

**CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)**

**ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)**

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1997

Technical and Bibliographic Notes / Notes techniques et bibliographiques

The Institute has attempted to obtain the best original copy available for filming. Features of this copy which may be bibliographically unique, which may alter any of the images in the reproduction, or which may significantly change the usual method of filming are checked below.

- Coloured covers / Couverture de couleur
- Covers damaged / Couverture endommagée
- Covers restored and/or laminated / Couverture restaurée et/ou pelliculée
- Cover title missing / Le titre de couverture manque
- Coloured maps / Cartes géographiques en couleur
- Coloured ink (i.e. other than blue or black) / Encre de couleur (i.e. autre que bleue ou noire)
- Coloured plates and/or illustrations / Planches et/ou illustrations en couleur
- Bound with other material / Relié avec d'autres documents
- Only edition available / Seule édition disponible
- Tight binding may cause shadows or distortion along interior margin / La reliure serrée peut causer de l'ombre ou de la distorsion le long de la marge intérieure.
- Blank leaves added during restorations may appear within the text. Whenever possible, these have been omitted from filming / Il se peut que certaines pages blanches ajoutées lors d'une restauration apparaissent dans le texte, mais, lorsque cela était possible, ces pages n'ont pas été filmées.
- Additional comments / Commentaires supplémentaires: Text in Ukrainian.

L'Institut a microfilmé le meilleur exemplaire qu'il lui a été possible de se procurer. Les détails de cet exemplaire qui sont peut-être uniques du point de vue bibliographique, qui peuvent modifier une image reproduite, ou qui peuvent exiger une modification dans la méthode normale de filmage sont indiqués ci-dessous.

- Coloured pages / Pages de couleur
- Pages damaged / Pages endommagées
- Pages restored and/or laminated / Pages restaurées et/ou pelliculées
- Pages discoloured, stained or foxed / Pages décolorées, tachetées ou piquées
- Pages detached / Pages détachées
- Showthrough / Transparence
- Quality of print varies / Qualité inégale de l'impression
- Includes supplementary material / Comprend du matériel supplémentaire
- Pages wholly or partially obscured by errata slips, tissues, etc., have been refilmed to ensure the best possible image / Les pages totalement ou partiellement obscurcies par un feuillet d'errata, une pelure, etc., ont été filmées à nouveau de façon à obtenir la meilleure image possible.
- Opposing pages with varying colouration or discolourations are filmed twice to ensure the best possible image / Les pages s'opposant ayant des colorations variables ou des décolorations sont filmées deux fois afin d'obtenir la meilleure image possible.

This item is filmed at the reduction ratio checked below /
Ce document est filmé au taux de réduction indiqué ci-dessous.

10x	12x	14x	16x	18x	20x	22x	24x	26x	28x	30x	32x
						✓					

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

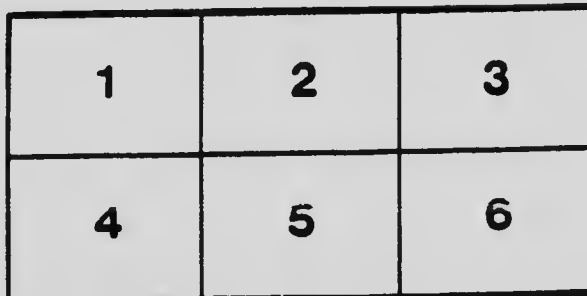
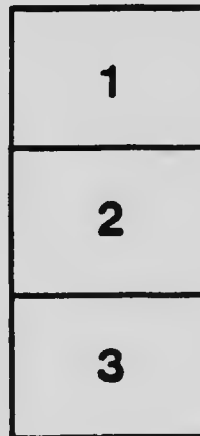
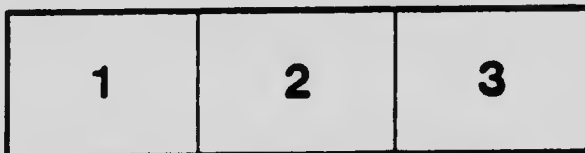
National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shell contain the symbol \rightarrow (meaning "CONTINUED"), or the symbol ∇ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole \rightarrow signifie "A SUIVRE", le symbole ∇ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

ТРИЧЕПА

ПОВІСТЬ
ІВАНА НЕЧУЯ
ЛЕВИЦЬКОГО

PG 3948
N43
P7
1920

КИЇВ-ЛЯЙПЦІГ... УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

ІВАН НЕЧУЙ

П Р И Ч Е П А

Повість

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.

Київ-Ляйпціг

КОЛОМІЯ
Галицька Накладня.

WINNIPEG MAN.
Ukrainian Publishing.

PG 3948

N43

P7

1420

I.

В осени, після другої Пречистої, в чималому селі Пестеринцях, вечірньою добою, сидів отець Федір Чепурновський на канапі в своїй світлиці. На другім кінці канапи сидів близький сусіда його, отець Мойсей. Було вже пізньою. Сімя о. Федора, повечерявши з гостем, розійшлася по хатах одпочивати. О. Федір зостався з гостем побалакати, як бував між близькими сусідами.

Не були вони товариші по школі, але всі знали, що о. Федір з о. Мойсеем живуть душа в душу, дуже часто їздять один до одного й як зійдуться, то не швидко розійдуться.

О. Федір був веселий, реготун. Не один повіт знав о. Федора: його знала навіть вся губернія. Хто не пам'ятав його круглого, повного, червоного лиця, його углих, великих, сірих, веселих очей! Які-ж то були веселі очі! Самі реготались навіть тоді, як о. Федір жукрився, або сумував.

Його повні, червоні уста, здається, були зрадуді складені за-для сміху. Вони стулялись тільки тоді хлиба, як у сонного о. Федора злинались очі. А то все було меж червонимиб гуами иблщить два рядки бі-

лих, рівних, дрібних зубів! Голову його покривали коротенькі, до пліч, леді коси, зроду завиті кучерями по всій голові; так і стирчали кругом, пеначе в кївських протодіяконів.

Реготуном його знали всі: й попи й дяки, й мужики, навіть наші й жиди. Куди було ні приїде в гості, вже було наймити, погошчи на дворі піднімають регіт. Було ступить на поріг, покаже кучеряву голову, блисне веселими очима, — всі гості аж за боки беруться. Скаже й приваже, — зораз піде регіт по хатах. Всі любили о. Федора, всі, навіть діти, бігали за ним слідком, ловлячи його веселе слово.

З себе був о. Федір огрядний, високий, плечистий. На мизних плечах було його ряса аж уліпше. Шия в його була така коротка, шійні голова лежала на самих плечах. Мовчати не любив о. Федір. Було або говорить, або регочеться, або разом і регоче й говорить, та все голову закидає аж на плечі. Кучеряве волосся було дріжить на голові, а плечі й груди — аж ходором ходять!

О. Мойсей був високий, сухий. Довгі, рідкі, млякі коси поприлинали до його стовбоватої голови, розсипавшись тоненькими, позліплюваними пасмами по плечах. З під густих брів блищали чорні як терен очі. На сухому, жовтому, довгому лиці щокви глибоко позападали, а між рідкою бородою та малими вусами теміли сині губи.

Тоді, як о. Федір жартував, сміявся навіть з рідного батька, з своєї мішки, його приятель все було сумув та жалівсь. На слуг, на жінку, на господарство. Не одна тільки однаковість удачі зео-

дять людей до купи: частіше робить людей близькими приятелями противність їх уд ш.

— Як би, о. Мойсей, з нас двох та зробився один ніч! — каже було о. Федір, — що б то за диво вишло! Який би то був ніч і великий, і широкий, і товстий і довгий!

Світлиця о. Федора була невелика. По-під стінами стояло дванацять стільців, в кутках — носі столики а над ними в горі — коснички з коринвом на книзках, на проскури; коло стіни стояла комод, а перед канапою — стіл. На стінах висіло багато образів, невеликих картинок, у чорних узеньких рамках, а коло порога висів у білому клобуці, намальований олійними фарбами, якийсь давній митронопит, червоний на виду й увесь обшиваний червоними стрічками, мов молодий наместом.

О. Мойсей притулювався в однім кутку канапи, а о. Федір розлігся в другому, закинувши голову на спинку канапи. При двох свічках, на фоні темно-бронзової обивки канапи, обидві постаті так чисто малювались, немаче на чорному полі картини дуже лене малювання.

Довгий, сухий о. Мойсей був похожий на тих довгих, темних, аскетичних святих, що малюють на византийських образах. І риси його, з доброю товстою шерстю, спадала навкруги його таким-так довгими фалдами, й фалди переламувались так же гостро, вионерек, як і на византийських образах.

На другім боці канапи червоною повве, кругле лице о. Федора, немаче лице товстого, свіжого амура, що вишивають гарусомъ на подушках, наляпавши йому щокви червоними нитками.

Вже в хатах все поспуло, всюди стало тихо, тільки годинник на стіні цокав, ліниво гоїдаючи маятником.

Перед пан-отням, на столі, закритому червоною шерстиною скатертю, меж двома свічками, стояв повний графин горілки. Проміння од свічок прошизувало пляшку з обох боків, вигравало въ жовтій, чистій, як сльоза, горілці, заправляній пахучими корінцями, — бодяном, каманом та гвоздичками, блищало веселими іскрами на різаній затичці, на чистих, прозорчастих боках графина. Коло графина стояла тарілка з паляницею й мисочка з вишневим варенням.

— А що, о. Мойсей! Чи випемо по чарці? — запитав о. Федір.

О. Мойсей так смутно, так жалібно подивився на графин, неначе він жалкував за якоюсь великою стратою, неначе в його або дитина вмерла, або коні вкрадено. Аж притухли його чорні очі, а темне, чорнувате лице стало ще темнійше.

— Хиба-ж ти не знаєш, що мені не можна пити? — одказав о. Мойсей.

— А що-ж ми отсе робити-мемо в гостях? Хиба будеме дивитись один одному в вічі?

— О-той доктор мене дуже лякає, — одказав о. Мойсей. — І позавчора казав моїй Марії Івановні, щоб я покинув горілку пити, а-то погано буде . . .

— А ти ймені віри докторам! Що ні доктор, то й брехун! Він говорить, аби язик вертівся. — О. Федір закинув голову назад, підняв у гору коротеньку борідку, й захихикав, показуючи два рядки білих зубів. Канапа затряслась, а ближчі стільці аж

ніжками застукотіли об поміст. — А я докторів не слухаю! — промовив далі о. Федір. — Він мнї скаже не їсти того й того, а я на злість наймея, та по-здоровшаю. Доктор каже, а ти роби навиворіт; тоді як-раз добре буде.

О. Федір знов зареготавсь і налив дві чарки горілки. Запахло в хаті спиртом, корінням.

— Будьмо здорові! — промовив о. Федір, і випив, прицмокуючи.

В о. Мойсея слишка покотилась. Чудові пахощі торкнули його фантазію, нагадали йому про якісь чудові сади теплою краю. Омана смаку разом з маною фантазії була дуже велика! О. Мойсей нахилив голову нижче, не одриваючи очей од чарки.

— Начинай бо, о. Мойсей! Чого-ж ти скривився, як середа на п'ятишцю?

— Не можна, брат, не можна! Ти-ж бачиш, як я кашляю. Не дурно-ж казав доктор, що в мене з роду нахильність до грудної болізни, бо в мене шия дуже довга.

— Хи, хи, хи! — зареготавсь о. Федір. — Не одрубувати-ж тобі шії, щоб можна було горілку пити. В довгу шию лучче текти-ме, мов у лотки . . . Ось попробуй!

О. Федір підняв чарку проти свічки. Кришталева чарка неначе засміялась проти вогню. Червоножовтий, чистий напйток замйготів искорками, неначе в йому грало літнє марево, а чудові пахощі лоскотали в носі, в горлі, по язичі.

О. Мойсея потягло до чарки ніби двома міцними руками. Велике искушеніє, — промовив він.

— И що зашкодить одна чарка? вговорював далі

о. Федір. Чарка — то одна крапля. Вона тобі горла всього не помочить.

— Може й справді так! — промовив о. Мойсей, радий, що знайшов сяку-таку причину.

Що Божого дня о. Мойсей зарікався пети й курити. Але що Божого дня було знайде якусь причину, щоб розрішити ніби в останній раз. А потім знов давав собі зарок, і знов знаходився той капостний, останній раз. І тепер — очі його повеселішали. Він узяв чарку, підняв її до світла, подививсь на неї любо, як мати на свою дитину, її тихенько почав цідити в рот, помалу задираючи голову. Довго держав він чарку коло рота, вьсмоктував останню крапельку її, одірвавши чарку, почав утигувати в рот сипі свої губи.

— Яке-ж то добро, отея горілка! — промовив тихо о. Мойсей. — І той розумний був, хто її вигадав!

Він схопився з місця й хотів налити другу чарку.

О. Федір міттю підняв графин у гору.

— Е, о. Мойсей, вибачай на сей раз! Просив я тебе, а тепер попрося ти мене! Ха, ха, ха!

О. Мойсей силою взяв пляшку й винив другу чарку.

Перегода о. Федір закурив сигарку. Перший свіжий димок дуже залоскотав у носі в гостя.

— Не кури, будь ласка! — просив о. Мойсей. Ти-ж знаєш, що доктор не дозволяє мені й курити. Не дражни мене!

— Одчепсь ти з своїм доктором! Як його слухати, то й з голоду вмерти треба.

— Стільки раз я зарікався не курити! — каже о.

Мойсей. — Одже-ж не покину! Поки не чую диму, то й байдуже! А як курить хто мнї під носом, то здавться, оддав би все на світі, щоб тільки покоштувати того поганого зілля.

— Коли хочеш кидати, то не зразу, а помаленьку. Один день покури тричі, другого дня — двічі. От почни так з сього вечора! На, кури!

— Може ти й правду кажеш, — промовив о. Мойсей вже далеко веселїйше. — Дай, покуру, та й закаюсь!

Закадили пан-отці й поодкидали голови в кутки канапи. І полилась їх розмова щира, непотаїна. Без жодних свідків чужих і своїх рідних, в тихій, теплій світлиці серед спокою темної, осінньої ночі, за чаркою доброї горїлки, або наливки, — не раз було пан-отці пробалакають цілу ніч до світа. Вже матушка, виспавшись, було вигляне з дверей, гримсе на їх, та й знов засне, а пан-отці на те не вважають! Нічна, пізня доба, чарка горїлки розгортують душу, розв'язують мову, додають красномовности навіть не красномовній речі мовчуна о. Мойсея.

Батюшки мовчали, втягуючи в себе дим і буцим збирали розкидані думи, вибіраючи ту, з котрої треба-б почати розмову.

— Як же, о. Мойсей, твоя сім'я?

— Моя сім'я? Не благословив Бог мене сімєю! Не ростуть мої діти. Чи мене за що Бог карає, чи я сам не здоровий, чи моя жінка така. От і є діти, що позоставались жнєї . . . чогось вже мізерніють кривляться . . .

— Ти плачеш, що твої діти вмірають, а мої вже й геть то живучі. Такого їх, такого їх, що далєбіг,

не знаю, що й діяти! Семеро одніс я на кладовище, а там спить у мене аж сім дочок, а два сини в школі. Коли тобі скучно за мертвими дітьми, возьми, будь ласка, в мене зо двох або зо трох живих. Я тобі ще й подякую.

О. Федір зареготався, аж стільці на тонкому помості застукотіли піжками.

— Чужі діти не свої, — одказав сумно о. Мойсей.

— Та ще й не мруть чогось! — промсвив о. Федір. — Отсе й захиріє дитина, стогне, мізернів. Думаю: от-от умре! Одже й ні! А все та жінка! Як візьме коло його панькати, тупцяти, як візьме припарювати та припікати, виливати та облизувати, то, дивись, вже моя дитина й очунов! Ха, ха, ха!

— Гріх тобі, о. Федір, таке говорити про своїх дітей.

— Та вже нехай хоч і гріх! У мене, що на умі, те й на язичі . . . Ха, ха, ха! . . . А як ти собі, о. Мойсей, міркуєш? Отсе в мене сім дочок. Я не лічу синів. Треба їм справити сім суконь, та сім сорочок, та сім пар черевиків. Візьми вдвоє, то буде по чотиринадцять. А там ще як почнуть вигадувати свої витребеньки, якісь комірчики, та стьожечки, та блонди, та якесь драгтя, та якесь біси-батьказнащо! Та гєє по моді, та по морді! Я тобі кажу, що на силу, велику, настачаю! А тут, знаєш, ще до того вдались мої дочки в свого батька! Ха, ха, ха! Всі сім товсті, непаче сім тучних коров Фараонових. Сьогодні справиш одежку, а через тиждень вже й тісна стала! Ще добре, що не всі дорослі, так одежина переходить з плечей на плечі . . .

— А хто-ж винен, — промовив о. Мойсей, — коли й ти сам незгірше колеснищогошителя Фараона! Гладчасні що дня, шівроку тобі.

— Ти й правду кажеш, о. Мойсее! Не давно стулив я собі отсю рясу. Не жаль би було, як би не сказав кравцеві, а-то казав і наказував: не ший же тісно, ший як можна ширше! Коли вчора дивлюсь: на плечах розлізлося шитво. Я до попаді: показую та лаю кравця. А вона мні як одрубала, та ще й при дочках: «Не кравець винен! Сам розлавишся, то й одежа мусить роздатись. Не залізна-ж!» Я покинув рясу, та мерщій з хати! Ха, ха, ха! А тут, не тобі кажучи, ростуть дочки так швидко, як на дріжчах! У других дочки й в двацять років ходять в куценькій сукні. А в мене отсе мні дочці тринадцять, так й хоч зараз за-між давай! Одна другу доганяє! Не знаю, що й робити на світі. Богослови знають, що в мене не гурт-то грошей, обминають мою хату, або приїдуть, обїдять, обїпють, понохають, та и поїдуть. А мої дочки сидять, хоч і хореші, — враг їх не взяв! Буду видавати, хто перший трапиться! хоч би і за дяків. А де-ж я їх подіваю? До старших двох вже богослови й не приєватуються. Кажуть, що старі. А їм всього вісімнацятій та девятнадцятій рік!

— Чого се ти, о. Федір, взявся на своїх дочок? Вони-ж дурно не їдять твого хліба! Вони коло всего, а твоя матушка тільки порядкує.

— От так пак! Ба ще-б посідали та руки поскладали! Вони, бач, і робили-б, що тільки плетали на пальцях якесь своє драптя. А я їх до пекарні! Робіть, кажу, діти самі на себе! На вас слуг

не насташиш! Нехай роблять і коло печи, й на горді, нехай хліб печуть, обідати варять у жишва, прядуть. Тільки не пускаю з сорочками на річку та на поле.

О. Федір знов поналивав горілки в чарки.

— Будьмо здорові! — промовив він, винив і закусив варенням. — Прощу покорно, о. Мойсей!

— Ой боюсь, боюсь! Лихо мнї з сією горілкою! Хтось лукавий вигдав її на мес лихо!

— Пий бо! чого ти? Дома собі будеш пієновати, а в гостях розрїшеніє на вся: знає її сьєя.

— Воно її справді, що я в гостях! Не п'яти-му вже дома, — промовив о. Мойсей, а сам скєса прибітно поглядав на яєну, блєскучу, як зоря, чарку настойки.

Випили знов по чарці. О. Мойсей довго смакував, обємоктуючи свої губи.

— Гримєш ти, о. Федір, на дітей. А в мене-ж то, в мене! Швидко не буде ні дитини, ані щастя, ні хатини, як співають у пієні. Чи воно поробляно, чи воно наслано? Кажуть, що моя хата закладена майєтрами на дитячу смерть . . . І в старого батюшки мерли діти. Я вже її воду святив, і знов святив усі хати, вже її питав мєж старими людьми . . .

О. Мойсей зігнув шию карлючикою, а голова звєсла на груди.

— Бог-зна, чого ти журишся, о. Мойсей! — каже о. Федір. — І хочеться тобі того клопоту? А ти не рад, а діти родятьєя, родятьєя та її ще родятьєя, та не знаю, коли тому кієнець буде! Моя матушка аки лоза плодови́та, півроку її! Як спить та не чує, то нехай, не вадить. Що-року, що-року, що-року!

О. Федір зареготався аж поміст задріжав, а стільці затанцювали ніжками.

— По сій мові, будьмо здорові! — промовив він, наливаючи по чарці.

— По сій мові можна й мнші, — додав о. Мойсей.

— Та шій разом, не смакуй! — приказав о. Федір, регочучись дрібно. — І чарки чорти-батьказна які пороблено! Випеш, мов муху проковтнеш!

О. Мойсей не сперечавсь, ковтнув хильцем, і тільки стягував, по своєму звичаю, обидві губи в рот.

— Казав я тобі о. Мойсей, що видам дочок за того, хто перший трапиться, чи він буде дяк, чи музик, чи циган, чи Лях. Одиже-ж я так швидко й зроблю. Впадися до моїх дочок якшійся Ляшок. Ходить та й ходить, трохи не що-дня. Дочки й раді, бо, звісно, вже дівчата на порі, регочуть та жартують з ним. А Ляшок з себе дуже не поганий, веселий, брехун, точить баляндраєн моїм дочкам. Тільки чини на йому бієн-батька-зна якшій! Він якогось пана підписаря підписар, чи що! Фамілія його — Середіньський. Приїхало воно сюди на окопомію недавно, таке миршає, обшарпане, мизерне, замліле! — й називає себе шляхтичем. Попереду було мене обминає, знає соромиться свого драпти, а як облатаєся, обшивєся, став на панка схожий, тоді почав до мене підступати та все смілівііше та смілівііше. Потім, дивлюсь, вже й вліз у мою хату! А з дочками куди тобі! наче зріє у панських будинках. І теперички ходить трохи не що-дня. Мнші вже й наскучає, бо

треба з ним пап'катись, коли впустив до своєї госпо-
ди. Будьмо здорові!

Впили й закусили. О. Федір перехилив по-
рожню пляшку над чаркою.

— Чи се ми вже й вихилили повний графин?
Чи не тим, що ти, о. Мойсей, маєш якусь прироще-
дену нахильність до . . . до чарочки? . . . Ха, ха, ха!

— Як випили, то господар ще принесе, — одка-
зав о. Мойсей.

О. Федір скинув чоботи, підгориув поли, взяв
графин і тихісінько закрадаючись, як кіт до миші,
пішов у другу темну хату точити горілку з барильця.
Серед тишини почі чути було дуже виразно, як горіл-
ка стіха булькотіла з барильця, вливаючись у пляш-
ку й шелестячи по боках скла.

Коли се — щось заворушилось і загомонило в
темній хаті. В одчиняні двері, як той херувим з
небес, вилетів о. Федір. Од швидкого рушення поли
його рясн літали на повітрі як двоє крил, а волосся
на голові піднялося в гору, як легкий пух. В ру-
ках у його був превеликий бутиль доброї горілки.

— Ох мій лихо! — промовив о. Федір, озир-
раючись на темні двері, ніби звідтіль за ним гнався
домовик. — Моя матушка почула, що я горілку то-
чу, да так нагнала, що я насплу втік. Коли-б лиш
не прибїгла та не одіяла бутля!

О. Федір поставив бутиль під стіл, але, при-
слухавшись, що знов все поспуло й затихло, витяг
і поставив на столі.

— Будьмо здорові! Помершим чарка, а нам го-
рілка, — промовив о. Федір.

Впили й закусили.

— Смієшся ти з мене, — каже о. Мойсей —, що моя Марія Іванівна забороняє пити, а сам, бачу, незгірше боїшся своєї жінки.

— Е, о. Мойсей! Все то твої доктори нашкодили. Набрехали моїй попаді, що мні горілка шкодить, бо в мене шия дуже коротка. Бач, вір дурним! І довга шия — не пий, й коротка шия — не пий. Страхують мене параличем. Одни дідько! І пити — вмерти, й не пити — вмерти! Лучче-ж пити й вмерти! А ну, о. Мойсей, чи правду кажуть доктори? Чи стукне мене паралич?

О. Федір налив, випив і замовк, наче ждучи паралича.

— Ні, нема апоплексії! — промовив. — Тепер же сміливо! Марія у перед!

Знов нахилили чарки й повипивали сміючись.

— Об чім пак ми були розговорились? — спитав о. Федір.

— Об якомусь Середіньському.

— Еге! Так знаєш, внадився до мене той Ляшок Середіньський. Ходив попереду сам, а се вже почав ходити з нашим сусідою, поміщиком Хоціньським. А знаєш, як я познакомився з тим Хоціньським?

— А як?

— Дуже чудно й смішно! Чи до тебе приходили Ляхи кумами держати до хреста мужичих дітей?

— Приходили перед поветанням і не раз, а се щось і перестали, — одказав о. Мойсей.

— Ого-ж і до мене було отсе й несуть хрестити мужичу дитину. Кумою — молодиці, а кумом —

Лях із заводу. Що се стался з папами? — думаю було собі. Попереду дерли шкуру з людей, а се почали брататись, пити з ними горілку, обніматись та цілуватись! Щось воно та є! Аж воно так і вийшло . . . Випиймо, о. Мойсей! . . . Раз якось приїсели дитину до хреста. Кумою — молодниця, а кумом — якийсь незнакомий пап, адоровий, пузатий, з маленькими, тонкими півками, достоту неначе хто підпер барило двома паличками. Рекомендується мені, що він такий й такий поміщик, близький мій сусіда, й приїсє до хреста дитину свого робітника, доброго й вірного, знаючи звичай, од хреста не цуратись. А я собі думаю: дай трохи пожартую з папом, щоб не дуже його розбірала охота деркати до хреста дітей! Веду кумів у першу хату й починаю хрестити дитину по всім правилам. Читаю помалесенько, виразно, слово за словом, а дяк з паламарем приєспівують. Стоїть мій пап, перекидаючи з ноги на ногу своє барило. А я читаю та й читаю, та співаю! Дивлюсь, пап мій вже сече, з лоба піт горохом котиться, а я читаю та читаю! Ха, ха, ха! Пехай, думаю, покушас, що є на світі де-що й важке. Дивлюсь, вже близько кінець. Я перемахнув на молебень, давай вичитувати один, потім другий. Хоціньському дав на руки дитину. Він червоніє, та синіє, от-от унаде! Годі, думаю, буде пап повних віників памитати, як о. Федір хрестив дитину. Ха, ха, ха! Навісєля чую — мій пап аж заслаб; мабуть відстоляє ноги. Так то ми й познакомилсь. Ковтай муху, о. Мойсей!

— Ні, щось мало поживку з сієї мухи. Буду ще гедзів ловити, або-що!

О. Мойсей до тап з другого стола стакан, налив трохи не пошен і почав дудити.

— Ог і почав Хоціньський до мене ходити; просить і до себе, дає мні гостинці, шле мні з заводу по голові цукру. Бачу, годить мні, тушчає коло мене. А як праїде до мене в гості, вється коло моїх дітей, тирить їм у руки польські книжки, цвеньгає до їх по польські

— Та пані Ляшки, — промовив о. Мойсей — таки догоджають батюшкам, хто вміє кілька слів цвенькнути по польській. І я, грішній, колись не-пароком, для штуки, промовив слів двох по польській до свого пана. Зараз на другий день прєслав хуру дров! За дві слові!

— За те-ж підставляють вони стільця тому, хто не годить їм! — промовив с. Федір. — Чи чув про благочинного з Куцога? Як його обговорював поміщик Пашівський перед архисреєм, перед сторопними людьми, перед панами за обідом тоді, як вікарій їздив по сьархії! Де-ж пак? Видумав якує історію, піби його свиня векочила в понів огород. Піи дав їй сто різок, велів звязати її одіслав сотським у стап, вкуні з прошенням на опую безпокої-ную рябу панську свиню.

О. Федір зарєготавєь наливаючи горілку в чарку, аж горілка перелилаєь через край.

— І справді чудна та Польща, — промовив о. Мойсей. — Сама лежить звязана, скручена, паспљу дше, а ще таки проєтягає голову, щоб когось гравти, шукає зубами, щоб когось укуєнти.

— Будьмо здорові, о. Мойсей! Закушай бо, а-то на голову буде важко. — Ог і почав ходити Хоці-

ський з Середівським. Чи не моститься він у свати до моїх дочок?

— Ой не хапайся, о. Федір, за сватанням! Питай людей!

— Добре тобі й говорити, коли тобі на шні не сидить сім дочок.

— Коли-б мені хочь одну дочку! Вже я й хати святив, і пшещию єїв на чотирох рогах дома. Пшещия походила, значить, місце благословенне . . .

— Знавш, що зроби, о. Мойсей? Обідь ти, голлий, серед дня, верхом на лонаті тричи кругом хати та прочитай на бігу тричи »Отче наш«. Тоді певне так понерелякувш демовиків, що не потраплять, куди втікати! Ха, ха, ха!

О. Мойсей підвів голову, думав почути щось путнє, але зараз схилив її вниз осміхнувшись.

— От ходить до мене Ходіньський та годить млії. Недавно отсе прислав млії деревні на повітку.

— Чи й той пан годив тобі, що попереду був тута? — спитав о. Мойсей.

— Де там тобі! Той був з багатих, значних Ляхів, з аристократії, проклятий та гордий, як сатана! Пому мабуть здавалось, що він і тепер панує на Україні, як було кэлись за царя Гороха.

— Хйба-ж і не панували Ляхи в нас? Що хотіли, те й робили, не було їм ушину, — одказав о. Мойсей.

— Як приїхав до нас той старий пан, я пакнув свою скуфію, надів найновішшу, найпросторнішшу рйсу та й пішов до його. Думаю: й познакомлюсь, і поговорю за квіт на дрова. Бо тоді, бач, пани давали нам дрова з свого лісу. Оповістив його через

льокая. Коли се — виходить до мене пузань у шляхроці з люлькою в зубах на довженим цибукові. Надувся, насунився й застуши мні двері до гостинної, й починає питати, чого мні треба, як того мужика, а сісти й не просить. Е! думаю, біє бо твоєму батькові! Не годиться-ж мні стояти коло порога та ще й в скуфі. — Вибачайте, кажу, пане, але ні вам, ні мні не приходить ся говорити настоячки! Взяв я, мшув його, пішов в гостинну та й лагожусь сісти в самому більшому креслі, а його прохаю сісти коло себе. Він тоді ні в сих, ні в тих, так йому погано стало! Поставали ми обидва коло фотелів та й почали вгніздикуватись. Ніяк не влізу в прокляте кресло, таке вузьке! Коли дивлюсь і пан застриг і не влізе далі. Ха, ха, ха! Зареготався я, а пан і собі за мною. — Шкода, кажу, пане! не за-дві нас робляна ся мебіль! Сідаймо на софі! Сів я, та й упірнув у пружини до самої землі, а пан упірнув з другого боку. Сидимо ми, тільки голови пані відко, мов десь за горами виглядаємо, а софа тріє! лує! тріє! та все тріщить по-маленьку. От-же з того часу й почав лаєкавійше зо мною поводитись, почав руку подавати . . . Вишійме о. Мойсей, за вічну память шляхетського польського гонору!

Вишли й закусили.

— Е, о. Мойсей! Ти, бачу, й чести не знаєш. Дивись, вже горілки тільки на дні! — промовив о. Федір, триєючи останньою горілкою, котра билась об пляшку, аж скло дзвеніло. — Як же я теперички д-буду другого бутля? Треба рачки лізти в ту хату, бо матушка почує!

О. Федір знов, ступаючи навшпиньки, пірнув у

темні двері. Але матушка, мабуть звикла навіть через сон стерегти барильця й пляшок з горілкою, зараз заворушилась. О. Федір, наче архистратиг з небес, вилінув прожогом з темної хати, держачи на руках чимале барильце, в которому горілка жвавіше плескалася в порожньому місці.

— Благовістуй, земле, радість велію! — каже о. Мойсей.

— Не дуже й велію, бо тільки на дні, та й то простої, ненастояної. Не потрапив . . . бо в хаті поночі.

— Дарма! давай, покушасмо, яка вона? . . . Як же твої снии? — спитав о. Мойсей, піймавши доброго гедза з стаканя.

— Як? Василь вже в філософії, вчиться дуже добре, а меншій й доси в низьких класах. Вигнався аж до неба, а дурний, як треба. Не хоче вчитись! Така шельма, таке ледащо, мабуть тим, що в батька свого вдався. Ха, ха, ха, ха! — О. Федір зареготавсь, аж одна дитина закричала з просоння.

— Хиба-ж ти не вчився в школах? — спитав о. Мойсей.

— Який там недовірок його вчився-б! Ще в бурі було сяк-так. Вчителі добре приганяли, а я дуже боявся каторжної лози! Раз дали такої прочуханки, що й доси пам'ятаю. Було аж слізою тобі котяться, а такі не вилушни тих проклятих Латинів та Греків, як Отче наш! Перевели мене в семінарію, зачув я волю. Дивлюсь: аудиторів немає, Греки та Латини валяються в нас по-під ліжками. Не вичишь лекції — професорі й слова не кажуть. А тут ще й не визивають! Еге, думаю я, аж ось де пахва!

Кидай, Федю, книжки та гуляй! Гуляю я та гуляю, книжки й у руки не беру. Коли зирк! читають на конференції, що такого-то раба Божого Федора Чепурновського *по малолетностію и малозростію* зоставити в тім-же класі на другий курс, то-б то ще на два роки. От і попасав я, трохи покааявся, перевели мене трохи не в першому розряді. А в філософії як законтував я волі мисли, як і подобав філософові, покинув я знов книжки. Гуляв, гуляв, аж до кінця курсу! аж остобієлю! Зберемось було, та все молоді, веселі товариці, всмо, танцюймо, співаймо, в карти граймо. Ох! що то за час був хорошиї, вольниї, веселіиї! . . . Вишмо, о. Мойсей, як ми колись вишвали, як стояли на квартирі у Качуренка. Помянімо дні нашої слави, наших веселих молодців!

О. Мойсей добре помняв свої молодці, бо дудлив без перерви з свого здорового ставана, не дожидуючись частування.

— Але дивнесь, о Мойсей! — крикне о. Федір, — вже й барильце порожне! Потривай! розкажу я твоїї Марії Івановні!

— А я твоїї Марії Василівні, — одказав о. Мойсей.

— Ой! не кажи, братику!

— А не скажеш моїї? Як не скажеш, то я й твоїї не скажу.

— Вже й у вікнах сіріє, й небо світліє, світ недалечко. Чи не оддихнути нам, о. Мойсей?

О. Мойсей тільки звів голову ще шевче на груди.

— Чи потрапимо до нашої постелі? — спитав о. Федір.

— Потрапимо! аби тільки з місця зрушити, — одказав о. Мойсей. — Підведи мене, а я тебе!

Побрались пан-отці за руки, підводячи один одного, встали й тихенько подибали до постелі. Ні один з їх не заточився ані трошечки, поки дійшли до другої хати.

— Знаєш, о Федір, яка мнї прийшла думка. Як то ми в-двох подужали вкласти в копн стільки горілки! Адже-ж ми випили як-раз мабуть по два бутлі!

— Я думав, що тобі й справді путня думка прийшла в голову!

Пан отці по сїгали й ще довго балакали, що далі, то все тихійше.

— Ну що, о. Мойсей, як би після сього всього та скласти нас до купи! Ой, ой, ой! Який би то з нас виїшов великий піп! мабуть якийсь протоєрей, або архієрей!

— Ні! Бог з ним! — одказав о. Мойсей. — Тепер з одного мене або з тебе виїшов-би цілий причет церковний. Адже-ж тієї горілки, що я випив, стало-б на весь причет!

— Чи не виїти нам ще до подушки? — спитавсь о. Федір. — Тут в моїй келї є пляшка настосчки. Я ховаюсь таки од своєї жінки.

— Як виїти, то й виїти! Я ніколи не цураюсь того добра.

О. Федір достав пляшку з-під якихсь папірів, здається Єпархіяльних Відомостей, завішаних одежою, сів на ліжку, випив сам і почастивав о. Мойсея.

— Ой добра-ж ся настосчка!

— Ну. виїємо за своїх овець, за пасомих!

Вишли.

— Ну, випємо за протоєреїв і архієреїв!

Вишли.

— Випємо за христолюбивое воїнство! Йому перше місце! Куди-ж нам до їх, о. Мойсей!

— Ну, випємо ще на сон грядущих! — додав о. Мойсей.

— Одже-ж ти, пан-отче, здасться пив-би й через сон, — одказав о. Федір.

Полягали пан-отці й довгенько гомоніли щось, вже не слухаючи один одного.

— Як? Твоя Марія Іванівна сама дома? — спитав о. Федір.

— Що? що таке? гуска Іванівна, заправляна на горілиці? — замолов пісенницю о. Мойсей та й заснув.

II

На другий день сонце високо підбилося в гору, а пан-отці ще одпочивали. Тричи закипав, тричи погасав самовар у снігах, а пан-отці спали. Вже матушка наготувала епіданши, порозензала людей на роботу, ходила, пудилася без роботи, двічі молилась Богу, а пан-отці все почивали. І! втерпіла таки матушка, пішла побудила пан-отців і послала до їх наймичку з водою й рушником.

Трохи перегода в тій самій світлиці, на тих самих місцях, як і ввечері, сиділи на кагані пан-отці й не говорили й слова. О. Федір, свіжий, здоровий, як і понереду, протирав очі, позіхав, хрестячи рот за кожнім разом, одкидав за вуха мокрі пієля вмивання густі кучері. О. Мойсей сидів непорушно,

похиливши голову, трохи скрививши на бік сині губи. Причесаний, мокрий волос його прилип до голови. На столі, засланім червоною скатертю, стояли три стакани чаю. З боку стояв той самий графин, повний жовтої, чистої горілки, тарілка з гарячими пирогами й маслянка з маслом.

— А доки ми будемо продиригати очі? — промовив о. Федір. — Рання пташка носок набіває, а нізья очинці протирає. Матушко! ходи лиш до нас, та почастьуй нас!

Вийшла матушка, ще молода на вид, чорнява, в білому простенькому чипкові. Є такі люде, що й до смерті не теряють краси, цілий вік цвітуть то молододою дівочою красою, то розкішною повною жіночою, то якоюсь старечою красою. По лиці було видно, що Марія Василівна колись цвіла пишною красою. І тепер ще не втратила вона ні чудових, чорних високих брів, ні іскрянного блиску в огневих, чорних очах, ні червоного цвіту на губах, ні румяницю на щоках. Здорова на виду, повна в тілі, навіть огрядна собою, вона говорила дуже тоненьким голосом тихим і співучим, вимовляючи слова з протягом, ніби пісню співаючи.

— Добридень вам, нап-отці! Як вам спалось? що спилось?

— Гуска Іванівна спилася, та ще й на горілці! — приєнув о. Федір од сміх.

— Добрі смішки, коли повишивав горілку з усіх бутлів! — загримала матушка. — Чого-ж ви сидите та куняєте! Чому не пете по чарці? О. Мойсей! Ану же лиш по старинному звичаю — до чаю!

Марія Василівна налила чарку, покочувала,

помочивши тільки свої свіжі губи, долила знов і піднесла о. Мойсею.

О. Мойсєї підняв очі з каламутними білками й зирнув на чарку. Він боровся з своєю думкою дуже, дуже, скільки було сили, як борються на смерть два люті вороги. О. Федір подивився на його, зареготавсь і промовив:

— Еге, о. Мойсєї, в тебе в роті наче чумаки почували! Виний, будеш здоровий, коли вчора шив, а похмелитись і Бог вслів.

О. Мойсєї й не сперечався довго, винив і закусив шпрогом.

Матушка взяла стілець, приставила до стола й сіла поруч з о. Мойсєєм. Свіже, повне її лице, освічене ясним сонцем, стало в рівні з блідим, жовтим лицем її сусїда. Здавалось, що життя і смерть посїдали рядочком, щоб глянути одно на одного й псидуватись із себе. Дивись, мов, яка я гарна та свіжа, а ти жовта та кисла!

Тільки що винили вони по стакану чаю, на дворї гавкнула собака й побїгла до ворїт, ніби комуєь назустріч. Вєї трєв разом зирнули в вікна. В ворєта входило два панї. Однї товстїї, як бочка, другїї молоденькїї, тоненькїї, як хлопчик.

— Бог неєе дуже ранних гостей, — промовив о. Федір. — Се-ж наш Серєдїєськїї із Хоцїєськїм.

Серєдїєськїї, як показус його прїзвище, походив не з чистої польської шляхти. Його давнїї рїд шпроукраїнськїї був здавна облящений. Колись давно, ще не за нашої памєти, прїїхав на Волинську Україну дєєь із-пїд Варшави однї польськїї пан-дїдч в свїїї куплений на Волинї масток. З панєю пайхала

польська двірня, Польки покоївки. Недовго думаючи, зараз дідич збудував костьол на українській землі, знайшов ксьондза, й так швидко завелась маленька Польща в нашому селі. Пан звелів набирати селян у свій двір. Наші хлопці й дівчата швидко зацвенькали по ляхівській, бо пан і пані непевиділи нашої української мови, й закартали, щоб люде в покоях або говорили по польській, або й ротів не роззявляли.

Швиденько потім пан вибрал собі до двору двох хлопців, потомків старих козаків. Обидва були високі, рослі, кучеряві, чорняві. Обидва були одного зросту, одної вроди, з однаковими чорними очима, з однаковим чорним великим вусом і товстими, аж кудлатими бровами. Одного пан знайшов таки в своєму селі, а другого довго підбирав по других селах, як от підбирають під масть паристих коней, або волів. Знайшов він такого козака в чужому селі. Одного дражнили Середою, другого — Суходолею.

-- Ви хлопці, вірні мої слуги! — було каже пан, — вам слід дати добру плату за службу. Говійте до костьола, дам вам до-живоття грунт і хати, дам по ставочку, тільки приставайте до нашої віри.

Уперті хлопці не згодились.

Кажуть: де дідько сам нічого не вдіє, бабу пошле. Так і тут сталося. Поженив пан наших хлопців на Ляхівках, покоївках, що пані привезла з-під Варшави. Пан вибрал других козаків, а Середу й Суходолею одпустив на волю, дав їм до-живоття по хаті, по грунту, по ставку, де тоді землі було доволі, а людей було не дуже густо.

Уплив рік, і вже козаки говіли до костьола, молились по польській Богу, до баранка Божого, били себе кулаком у груди за молитвою, *кленчили* на одно коліно. Середя став паном Середіньським а Суходоля — Суходольським. А через кілька десятків років два перевертні рзплодили двох ляхівських гнізд на Волинській Україні, тієї дрібної, шижкої шляхти, що їй досі її доволі по-меж нашим народом.

З того одного гнізда вулинив і татунь нашого знакового писарця Середіньського. За землею стало скрутнійше. Вже син старого пана пооднімав, кому що було даровано до-живоття. Ціла сім'я розлізлась по Україні, шукаючи хліба то в писарях, то в окопоміях, то в московських канцеляріях. Дрібна шляхта біділа їй помаленьку вмшувалась у народ, теряючи свою католицьку віру і польську мову. Батько нашого Яся Середіньського вмер у бідности, не теряючи одначе шляхецтва, й зоставив сина спротою.

Підпанок зріс меж мужицькими дітьми, прийняв доволі всякаго лиха. Його мати мусіла дати його в сукошну фабрику робітником. Сміються було люде з пана-робітника! Ясь Середіньський не цурався нашої церкви, бо костюл був за верстов шістьдесять, кілька раз сповідався і причащався в церкві, а кілька раз в костюлі, їй певне вважав за однакові обидві віри. Потомок перевертня очевидячки вертався до свого роду, до свого племя. Українська кров, перелита кілька раз через польські жили, знов зливалась із рідньою кровю, непереможною силою історичнього нашого життя.

Ясь Середіньський з поміщиком Хоціньським увій-

шли в хату, привітались із господарем, з гостем. Хоціньського попросили сісти на кавані, а Середіньський присів на стільці коло вікна ік порогу, напроти дверей до другої хати, де бігали й вешталась дочка о. Федора.

Товстий Хоціньський насплу дихав, одсонував після дороги. З широкого, м'якого, оперезаного густими мордками його лоба лилися краплі поту й застрягали в густих сивих, кудлатих бровах. Товсте, повне, як турбина з борошном, його лице блищало пеначе маслом обмазане; очима він позиррав з-горда, по напеській, як звикли позирати в нас на Україні Ляхи, й навіть тоді, як леститься до чоловіка.

Середіньський частенько поглядав за двері, сидючи коло вікна. Веселий промінь сонця йшов через вікно, розсипався поміж зеленим листом китайської троянди, що стояла на вікні, й простягався золотим пасмом крізь лице Середіньського на землю. У тому золотому промінні світилося молоде лице Середіньського. В його лиці, здається, злучилось до купи все, що було луччого й красчого в красі типа українського й польського. Стиха освіченні з боку, обквітчанні зеленим листом рожі, сидів тут пеначе предок його, козак Середа. Той же був волос російський, густий, кучерявий, той вус чорний, те-ж лице з румянцем, ті брови рівні, блискучі, густі, — той козак Середа, та не той! І волос на голові був м'якший у нана Середіньського, й кучері блищали, як шовк, і брови товші, й вуси наче вимальовані на білому тілі з тоїсеїнькими, як тін, бережками. Його тіло було біле, гладеньке, як напір, а темновата українська свіжина зісталася на щоках, пеначе темнова-

тій осередок листочків світлого чорнобривця. З-під чорних брів світились чисто польські ясно-сірі великі очі якомсь по дитячий, трохи з усміхом. Молодий був панок Середіньський. В його очах ще не світилась його душа доросла, його серце доспіле. А по тому стику задуманому лиці, по дитячих рум'янцях на щоках трудно було вгадати, як заблищать його очі, які думи заворушаться в голові, як він прийде до зросту й душевної сили, як заграють у його серці принадни.

Середіньський сидів і мовчав, трохи скорчившись, як от сидять менші перед старшими. Розмову розпочав пан Хоціньський. Він говорив по українськи, але вимовляв слова якомсь на польський лад. Наше *и* він вимовляв як польське *у* або московське *и*. Наші голосні й зголосні літери в його виходили такими шеретками, ніби він ставив їх перед кожною. Уся мова його була якась туга, лемохувата.

— Як же вас, о. Федір, Бог *зильтує!* як *живете* ви з *дѣтками*. Як ваше здоровя?

— Спасибіг, так само, як і ваше! — Усі осміхнулись. — Здасться, на силу носите? — додав о. Федір.

— Ой важке, важке мое здоровя, — одказав Хоціньський, деривачи обома руками живіт.

Мабуть не погано панам, коли надбали собі такого здоровя! — промовив о. Федір, поглядаючи на його скоса.

— Ви-б уже не питали один одного про здоровя, — вмішалась матушка.

— Що-ж доброго начитали ви в вашому *Сынѣ отечества?* — спитав пан Хоціньський. — А я от при-

це вам знов кілька номерів *Вісти*.¹⁾ Сказати вам, пан-отці, правду, ви не знаєте, що є в російській літературі найлуччого, й читаєте не-знати-що. І меж Росіянами, бачу, єть люде вже як люде, й розумні й просвічені, котрі зрозуміли, який поклад діла повинен бути найлуччий. От дивіться: яка невелика отен газета, а яка правдива!

Хоціньскій розгорнув листок газети й почав водити очима за стрічками.

— Парікають на нас, на Поляків. — промовив Хоціньскій, — ніби ми встоюємо за панством. Дивітьсь! Ось пише те саме руський же, й думає якраз так, як і ми! Пішла в вас мода на мужиків, а панам ніби на світі й місця немає! А коли сказати правду, то тільки пани поробили все, що є на світі доброго, їх розумом стоять царства, цвіте наука, цвітуть фабрики, живе сам мужик. А мужики тільки шили в корчмах горілки, та орали воле, та ладили панів. До чого мужик вартий? Тільки сіяти та орати, та панщину . . . чи то, правда, роботу чорну робити! А тепер дали їм волю, порозниускали їх, громада верховодить по селах, далі будуть верховодити й нами! Повідумували земства, де мужик сидить врівні з паном. Се все я вчитав у *Вісти*! По мосму, хто до чого родивсь, до того й берись. Як не піти, то й не микайся в ризи! Веьому дав Господь своє місце в світі. Одним треба панувати, другим покорятись. Не можна бути всім панами, — не можна бути всім і мужиками! Що сам Господь повелів, те й повинно бути!

¹⁾ Газету сю видавав в Петербурзі п. Скарятин. Вона стоїть за інтереси панські й аристократичні.

— Коли-ж то повелів таке диво Господь? — спитав о. Федір.

— Воно не велів Господь такими словами, але в Біблії.

— В якій-же то Біблії? Хіба в польській, бо в нашій нічого такого не має, — і змовив о. Федір, сміючись. — Чому-ж і я музикант не може бути й вчений, і купець, і чиновник?

— А нехай Бог милує! — крикнув Хоціньський. — Що створив Господь, то не змінилося.

— Але-ж Господь створив тільки голого Адама та Бву, й не створив музикантів, ні музиків.

— Які бо ви, о. Федір, чудні, сій Богу! а ще й духовні й просвічені! Ви знаєте, що не все Бог написав у книгах, але с ще на світі й філософія . . .

— Се якась чудна філософія!

Подали чай. Середіньському мабуть наскучило слухати таку розмову. Він узив свій стакан і пішов до другої хати до паночок. Старі самі zostались у світлиці.

Заговорили потім про господарство, про врожай, про буряки, про робітників. Пан Хоціньський звертав мову на те, що колись-то було добре всім, і панам, і духовенству, й навіть музикантам, як музиканти були панщинні.

— Мова мовиться, — як кажуть, — промовив Хоціньський, — а ми з паном Середіньським до вас, о. Федір, не в гості прийшли, а за ділом. Я знаю, що о. Мойсей ваш приятель, і буду й при йому говорити щиро й прямо. У нас молодий, а в вас, о. Федір, молода на поготові. Старша дочка ваша й хороша, й добра, й хазяйка, а пан Середіньський, як ба-

чите, хлопець пристойний, адоровий, а до того швидко буде на другій половині Пестеринця, в мого сусіди поміщика обшомом, як шбуде рік старий окопом. Сказати вам правду, Середіньський, коли тільки схоче шануватись та не лінувати-меться, то чоловіком стане, бо він хлопець дуже розумний й до всього придатний. Ви знаєте, що ми близькі сусіди, що я вам не ворог, але не мислю ні вам, ні вашим дітям. Коли воля ваша, хліб наш приймайте й дітей заручайте. А як ні, то й ні. По чарці та й до дому!

— Се-б то мова про старшу дочку? — промовив о. Федір.

— Еге, — одказав п. Хоціньський. — Чого й сидіти та хліб батьківський збавляти, коли вона буде щаслива й за Середіньським?

Хоціньський знав, що сім дочок сиділо на шні в о. Федора, й богослови навіть обминали старших дочок.

— Про мене, — одвітував о. Федір. — Але-ж треба жінка й до и снитати. Коли в їх згода, то про мене хоч і поклони бити. В мене дочок — хоч на продаж!

— Та молоді вже давно згодились! — промовив Хоціньський. — Я вже то добре знаю.

— Піду пораджуєь із своєю старою, — сказав о. Федір і вийшов до другої хати.

— І не говори! — промовляла стиха матушка в третій хати. — Не дам я своєї дочки за світського! Підождїм трохи, може хто навернеться.

— Нічого нам богословів ядати! Вони сватаються, де сотнями пахне. А які наші достатки, проте знають усі. Хиба-ж мало богословів перебуло в

нас? А чи єштан хоч один? Не оддамо дочки за Середіньського, то дамо за дяка. А по моєму, вже лучше йти за панка, ніж за дика. Все таки буде Галя пані, а не дичка.

— Боже-ж мій! Але-ж вона буде не духовна! Наш рід увесь духовний, одна Галя панна одрізнить-ся. Та ще якої він віри? — Сльози виступили на очах у матушки.

— Про віру хто його знає! Він властєє й нашим і вашим, і до костьола й до церкви. Даваймо дочок, поки жєнхи трапляютьє, бо потім і таких не стане.

— Як хочь! Галя сама каже, що йї не йти за богослова. А мнї жаль. Церкву дитину надасмо, та й то Бог знає, як за якогось Мишка чи пєдовїрка. — Матушка заплакає слїзми йї не змогла далї слова промовити.

— Будуть люди нарікати на нас, — промовила далї мати, витираючи слєзми хусточкою. — Буде Галя нещаслива, — скажуть, що ми втопили своє дитя. Коли-б же він був хоч добрий, а-то хто його знає, що воно за людина! Я мати своїй дочці. Чус моє серце щось не-добре. Чи щаслива-ж буде вона з ним?

— А хто-ж його вгадає? Як би так знатї, що колись буде! Правда, й Ляхи бувають добрі люди, а він таки не цурається нашої церкви. Боже їх благослови! Між ними є любов, а де любов, там і щастя. А хїба-ж ми не були щасливі, хоч були обоє дуже вбогі?

Сим словом матушка трохи заспокоїлась. А о. Федір пішов сповїстити пана Хоціньського, що від старих жадної претичини не має.

І світлиця за дітками літнім вечером у лузі
какобно векує, — то рідня мати перед заручинами
за тобою молодую плаче та сумує:

— Іди, дочко, коли твоя добра воля! не силуюмо
тебе. Коли будеш щаслива, дякуй своїй долі. А як
будеш сльози лити, весь свій вік тужити, не парі-
кай на мене, не парікай на батька. Чи я-ж не мати
своїй дитині? Чи я-ж не бажаю, Господа не благаю
рано й вечір, щоб мої діти були щасливі, хоч й не
багаті? Чи я-б тебе, моя доно, не обзолотила? Чи
я-б тебе не оддала за богослова, як би сила моя, як
би воля моя! І тепер я за тобою плачу, — про-
мвляла мати, обнявши Гаю, — і тепер боюся дати
тебе в чужі, небезпешні руки! Лучче-б я тебе під
шум пустила, ніж мала от-так видавати! Будеш,
Гаю, безталанна, — не кляни, серце, свсєї матери!

Не зовуля в зеленім лузі веде перед меж галочками, — то молода зговорена виходить на зару-
чини з молодими сестрицями.

Обсіли сестри, як галочки, навкруги вею сві-
тлицю. Зацвіла світлиця о. Федора дівочими лич-
ками, та все чорними очима, та чорними бровами,
як горідчик цвіте на весні. Сама Гаю, повна й здо-
рова, була схожа на рослину, що вирсела на дсбрій,
влагкій землі, поливана дощем, завше освічена сон-
цем.

Молода, кавкуть, все буває гарна. Гарний пупя-
нок меж зеленим листом, але красча квітка, як роз-
горне свій увесь рескішний лист й розпустить на-
вкруги себе пахощі. Гаю сиділа коло молодого в
повній дівочій красі, як маківка раннім ранком, що
тісі-ж ночи розпустилась із пупянка. З її лица ще

не сплили ті рум'яніці, що виступили при однім слові хлопця-чорнобривця: «Чи будеш ти, мила, на віки мою?»

Мати сіла проти свесі дочки й очей з неї не зводила.

— І рови твої, серце доною, брови чорні, кому-ж ви доставлять? чи другові, чи ворогові? чи долі, чи недолі? Чи хочеш ви в роскоші, коли-б же ви рано не злиняли в нужді?

Взяв жаль серце матері.

Пап Хоціньський блискотів сіримн вилупленими очима на молоду, на молодих її сестер, як той вовк, що залізе до овечок у кошару. А Середіньський сидів поруч із молодою, хороший, молоденький, наче той молодік на небі. З-за стола виглядали його очі тихі, губи осміхаючі, густі кучері. Його раде лице вес світилось і блищало веселістю, мов у хлопчика, тоді як його або похвалять, або по головці поглядять, або дадуть дуже доброго гостинця.

Один о. Мойсей сидів похнюпившись. Невесела думка лежала в його на серці. «Коли-ж то мені доведеться видавати дочок за-між, женити синів?» була в його така думка. Поглядав він ласкавими очима на молоду, теплим поглядом на чужих здорових хороших діточок, а його батьківське серце аж боліло. В йому прокидалися батьківські інстинкти, загорушилася потреба любови до дітей, невгамована потреба щастя великого, хоч і неспокійного та болячого, — мати й годувати дітей, тишитись і боліти ними, а потім видавати їх за-між, або женити. І заздросно йому стало чужим дітям, чужому щастю, навіть чужому клопотові.

Всі сиділи й більше думкою думали, ніж говорили. Буває час, де потрібніше красномовне мовчання, ніж говірливе слово. О. Федір, по своїй удачі, був не зугарший наладити мову на тон дуже поважний, некартовливий, і теж мовчав.

Коли се з другої хати одчинилися двері. У світлицю вступила стара бабуся, одягнена чепурненько, в білу сорочку, в чорну спідницю з червоними квіточками, й завязана чорною хусткою. Поцілувавши о. Мойсея в руку, вона хотіла приложитись і до руки Хоціньського. Він не дав руки, бо при людях Ляхи не дають руки цілувати. Бабуся принесла в руках килим і почала розгортувати в кутку перед образами. Всі встали. В молодих запалились щоким полум'ям. Мати не вдержала сліз, як молоді стали на килим і почали бити покломи. Їй здалось, що дочка вже ступила на хистку кладку з-відкіль посується в воду. Всі сестри, дивлячись на матір, і собі поскривлялись.

О. Мойсей прочитав тихо молитву. Його голос тихій, з недужих грудей, тремтів од жалю. З-за дверей виглядала бабуся й дівчата. Побили молоді покломи, поцілувались із старими, Ганя поцілувалась зо всіма сестрами й з бабусею. Пап Хоціньський надувся, вирівняв спину, щоб наддати собі ще більше поваги; його живіт страшенно випнувся як здоровенний гарбуз, що иноді на продиво вродить у городі між меншими.

Та-ж сама бабуся ввійшла в світлицю й вишесла на підносі пляшку вина й чарки. Всі почули, що церемонія скінчилась і почався звичайний час. Всі загомоніли, сестри почали шептатись, молодий почав тихо говорити з молодою.

Побрали чарки в руки.

— Тепер, Гаю, так! — промовив о. Федір, взявши чарку, — або пап, або пропав! Будьте-ж ви щасливі в-двох у парі, як і я щасливо ізживив світ вік. А ти, Іван Станіславович, жалуйте мою дочку, коли берете клопіт на себе, а то ще як схочу, то її не оддам!

Годі вже тобі жартувати! І тут не обійдеся без жартів, — промовила матушка. — Пішли-ж, Боже, вам з неба, чого тільки треба! Дай Боже вік довгий і щасливей! — приказала Марія Василівна до чарки, витираючи сльози.

— Де-ж ви, паничу, будете священником? — промовила сміливо бабуся до молодого. Вона виглядала всіх дітей о. Федора її молодю, Гаю, її була домашнім чоловіком у господі, а дітям здавалась близькою родичкою. — Чи далеко завезете нашу панну? — спитала бабуся.

— Всі засміялись.

— Я не буду священником, — одказав Середіпський, почервонівши на лиці.

— Очі витріщила.

— Аша Гаю не буде матушкою? — спитала вона в Марії Василівни.

— Не буде, Мотре.

— А чим же вона буде?

— Вона буде папі.

— Ох мій лихо! Нехай боронить! — прохопилає старя, її сама не зоглядівшись. — Ви, паничу, лучче висіть на священника!

О. Федір кивнув бабі, щоб вона йшла собі до кухні, не соромила папів.

А тим часом у дбалої господині пані-матки вже й обід постиг. Вона попрохала всіх у столову хату до обіда, а бабуся розказувала в кухні, що їх Галя не буде попадею, а буде панією. Пішла про те чутка по селу, загомоніли молодіці. І не раз, зустрічаючись з Ганею, благали її добрі люди не йти за пана, а дождити священика.

Тижнів зо три зоставалося ще до весілля. Тижнів зо три без перестану чути було весільні пісні що дня й що-вечора до пізної ночі в хатах у о. Федора. Як ті пташки на весні виспівували наймички в пекарні. А в покоях шість сестер Ганських, готуючи сестрі вишправу, перерукувались з наймичками, як соловейки в гаю. А до їх голосів прилучав й мелода свій жалібний голос, як та горлиця:

Загучена ти Гануся,
Загученая,
Та подала свою гуку,
На загуку.

Ручко-ж моя білесенька
У батенька!
А чи будеш така біла
У свекорка?

— Коли-б уже, Ганю, ти швидче йшла собі заміж! — казав батько, сміючись. — Так накричали мні вуха своїми піснями, аж голова болить. Піду в клуню, ляжу, думаю одпочити, а там під повіткою наймички ксноплі тіпають та вищать, так, що й спати не можна. А тут у хаті дочки голссять! І горло їм не заболить!

А тим часом як в одній хаті весела молодість

пісень співає, в другій хаті клопотлива старість раду радить.

— А яка твоя думка, пані-матко? — спитав о. Федір у жінки. — Я не думаю справити такого бучного весілля, як наші батюшки справляють.

— А що-ж ти ; умасль? — спитала його матушка, здивувавшись.

— Я те думаю, що не буду запрохувати гостей на весілля білетами. Попрошу о. Мойсея, та твого брата, та свата Хоцінського, та її годі. Закажу молодому, щоб музик не наймав, коли то ще є за ще найняти. Ти знаєшь, які наші достатки. Лучче дамо дочці ті гроші, ніж маємо втратити на весілля. А то найде гостей трохи не з усього світу, і втрачаєш на сотню або на дві рублів! Воже так, як би дочка йшла за богослова, то не жаль було-б заходу! А сей латаний зяток нехай пробачас!

— А хіба-ж весілля справляється для зятя? Чом же не для дочки та її не для нас?

— А хто-ж її вишен, коли вона не йде за богослова!

— Хто-ж більше, як не отець-мати! Як би ми були багаті, не сиділи-б наші дочки. Першу дитину видаємо, тай то не по людській. Яке вже те весілля буде без музик? Буде похоже на панахиду . . . І дочка жалкувати-ме. Скаже: випхнули батьки з хати, навіть весілля не справили.

— А хіба-ж її легше буде, як випхнемо з музиками й танцями?

— Що-ж скажуть люде, гості?

— Які гості? — крикнув о. Федір.

— А ті, що наїдуть!

— Я ж їх не просити-му!

— Наїдуть вони й самі, непрохані.

— То що-ж? Воріт я не запру! А хто приїде, то й так поїде!

— Добре! Єй-Богу, добре! Та нас же осудять, обговорять кругом! А в нас діти, та ще й дочка! Не останню дочку видаємо за-між. От там шість сидить!

— Еге-ге! еге-ге! Осудять! Матери їх чорт сірий за сес! Сім дочок, та сім весіллів. Клади по сто рублів, та й сімсот буде. А треба-ж і до дочок щось прикласти! Не здобріють же бучними весіллями та музиками. Нехай гості дулю зїдять, як понаїзджають! Не здивують, коли я їм дам по склянці чаю та сяку-таку закуску. А вже там тих витребеньок, тих цукрових пірамід, тих вин шампанських . . . то за се нехай вибачать. Я-б сам пожився таким добром, як би пак було. Дочки, правда, шкода, але шкода, то не вигода.

— Про мою часті! — одказала жінка тихо, перекопавшись в правдивості речей свого мужа.

— Ти знаєш, що в нас грошей Біг-ма! Коли-б як одягти дочку, не випустити босою й неодягненою. А то виходить в злидні, та й з готовими злиднями! Потім і буде соломою топити, горшком воду носити, та згадувати веселе весілля. Ти мні там не дуже напикай та наварюй! Я тобі на се й грошей не дам!

— Про мене! — сказала матушка, вийшовши до другої хати. Там вона впала головою на стіл і ридала, тільки її голова трусилася.

А в другій хаті панни, нічого про те не відаючи, виспівували веселих пісень, марили веселими

думками про весілля, про тих паничів, що понаїзджають на весілля, про танці та музики. Кожна панна вже ваздалегідь міркувала, як би вбратись і до лиця, й по моді, й як зачесатись, і чим заквітчатись, щоб заколошити серце якого-небудь богослова. Тільки й мови було в їх, що перелічували гостей, паничів і панночок, що мали понаїзджати на весілля.

III.

Перед самим весіллям, у суботу вранці затихли весільні пісні. Панны ходили мов неживі, порались, як сонні. Одна паслу володала руками, прасуючи залізком мушлинову сукню, друга чесала коосу, заплітала барашки й з пересердя рвала свій гарний волос. Навіть маленькі сестри втихли й не щибетали, а молода сиділа невесела, склавши руки на колінах. Всім стало відомо, що о. Федір не звелів справляти весілля, прохати гостей; всі знали, що й музик не буде. Всі надії на веселі танці пішли марно.

Одна тільки матушка частенько бігала до пекарні й крадькома шепталася з старостихою. В напіврній хаті, що стояла келю комори, вона готувала печиво й вариво, бо сподівалася багато гостей.

Коли се в хату вбіг о. Федір. Лице його було неспокійне, його очі виявляли таку тривогу, переляк так очевидячки малювався на його обличчі, що всі в хаті притихли, мов поніміли. Всім здалося, що в хаті або пожежа, або злодії шкоду зробили.

— Еге, в нашого дяка недавно шив Борюх? — спитав він у матушки.

— Не знаю, — одказала матушка, не знаючи, до чого тут стосувався Борюх.

— Пошли наймичку до дяка спитати! та швидко! швидко! Те-то я памятаю, що бачив проклятого Борюха! От тобі й на! Таки-ж схованкесь ми з сеюім весіллям! Та же-ж він отсе продзеошить на всю губернію про весілля! Бідна моя головошкьо!

Прибігла наймичка й розказала, що Борюх і справді шив дякові каптан і поїхав того тижня.

— Так і сьть! Ганя вже була заручена! — промовив о Федір. — Пропаще діло! Тепер Борюх, як сорока на хвості, рознесе по всіх усюдах про весілля! — О. Федір взявся обома руками за голову й, замість бідканя, дрібно й весело зареготався. Заклопочене лице знов блищало сміхом. — Радійте, діти! весілля буде! — крикнув до дітей.

Заворушились дочки, як пташки, забігали по хаті, прибірали й витирали. Знов піднялась пісня. Пооживали папши. А всьому тому був винен Борюх!

Той Борюх був *духовний* красець; їздив по селах і шив священкам ряси й каптани. По всій губернії він знав усіх батюшок і матушок, знав усіх понівських дітей, усіх дочок, навіть скільки котрій років. Знав він про всі хатні плетні, де, про що, і про кого говорилося, переносив усе те далі, посердив не одну семью з другою. Жадна газета, жадна пошта не переносила так швидко звісток з одного краю до другого, як язик Борюхів. Жидієські кагали, ярмарки служили йому замість телеграфів; широко він розкидав вісти про крайове духовенство. Всі знали Борюха, навіть годили йому, щоб часом не пенаговорював чого на дочок. За те-ж і Борюх

не знав міри своїм витребенькам, де було шкв. Даваї йому її нового горшка, її свіжких яєць, і меду, її есеку, її коржів з штльованого борошна, її курчат, і молока, так було капючить хирний Борюх.

Не трудно собі тепер зміркувати есеселіть дочка о. Федора, а його не дуже любив Борюх за його глузування з жидів.

Тим часом о. Федір, підобравши поли каптана, тихенько сам почепчував, по за клупею, по за стійками до старости, її впрядив його до містечка за горілкою, за вишнями та ромом. А матушка ще частійше вешталась із покоїз до кухні, частійше шенталась із старостиною, панни ще швидче заворушились по покоях. Вже її смерклося, вже її ніч настала, її другі півні заспівали, а світло не згасало в кімнаті паннів. Там коло двох дзеркал товпились есеселі дочки о. Федора одна одній завиваючи кучері. А тиха розмоза про еусід, про паннів і панничів далеко одганяла сон од чорних очей.

Одна молода сиділа, не мовлячи її слова.

— Чого ти, Ганю, така невесела? — питали сестри. — Чи тобі молодий не до вподоби, чи може тим, що сама бідна та за бідного йдеш?

— Ой, сестриці! І Ясь міні сподобавсь, а бідність здасться вже на роду міні паннеана. І дома не знала я роскоші. Тільки як подумаю, що я останній вечір духовна, а завтра, як звичаюсь, я вже стану світська, то так міні стає чудно, так чудно аж страшно! Міні здасться, що я стану або другою зовсім людиною, або ламаю віру . . . Всі міні з-малку говорили, що я буду духовна, піду за священника.

Швидко й світло згасло, послули панни тонким чуйним сном, а більш того — дрімотою по половині з мріями. Остання заснула матушка: до півночі молилась вона перед образами, прохала в Бога щастя-долі своїй першій дитині.

В неділю по обіді похажали дочки о. Федора по хатах, повбрані в найкращій убір, який тільки знайшовся в скринях Марії Василівни. Старші панни скоса поглядали в дзеркало на свої талії, на білі та рожеві сукні, на вінки з зеленого свіжого барвінку, що лучче всяких квіток йшов до їх чорних кіс, до чорних брів. В кімнаті все було налагожене до вбрання молодої на вінчання: біла сукня, білий вінок з троянди, букети зеленого мирту. Як рій, вилітає малі сестри коло того убрання, оглядаючи його з усіх боків, пеначе щось святе.

Почали візджатись прохані гості: о. Мойсей з жінкою, брат матушчин, один старенький батюшка, що провали звичати молодих. Швидко потім вступив у хату й пан Хоцінський з молодим. О. Мойсей убрався в нову рясу з якоїсь претовстої шерстяної матерії, що стояла дубом на його сухому тілі, спадаючи рівними негнучкими фалдами, як дошками. Пан Хоцінський укрит свій живіт і груди якоюсь дорогою але чудною матерією з запатими квітками й здавався великим ліжком під одягалом. Господар убрався у найширшу рясу, а молодий приченурився як та кукла. Ніхто-б в світі не подумав-би, що то пан писаря підписар.

Подали чай, переговорили, що треба було, й замовкли. Поввіходили панни, посідали . . . Знов погомоніли трохи й знов замовкли . . . Вечір на-

ближався, а гостей не було. Пан Хоцінський позіхав, щупився на канані. Його очі напались кровю. І о. Федір позіхав і схилився дуже часто на бік. Панни засумували та все поглядали на вікна, чи не котять гости з гори у двір. По дорозі не видно було ані конячки, ані візка. Вже панни поскривлялись, сподіваючись, що не буде ні гостей, ні музик. Молоді сиділи нахнюповившись. Матушка засмутилаєь, що дурило тільки некла й варила. Навіть о. Федір жаткував, що не йдуть гости тоді, коли людський звичай везить їм бути, тоді, коли всього було наготовлено доволі.

Аж ось наїмички принесли звістку, що на Паляниківському кутку гости позаймали всі людські хати, стали в дяка, паламаря, проскуринці.

Панни загули в хаті як бджоли, молода повеселіла. І їй хотілось вийти до віщизі не одинокою, а з веселими подругами, з музиками, з проводом гостей. А молодий поглядав та поглядав на двері, неначе чогось сподіваючись.

Загуркотіло по двору, собаки загавкали. Всі кинулись до вікон. З гори скотилась велика повозка й стала перед порогом. Повозка була повнісінька! З неї почали вилазити панни, паннічі, матушки, батюшки. Панни віхали в двір повбирані по бальному.

Не встигла повозка одіхати од порога, як у двір улетів старий здоровий фастон і з розгону трохи не штурхнув дишлем у передню повозку. За фастоном летів знов фастон, а за ним три петечанки, а за ними повний, хороший фастончик з хорошими баскими кінями. Потім потяглась ціла валка пово-

зок, фасонів, нетечанок всякого фасону й усякої масти. Все то приїжджало й одїзджало, даючи місце новим, свіжким гостям. В новозках було повнісінько гостей, — батюшок, матушок, панців, панцив, Ляшків, навіть офіцерів і Німців кілька з сахарної фабрики. Гости знакомі з хазійською сімєю понавозили з собою незнайомих і тут тільки перший раз рекомендували їх. Де-які зовсім незнакомі приїжджали прямо самі. Швидко потім все подвірря й пів огорода було заставлено новозками всякого фасону, хорошими новими фасонами й здоровенними, старосвітськими перекупляними у панів. Скрізь стояли нетечанки, шарабани дуже чудні, схожі на колісчату скриню. Всі хати о. Федора сповнились гістьми, що й протопитись було трудно. Якніть батюшка аж з другої губернії, товариш о. Федора по семинарії, почувши через Борюха про весілля, приїхав з цілою сімєю. Семинаристи, їдучи до школи, звернули з дороги на весілля цілою валкою. Гости́й було сила!

О. Федір тільки стояв, розпростерши руки й приймаючи обіймання й цілування, хто його знає й від кого!

— А що тепер будемо робити? — говорив о. Федір жінці, викликавши її до комірки. — Чим будемо приймати гостей? де візьмемо музик? Чи не наготувала ти чого-небудь на вечерю?

— А ти наготував? — промозила матушка сердито. — О. Федір замішався, й матушка чогось замішалась. — Я знала, що без гостей весілля не обійдеться, хоч ми їх не просили. Де вже пак! Аби зачули про весілля, приїдуть і не прохані. Хоч

сердья, хоч ні, а я звеліла вбити рябого бузимка, заколоти чорного кабана та трое підвників, зарубати п'ять шидників, шитеро гусей, курей, качок . . .

— Хоч сердья, хоч ні — а я купив з десятка відер горілки, виш. рому . . .

— А на нечистого-ж ти накупив тієї горілки такого багато! — промовила матушка. — Хто її више?

— А я, коли гості не доують! Добре, бач, що весілля трапилось! Але на ві-що ти епортала бузимка? Адже-ж з його був-би через кілька років хороший віл!

— Бо я знала, що гостей треба приймати. Не останню дочку видаємо!

— Ог так же само її я знав, що не останню дочку видаємо, та її *вгилшов* ціду бочку, щоб не сором було перед гістьми. Не доують гості, то моя часть. Не ззидить гості бузимка, — про мене, додай собі її бузимка! Ха! ха! ха!

Коли тут несподівано музики вдарили якогось дуже веселого марша на привітання.

— Ог тобі її музики є! — промовив о. Федір. — Зяцьок таки постарався! Мабуть заставив останню сіртучицу. Не хотів я справляти весілля, а воно таки само справилось! Ха! ха! ха! Ходімо-ж та погузіймо! Біс там бери її твого бузимка, її твоїх шидників! Час вирякати дітей до церкви!

Молода вже вбралась до вінця. Вей в білому, вона була хороша як біла лелія. Нова сукня етнепула її повне розкішне тіло. Густий серпанок, спускаючись трохи не до землі, заквив її повний стан не перетягнутий, не змучений давлячими горсетами. Меж усіма паниами найкрасча була молода. Як

зірниця з зіроньками у вечері зійшла, так молода, убрана до віння, з подругами вийшла. Як хорошій місяць-молодік на сніжному небі, так хорошій був Ясь меж усіма паничами. Його лице біле, миле, ніжне, з червоними губами, ткнуло щастям.

— Хороший твій зять, хоч і не дуже чиновний, говорили батюшки о. Федорові.

Музикки заграли жалібну українську думку, ту думку, що може поворухити саме тверде серце, захмарити найвеселіше чоло, й нав'язати згадування про страту якогось щастя, якогось добра . . . Під грання музик молоді посувались ік столові, де їх ждали батьки з образами. Поважна година, смутний голос музик зігнали звичайну веселість з лица о. Федора й надали його голосові дріжачній, жалібній тон. Матушка залилась слізми, а за нею молода, за молодого всі сестри, а потім і сторонні матушки. Горе молодого звернуло увагу всіх гостей. Жадне прохання близьких приятельок не вгамовувало її сліз. Дами почали шептатись. Всім здалось, що її присилувано йти за-між, всі знали о. Федора як не дуже мягкого батька.

— Чого ви так плачете, Анна Федорівна? — питали її подруги.

— Як же мені не плакати, коли як гляну, кругом усі духовні, всі духовні, одна я одрізняна од усіх, мов чука.

Музикки вдарили веселий марш. Молоді сіли на повозку. Вже стемніло на дворі, як поїзд рушив до церкви. Свіжий вітрець швидко обсушив слези молодого, а ясні зорі розвеселили її очі, звернуті на прехороше лице молодого, на чорні кучері. Згля-

пулись вони — й молоде серце молоді швидко втихомирилось. Не гіркі сльози молоді. То не некучі сльози, що висихають од погляду млих очей, од вогню щирої любови . . .

Вернулись із вінчання. Як слід, випили за здоровя молодих, потім напились чаю. Музики весело вигравали до танців. В певесних хатах було тісно й душно од великого патовну. Бойрин на силу розінхав гурт, щоб серед хати поставити молодих до першої кадрилі. Всім паншчам хотілось танцювати. Вся молодіж пустилась у танець. Але все те крутилось, вертілось трохи не на одному місці, штовхало одно одного ліктями, свінами, наступало на ноги. Вже було розідрано кілька суконь на паншах, вже не одна гірлянда на голові потерлась на сіно, як тут покликкали музик у велику надвірню хату. За музиками посипались всі паншчі, панши, молодші матушки, котрим ще не одпала охота до танців.

На подвірі о. Федора стояла проста здорова хата, навіть з помостом, для челяди. Зимою там сиділи наймити, а літом загаяли туди качки та гуси. Не гадаючи об весіллі, о. Федір і забув про неї. За те-ж не забули про неї його дочки та жінка. Там матушка готувала крадькома забитого б'узимка та кабана. Панши засловили опонами та килимами печь, вимазали, вичистили хату, вимили помість, обвішали стіни й вікна кругом гірляндами та вінками з дубового листу, з зеленого моху й з огороднього зілля, гвоздиків та чорнобривців, не поморожених на морозі. По кутках і на печі вони поставили зелені соснові гильця, уквітчали їх калиною, чорнобривцями, пучками зернистих колосків вівса. Коло сосен

стояли вазони олеандрів і інших хатних квіток. Навіть на стелі якось умудрилися причепити гірлянди! То була їх найвеселіша робота перед весіллям, робили вони її крадькомá од батька, позаслонявши вікна од двору.

Освічена веселим світлом, біла, просторна хата з повбраними стінами й кутками, з лавками навкруги, закритими нерозрізаними рушниками, привітно прийняла в себе невиданих з роду гостей. Музики сіли за опонами коло печі, а двоє малих музикантів з великими басами витеребилися аж на печ під саму стелею. Швидко потім задріжали шибки в вікнах, застугоніла хата від танців. Сповнилися надії дочок о. Федора, переважила весела молодіж, пішла марно лиха рада клопотливої старости!

— Де-ж отсе у вражого сна ділись музики та танці? — спитав о. Федір, не чуючи в третій хаті шуму й стукання закаблуками.

— Пішли в надвірню хату, — одказав йому хтось. — Там грають і танцюють.

— В курятнику! — крикнув о. Федір. — Ха, ха, ха! Мої кури ще з роду не гуляли на весіллі! Нехай же побачать! А ходім, пан-отці, щó там за диво діється в курятнику! Бігай, паничу, возвісти там, що мов, старі йдуть танцювати! — крикнув він до якогось панича. — Мерщій! бігом!

Хлопець побіг а за ним рушилися батюшки й старі матушки.

— Матушки! — гукнув о. Федір, — беріть же мене під руки! Хйба-ж я не архисрей на весіллі у своїй дочці?

О. Федір насторочив руки. Дві немолоді ма-

тушки в хустках на головах, веселі, жартовливі, вхопили о. Федора по-під руки й повели через двір. Деякі батюшки вели процесію, несучи попереду в руках свічки. Якийсь дякон, що з ним о. Федір цілісінський вечір перекидався жартами, вхопив його рясу ззаду й поніс довгі фалди в руках. Позаду виспали всі матушки старі, всі батюшки, все, що засталося в хатах, навіть слуги пероззявляли роти, дивлячись на процесію.

Темної ночі йшла процесія по двору, тихо гомонячи. Посланець дав знати у хаті тим часом. Всі паннічі, побачивши шутку, стали рядками, як москалі, й крикнули уру. Музики вчесали веселу метелицю, знаючи звичай старих. О. Федір, з розставленими руками, з головою закинutoю назад, вступив з процесією в хату.

В одчиняні навістяк двері пошвеса з хати хвилею світ на темний двір. Білі веселі стіни, білі сукні на паннах, зелені гирлянди та гильця надали тому курятникові такий папський, незвичайний вид, якийсь празниковий, що о. Федір аж здивувався. Повна веселих молодих гостей з свіжими молодими лицами, повна зеленого зілля й гилець — та хата здавалась далеко красчою од усіх покоїв о. Федора.

О. Федір вступив у хату гордо й пишно, по архирейській, зирнув очима, й не втерпів, зареготався. Повага не держалась на його веселому лиці, на великих очах, і спливала як вода.

— Оттак, так! Дочки о. Федора — промовив він, — хазяйки! нігде правди діти. Я думаю, що вони, заслонивши віконця од людського ока, цибульку перебірають або буряки скромадять та весільних

пісень співають. А вони витурлили моїх качок та курей . . .

— Дивись, брате, куди твої дочки позаганяли качки та кури! — промовила весела матушка, близька родичка його. Вона одхилила ширму, а потім, присівши коло припичка, оделонила заслонку й по-світила в печ. О. Федір так химерно присів коло припичка й заглядав туди, передражнюючи свою родичку, що всі в хаті покотились зо сміху.

В печі в ринках та мисках покотом лежало посмажене цілісіньке стадо курей, качок, пидиків, гусей . . .

Знов усі засміялись голосно. Музики вдарили веселу метелицю. Старі матушки порозганяли паничів а розпочали метелицю. А о. Федір, ухопившись за голову, вертівся в крузі та промовляв:

— Бузимки мої, кабани, підсвинки, гуси, пидики!

— А барило горілки? а пів відра рому! — одказувала Марія Василівна, перекручуючись у метелиці.

Вже свінуло, вже й ніч минула, а танці не переставали, поки сам о. Федір не порозганяв, шуткуючи, паничів і паничів спати.

Опівдні другого дня до вечора й пізної ночі — знов музики й танці! Нагулялися в волю дочки о. Федора.

Не довго Середінський був писарем на окопомі. Після весілля зараз Хоцінський підставив стільчика старому окопомові на другій половині Нестерпенць, що належала до другого дідича. Середінський став окономом і недалеко завіз свою молоду жінку.

IV.

В перше літо після весілля, літнього дня перед обідом сиділа Ганя перед столом проти вікна й чесала косу перед дзеркалом.

Передобідняний час — то був задля неї вольний час. Вона впоралась, поприбрала в хатах, наварила й напекла й почала вбратись, дожидуючи чоловіка обідати. Немолода сільська господарка за вбіранням Богу молиться або наймичок лає, а молода веселенькі думи думає.

— Чи щаслива я тепер за своїм чоловіком? — думала Ганя. — Чи плакати мені на свою долю, чи сміятись до неї? Чи парікати мені, чи дякувати своєму таланові? Казала мені мати перед весіллям, плачучи: «Не йди, доню, за його за-між! Лучче-б я тебе підручила, ніж мала оттак видавати!» Помилувалась мати, що не згожувалась за милого за-між дати. Чи щаслива я з своїм милим?

Обернула Ганя голову й зирнула допитливим оком по хатах, держачи в руках розплетену косу.

Хати були такі, які звичайно бувають на окопцях. Дві хати було більших а одна маленька. Через сіни була пекарня з комірчиною. Дім був не повний, але чисто вимазаний білою глиною, з повним сеповим помостом, дуже чисто вимитим. В хатах було просто й убого. О. Федір не зміг наділити своєю дочку багатим приданним. В одній хаті було широке ліжко з подушками, а на стіні за ліжком висів не дуже повний килим домашньої роботи з червоними та зеленими квітками, невідомим н в натуральній історії. Коло

стіни стояла старосвітська скриня на колісцатах, кована залізом, вся в червоних квітках по зеленому полі. А в першій хаті, що була ніби світлицею, стояла проста канапа з спишкою, прикрита килимом. Тільки шість нових стільців, покритих світло-синьою матерією, веселили чисту хату з білими як сніг стінами, з великими, чистими вікнами, й надавали хаті щось папське.

Огляділа Галя хати й зрівняла їх з батьківськими. Не багато красний убір був і в хатах батьківських. Правда, в її думці мигнув, як картина, хороший дім, як от вона бачила в папів, багатих священників, або читала в книжках. З'явилася їй, як на картині, хороша м'яка мебіль, покрита рожевою, свіжою матерією, по стінах і по долу хороші килими з трояндами та гвоздиками, з'явилося їй навіть велике дзеркало в золотих рямах, де її було видно всю, — молоду та хорошу, її свіже лице. Майнули перед очима великі картини на стінах в золотих рямах, хороші завіси на вікнах . . . Швидко опам'ятувалась вона, аж засміялась сама з себе, що її думка залетіла так далеко. Не зроста вона в роскоші. Мари об таких хатах роскошних здались їй пустими.

— Роблю я й тепер, як і в батька робила, — пішла далі думка її, — та роблю й для себе й для свого милого. За-для його мині й робота не важка. Мині здається, що й та страза не буде йому смачна, що не я готувала своїми руками, й той хліб не буде смачний, що не я своїми руками вчиняла, постіль буде тверда, що послана чужими руками. Робота мині не страшна!

А тим часом глянула вона на свої руки. Од ліктя було тіло біле, як скатерть, котрою був за-сланий стіл, а пальці почорніли, поморщились, по-шерхли, щиколонки стали горохуваті. Якій молодій жінчині не схочеться білих, м'яких рук, та ще тоді, як їх цілують гарячі, рум'яні губи милого!

І знов неначе їй хтось показав на картині: сидить вона, як багата пані, убрана в багатий убір. Перед нею чудовий туалет в золоті та сріблі. В дзеркалі світиться, як повна троянда, повне лице. В пекарні стукотять ножі, — кухарі обід готують. Льокай підносить їй снідання й чай. Слуг у покоях багато. Вони бігають і прибірають, а вона сидить та тільки порядкує. Вона не встає рано з теплої постелі, спить до сходу . . .

— Ні! робота мені не страшна! Не привикла я до ліноців. Я-б і не всиділа без роботи й навіть скучала-б, хоч би в мене було й три наймички! — І спинилась їй думка на двох наймичках, на роботі не дуже тяжкій, на тій мислі, щоб не так дуже рано, досвіта вставати. — Не зазнала я в батька роскоші, я зросла, весь вік паняньський звікувала небагатою. Більше я працювала, ніж гуляла. Не весело пролетів мій вік дівочий. Нічого мені нарікати на свою долю. Не гірше мені й не лучче мені.

Веселий промінь літнього сонця, зелена вишня, що заглядала гн. ями в вікно, біле, свіже лице, чорні брови її, що виглядали до неї з дзеркала — все те викликало веселі мрії, веселі думи. Почулись їй, мов принесені вітром на проміннях сонця з зеленого саду, веселі музички, пісні; майнули перед нею танці, сміхи, жарти, повна хата веселих гостей, хата ви-

сока, освічена й убрана квітками; потім майнула перед нею копі баскі, високі, прудкі з крутими шиями, як у лебедів, фавтон критий, а в фавтоні сидить вона поруч із милим, вертаючись, при зорях, полями та лугами до дому з гостей.

Гаяя кинула оком у вікно. На дворі проти самісінького вікна стирчав трохи не драбинчастий візок простий, в одноконку з оглоблями. Подертий старий лубок, котрим був обшитий візок, висів, як подерті шматки старої одежі. На візку в розквіттому сіні греблесь кури. Сіно повстромлювалося в дірки. Ряба здорова свиня, зігнувшись на візок передніми ногами, всунула голову в сіно, шукаючи поживи.

— Не знати мнї роскоші, — думала вона далі, заглядаючи в огород.

А там друга сива свиня, прудка, як хорт, поралась коло картоплі, впертала один куць, ханала картоплину й зараз кидалась до другого, мабуть користуючись часом. Наймічкн не було дома. Гаяя вхопила кочергу, взяла пасмо недочесаної коси в рот і полетіла прожогом в огород і таки добре засапалась, поки вигнала свиню з огорода.

— От таке щастя було й у батька! — промовила сама до себе Гаяя, вертаючись у хату й дочісуючи косу.

Причесалась Гаяя, наділа простеньку буденну сукню й оглядала себе в дзеркалі. Заткнула вона за косу червону макову квітку й викинула потім.

— Ні! дучче я завяжуся хусткою попросту, як позавчора. Він же мене звав чудовою хорошою молодичкою!

Ганя вийшла з скрині велику хорошу персидську хустку, ще материнську, по білому полі з червоними як жар квітками й торочками, й недбало завертіла голову. Білий шовк чудово пристав до чорних брів, до чорних очей, до румяного лиця. Червоні торочки, що спадали аж на білу шню, не перемогли червоних, як калшна, губ. Сміючись до себе в дзеркало, вона наділа на шню товсте різане добре намісто.

— Любить мене чоловік. Не зазнала я розкоші, за те-ж зазнала кохання. Коли-б же йшов милій обідати зо мною!

Немає там справдешнього горя, де панує щира, гаряча, за все надарлюча, щастям наділяюча любов! . . .

Пішла Ганя виглядати чоловіка, ввійшла в сад, і сад собою закрасила, по садочку похожала а очима на веселій яр поглядала.

А яр той був глибокий й не дуже широкий, весь зелений, веселій як рай. Одним кінцем він простягався до села, де на взгірі було відко веселі білі хати в садочках, де блищав проти сонця великий став з двома млинами, з високими вербами коло греблі. Пз-за гори виглядала церква трьома верхами, трьома хрестами. Другим кінцем яр ішов меж горами далеко, далеко, доки не зустрівся з високою крутою горою, укритою до самого верху старим зеленим гаєм, розійшовся перед нею на два боки двома рукавами знов помеж горами, обминаючи під самою горою чималий ставок, світлий, як око. Кругла, мов шпиль, гора обквітчана гаєм, мочила зелений поділ свого убрання в самім ставочку, а другий такий

самий шпиль, одкншений в тихій воді, висів у-шир, у синю глибоку безодню, звіснвши зелене верхів'я столітніх дубів та лип. Вздовж по яру блищала смужечка синьої води меж гостроверхою осокою. По-під горами виглядали кринички-жолобки, або плетянки при самій землі, під зеленими вербами. На однім узгіррі того яру стояла окономія, вся в зеленому саду, розісланому по косогорю. По другий бік яру, на горі меж зеленими житами, стояла скарбова клуня, тік, кошари її довгі, почорнілі од дощу, стійки хліба.

Не на шпиль поглядала Ганя, не на три верхи сільської церкви, що ніби плавали в легкім тумані проти сонця. Поглядала вона на сірі верхи току, на чорножовті стійки. Там коло робітників був її Ясь. З-відтам її око звикло стрічати милого.

Вже вона її по саду нагулялась і квіток нарвала, та все на гору поглядала, а милого немає. Вже її квітки зовяли в руках, сонечко з півдня звернуло, а милого немає. Вже Ганя втомилась, по саду ходячи, вже очі од ясного сонця втомилась, милого виглядаючи, а милого немає!

— Боже-ж мій! що се з ним стало...? де це він забарнвся? — Засумувала Ганя за чоломком, неначе він деє поїхав у далеку сторону, неначе він деє блукав по безкрайому степу, на безбережнім морі. — Може він поїхав до козаків-лісовників, може заблудив де в лісі, а там усякого звіря, а там вовки її у день нападають! — Засмутилась молода Ганя, опустила руки. Зовялі квітки посипались із руки по траві. — І стї за перепріє в печі. — думала вона. — Лихо

нам я чужою роботою! За нею й шматка хліба не взієть у пору!

Од скарбового току летіли з гори три найменші сестри Ганні, як три ластівочки.

— Ясь обідав в нас, — промовила одна щебетуха, — й казав, щоб ти сама обідала й не ждала його, бо в нас гості.

— Не прийшов обідати! — говорить їй думка. — Може я йому чим не догодила? може не добре обідати варила? не приголубила його коли?

— Ясь виїв аж дві тарілки, а мама сміються та кажуть: мабуть тебе жінка держить на голодному столі! — говорила далі щебетуха.

Знов задумалась Ганя, аж червоні торочки з голови звислись на щоки. Сіла вона сама обідати. Страва в рот не йде, їсть вона з-нехотя.

— З ким же він там говорить — спитала Ганя. — Може з гістьми, з якими паньами?

— Зо всіма говорить, а зо мною найбільше. Він мні казав, що нема й в світі красочої од мене, що в мене брови як шпурочок, очка як терпичок, і поцілував мене та так поколов вусами! бо в його вуси як щетина . . . І доси болить! — І мала сестра побігла до дзеркала, роздивлялась на свої бровинята, лизала пальці й приглажувала ними свої косинята.

Не стільки їла обід Ганя, скільки її сестри. Довго ще вони щебетали, забавляючись парваними квітками та куклами, а Ганя сиділа коло вікна та все поглядала на яр, на тік, на гору, чи не йшов її милій.

Вже сонечко спускалося над гай, як вернувся до дому Ясь і застав Ганю засмучену коло вікна.

— Оце як же я засидівся у батька! — промовив Ясь. — Пришав о. Мойсей з жінкою, а я й забалакався з ними. А ти, серце, сама тут обідала? Вибачай мені, маю любя! — Лице її знов засвітилося, повеселілося. — Кров з молоком ти молодичка в хустці в серці пам'яті! — промовив Ясь, обнімаючи.

— Ти й не обідала, в вікна виглядала, протоптала в саду стежку, по гаду ходичи. Не кидай мене саму! Обіди тобі не вийде ший, і день той не веселий, не радіє серце.

— Не дуйся, серце! Як би воли моя, сидів-би я коло тебе й не одуряв-би, та за проданий час мій!

Посідала вони рідочком на канапі. Ясь узяв її за руку.

— Почорніла твоя рука од роботи, серце Гаю! Жаль мені тебе, що ти робиш за-для мене, як наймичка. Достатки наві невеликі. Не треба було-б тобі йти за мене за-між!

— Рука моя почорніла для тебе роблячи. А глянь, як ти запалився, для мене працюючи на полі!

— Ти! Гаю, молода. Невесело тобі одній марно літа проживати на сім яру. Тобі треба веселих гостей, веселої компанії, музик, танців. А я небагатий. Не зможу розважити твою молодість. Шкода мені тебе! Робота одривас навіть мене од дому, од тебе!

— Цить уже! годі! — промовила Гаю, затуляючи своєю рукою його рот. Ти отес передумуєш мої власні думки недавні.

— Що-ж ти думала?

— Думала я багато й дійшла до такого кінця,

що я щаслива й дуже щаслива, бо я люблю тебе, а ти люби мене. Чого-ж нам більше треба?

— Ходімо, Гаю, на яр, та погуляємо. Ждала ти мене довго . . . Це піду-ж за те я сьогодні до скарбу, щоб ти не скучала.

Пішли вони через садок вдовик по яру, побравшись по-під руки. Гуєта неспашена трава плуталася під ногами, як найгустїше руно.

Вечір надійшов тихий та яєний. Яр увесь світився зелению проти сонця, що прошизувало косим промінням лист трави й подорожника. Гаю й Яє йшли й мовчали. Краса місця мов одібрала од їх думи й розмову.

— Знаєш що, Гаю?

— А що?

— Поробимо, попрацюємо, поки молоді, а там Бог дасть, забагатіємо, зберемо грошенит, візьмемо посесію, або купимо хутір. Будемо якось хитрувати та мудрувати й таки добудемо того щастя. Адже-ж люде з бідних поставали багатими. Райли мені люде, щоб я брав священикову дочку, коли хочу мати добру хазяйку. От я й узяв тебе, й щасливий кругом, тільки шкода мені твоїх білих рук.

— Годі вже, Яєю, з тими руками! Було брати Польку, коли хотїлось тобі дуже білих рук.

— Білі руки не принесли-б мені щастя . . . Я-б не ззів смачного шматка хліба з білих рук. А як зберемо трохи грошенит, тоді мати-мемо більше прислуги. Тоді я посажу тебе в убраній світ шці, одигну тебе в шовк та в аксамит, не дам тобі взятись і за холодну воду, накличу веселих гостей, давати-му по нашим достаткам балі з музиками, щоб тебе тиши-

ли гості молоді, щоб тобі ніколи було скучати. А настане зима, заглянемо й у Київ, накупимо всякого добра.

— Коли-б ти знав, таке саме мені верзлося недавно в ранці, як я чесала косу. А знаюш, що розвіяло всі мої веселі мрії?

— А що, моє серце?

— Сива свиня! Пасялу вигнала з огорожу. Скаче через тини, як собака. Завтра загадаю людям стрипожити.

— Кинь, серце, той клопіт, хоч на сей час! Боже! Боже! як би нам у двох завоювати те щастя!

— Мабуть ми будемо думкою багатіти. Чи ми ж не щасливі тепер? Чи не гріх же нам парікати на свою долю? Паша робота не важка. А чи мало-ж на світі людей, що позавидували-б нам?

— Хиба одні мужики позавидують, — одказав Ясь. — А чому мужик не позавидує?

— Хиба-ж мужики не люди? Дасть Біг лучче, — буде лучче; й тепер не погано . . .

Повернула молода пара коло ставочка й пішла далі ярмом, помеж тими горами, укритими гаєм. Знов вони обоє замовкли. Несказана краса того місця одібрала в їх думи й розмову.

Дивні українські яри гайові меж невисокими та крутими горами та шишлями меж дубовими та грабовими гаями, що розкішно поросли на крутих ребрах, на вершках гір та шишлів! Ще недавними часами йшли тими ярами стави за ставами. А ліс, не сприяючи ворожою людською рукою, обсіяв, обсадив деревом усі гори й неглибокі долини. Тепер ті веселі ставочки знать уплили в якусь красчу сторону!

На їх місці поросла тонка як питки, густа як повіємо, зелена трава, услала ярн й долини мов, килимами. Колісь у веселі ставки заглядали з гір столітні дуби та граби, свідки слави козацької та гайдамаччини, а тепер їх виучата обступили рівною межею ті зелені ярн. А більш того, що панська, ляхівська сохира без жалю облунила, обголила милі гори нашої України. І більш там тепер стирчить йкаком малоросла ліщина, колючі будяки, як волосся на сирітській миршавій голові, обскублише руками мачухи. Сохнуть наші ярн, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадною висихає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду йдять панські сахарні нашу благодать, наші «зелені діброви», наші «темні луги», що так любо виспівано їх у піснях.

Ідеш ярами, як чудовими покоюми. Чи є-ж у світі покої красчі од тих ярів? Під погами стелиться зеленій травяній поміст, по обидва боки йдуть стінами гори з зеленим деревом. На шнелях стоять дуби зубчастою стіною, розіславши міцне гілля з широким листом по синьому небу. Над головою стелить з глибокого, безоднього неба, синього, аж темного. А по тій стелі не мальовані, а живі птиці перелітають з гори на гору: то ряба гóрлиця, то синій припугень, то синя синворáшка, то перелітають небо низкою дикі качки, дрібно тріпаючи гострими крильцями, то перекупється тяжкий бусел, простягнувши назад свої довгі, як ломаки, ноги.

В тихих закутках стоять там насіки, гудуть там бджоли, пахне свіжим медом, гайовими квітками, свіжою травою, грибами. З дерева на дерево пере-

літають білочки. Сидить там пасішник з білою бородою, в білій сорочці, цюкає сокирою, або дубає старечою ступою по-під гаєм з тинвою по воду до кóпанки. І стежок там не протоптала людська нога, й тишина там як у небі, як меж зорями, не мертва, хатня тишина, а новна поваги, торжественна тишина спочиваючої натури. Тільки часом икалібно несеться по гаю туркотання горлиці, оддасться луною по кілька разів цюкання сокири пасішника.

Не дивлячись на сонце, не лічачи години, йшла молода нара довгим зеленим яром, що гадюкою вився поміж горами, то на право, то на ліво, то на всі чотири сторони світа. Яр кінчився узірєм меж двома шиплями. На самому узирі меж осокою блищала вода, а висече трохи під кущами ліски та калини, мов оправлена в зелених рямцах, блищала кришничка в траві, оплетена лозою. Вода стояла чиста, як сльоза. Все дню, всі піснички на дні було видно через воду. Вода була погожа, холодна. Як напешся, то аж нездоровшася.

— Втомилася я, хочу пити, — промовила Галя.

— Ходім до кришнички!

Поки Ясь шукав широкого, як сито, лопухового листу. Галя принала лицем до води, ставши навкóлішки й опершись руками об траву. В кришніці як в дзеркалі, меж синім, знадвірним небом і синьою безоднею, з'явилося її свіже лице, її біла хустка, а червоні уста з води виплилися в її червоні уста й цілували її довго-довго, аж поки вона напилася води. Червоні торочки шовкової хустки нолягли на кришталюву воду й, легесенькі, навіть не ввігнули води під собою.

— Втомилася я. Сядьмо на час під линою на вагіррі та одпочиньмо.

Сіли вони й замовкли. Почалась вечірня тишина в небі чистому, на землі, в гаю. Дерево стояло, як каміне. Сонце зайшло за одну гору. По яру полягла густа тінь. Дно ярів зробилося темно-зеленим. А в-верху на дубах та липах тихо світило сонце, розкинувши своє червонувате проміння по листу. Тільки десь далеко в гаю стукало калатайло на шні ватайка-вола, а потім десь у полі заревла корова, скупаючи за телям.

— Щаслива я з тобою, Ясю, тут на економії. Як хороше в сім яру! Я-б рада тут і вік вікувати!

— А як ось через тиждень поїдемо до Ходіпського на бал, де в великих покоях будуть горіти по стінах свічки та лями, де блищати-муть дзеркала, де танцювати-муть молоді панчі та панни . . . Що скажеш тоді, Гаю?

— Дивись лиш, яка он картина! В ставку блищить червоне небо, й знадвору горить червоне небо. І на дворі шпиль, і в воді шпиль, перекинтий до гори, як зелений пучок квіток. А коло ставка стоять лози, зеленіють коноплі, а за коноплями знов червона вода, як вогонь горить . . . Байдуже мні про панські будинки, тут би я й вік звікувала. В рячи-годи тільки поїхала-б до міста, щоб на людей надивитись, яка нова мода, як люде ходять, як убіраються.

— Гарно й тут на яру, а ще краще меж людьми та ще багатими, а ще краще в багатому, великому домови, де все блищить і сяє, як сонце на сім яру.

Знялись вони з місця і вертались яром до дому. Сонце вже згасало, яр темнів, ставок покрила чорна тінь берегами, тільки середина блищала темним цвітом. Як наблизились до ставка, з осоки схопилось дві качки, тріпаючись крильцями, й сховались за шпилем. Скрізь було тихо й пусто. Всяка жива душа з гаю, з поля пішла до села, або прилягла на спочинок під зорями.

Дома наймичка вже наготовила їм вечерю. Після вечері підлестився до них мовчки сон, той сон сільський, міцний, що й не сниться чоловікові нічого, а обійме тебе всього, мов мати дитину, та й не випустить, поки не одпочнеш од роботи, од усякого клопоту, од усякого горя і щастя.

V.

Через кілька місяців Галя сиділа коло вікна й колихала сина, поглядаючи на яр. А менші сестри по черзі жили в Галі й помагали їй у роботі, доглядали дитини.

Через рік пан Хоцінський вже сповнив своє слово, знайшов Ясєві лучче місце в недалекому селі. Попрощалася Галя з своїм рідним селом, зеленим яром, ставом; розпрощувалася плачучи з матір'ю, з сестрами. Непаче виїздила за синє море, так плакала вона. Кому не жаль того місця, де родився й зріс, де жили наші батьки й діди? Ясєві було байдуже. Не рідною землею була йому наша Україна!

— Ой Боже мій, Боже мій! — перекривлив о Федір дочку й жінку, затагаючи жалібним голосом, на вразок жіночого голосіння, — куди-ж це я ви-

їзджаю так далеко на чужу сторононьку аж у Кушнірівку! за п'ятнацять з половиною верстов! Так далеко, що з-відсіля і не видно!

— Господи! що ти за людина! — промовила з серцем матушка. — І дитини йому не жаль! Оддав дочку, як з хати випхнув, ще й сміється! Буде от-так, нещасна, цілий вік тягаться з економії на економію, не надбас ні хазяйства, ні птиці, ні худоби, А що тісі шкоди! А скільки перетовчється посуді! Хвалити Бога, коли трапиться добре місце, а як же сидіти-ме на бурку?

Марія Василівна заплакала, а о. Федір передражнював її хлипаючи:

— Ой Боже мій! Боже! Потовчуться дорогою всі горшки, миски, макітри! . . . Коли тобі, Ганю, буде скучно до дому, то вилізть на вербу та й подивись на свої Нестерниці!

Переїхав Середіньський в Кушнірівку. Місце було трохи лучче. Вже Ганя купила хорошу канапку, справила одежину, найняла пиянку, держала корову, мала доволі молока й сира й — була щаслива по своєму, не парікала на свій талап. Поскучала трохи за домом та й перестала. За хазяйством, за дитиною, за любим чоловіком і скучати було ніколи. Жили Середіньські не багато й не дуже вбого.

Пан Ходіньський частенько приїздив у гості до Середіньських, став їм великим приятелем, запрохував до себе в гості. Хоча він був і вдовець, однак же любив заклика́ти до себе веселих гостей, а найбільше молодих дам, і навіть справляв балі. Серед польських гостей Ганя й собі мусіла промовляти де-які слова по польській. Всі Ляхівки без сором

хвалили її в вічі за те, що вона так чудово говорить по польський, хоча вона на силу, велику силу змогла вліпити до купи кілька польських словець. А Ясь, не вважаючи на те, що вже говорив до нашої церкви, в домі Хоціньського знов ставав Ляхом, говорив по польський, радів радістю Поляків, смуткував їх горем. Хоціньський помагав Середінським, навіть годив, коли в чому була недостача. Ганя дякувала йому, хвалила перед усіма його добрість, а все таки було здвигне не раз плечима, не вгадуючи, чого він аж надто вже добрий, прихильний, як рідний батько.

Середінський не лінувався, шльнував коло панського скарбу. Пан йому дякував за добрі порядки. Перепадала Середінському не одна зайва копійка. Пішла добра чутка про економа Середінського по всій околиці.

Одного разу в літку пан Хоціньський приїхав до Середінських в гості. Тільки-що переступив поріг, Ганя зараз постерегла на його лиці незвичайну веселість. Його сірі очі блищали сміхом, губи сміялись, погн швидче й проворнійше переступали поріг, аж живіт колихався. Здавалося, неначе поруч із ним вступало саме щастя, ведене його власною рукою.

— Добру звістку несу в вашу хату, Ганна Федоровна! — промовив він, підступаючи до неї й цілуючи її в руку. — Я вгадував, що ви будете щасливі за Ясем!

Ганя так і замовкла: серце в неї якось чудно заколотилось, мов що недобре віщувало. Тим часом вона ніби її зраділа, що панство таки наблизилось до неї.

— Поздоровляю вас панією управительшою ма-
стности князя з Камяного!

Тут саме відчинились двері. В хату ввійшов Ясь. Хто-б тепер пізнав Яся з тими дитячими ла-
скавими очима, з бязкою несміливою ходію! Не-
ждане, негідане щастя вже підняло його голову на
плечах, зморщило брови, надуло йому губи, витягло
зріст. Ясь вступив до хати вже паном, гордо й по-
важно, без ознаки жадної тревоги на лиці, наче
він досягнув тільки того, що було його надбаним.
Пан Хоціньський аж побіг йому на зустріч, ухопив
його, обнімаючи й цілуючи, й поздоровляючи з но-
вим місцем, з новою долею.

— Ну Ганю! — промовив Ясь, — кудай тепер
свої яри зелені, свої коноплі, гуся та кури! Рухаймо
до Камяного! А за все те подякуймо панові Хоцін-
ському, мовму названому батькові, за його добру
рекомендацію перед князем.

Ясь знов обняв Хоціньського й поділувався з
ним тричі, одначе не в губи, а по ляхівський, тика-
ючи губами на повітря проз щоки, а потім поцілував
Хоціньського в плече й нижче плеча в рукав.

Пішла весела розмова за самоваром. Всі троє
були веселі й щасливі. Пан Хоціньський розказував
про мастности князя, про його багаті економії, про
цілі череди волів, овець, коней, про користний уряд
управителя. Розказував він Гані про той будинок,
де вони будуть жити, про високі багаті покої з ве-
ликими вікнами, з дорогою мебільлю, про багаті, ро-
дючі поля, сади, з-відкіль можна загрибати гроші
лопатою. А найбільше розводився Хоціньський про
князя, про те, який в його золотоверхий дво-

рець, які в тому дворці покої, залі в мармуровим помостом, які кругом палати розкішні сади, оранжереї . . .

Ясь слухав, очей не зводив з Хоцінського, не наче в-перве на віку чув про такі дива. Не раз і не два Середінський мав про панську розкіш, про якесь лучче життя. Не раз і не два Ясь до півночі не стуляв очей після розмови Хоцінського про те, що Ясь веде свій рід од панського польського коліна, що в йому плине кров шляхетська-польська, а не мужицька-українська, що його діди й прадіди були заможні, були панами й католиками, мали поля, села, людей. Звичайне як Поляк, Хоцінський любив дечого багато й прибільшити, прикинути зайве, маючи на умі піднести в гору, піддержати нижчу польську шляхту, приймаючи українську національність і благочестиву віру.

Хоцінський своїм підмальованим оповіданням про минуність Ясевого роду, розбуркав у йому гордість своїм родом, пишання своїм панством, ту гордість, те пишання, що лежить на самому дні лянської шляхетської натури, плине в злівку з його кровю. Не Бог-зна яке минуше було у Середінського, от же доволі було навіть одного слова — пан-Поляк, щоб розбуркати в його серці польщизну.

Ганя сиділа як у чаду. Неначе які чари розливали воши в-двох кругом неї. Слухала вона їх розмову й не вірила своєму негаданому щастю. Згадала вона, що колись маленькою їздила з батьком на ярмарок у Камяне. Згадала вона про те Камяне, як про хороший сон, що снівся, та не зостався в пам'яті, й тільки якісь невидані місця, якесь пишне в буду-

вання, якісь гарні обличчя посяться перед очима, ніби виткані з тонкого туману. А як сплукнешся їх пізнати, на їх роздивитись, то вони ще далі одлітають, та все малять своїм неокраїнім видом. Мріло Гані, як у тумані, якесь місто, якась висока гора, чи скеля, вся в зеленому дереві, а не самому вершечку якесь будування, не церква й не хата, а більше якась чудова цяцька з золотими верхами. Коло того будинку знов вона згадувала якісь стовни, якісь стіни зубчасті, як обórка, а потім пригадались їй якісь сади роскішні, доріжки поміж деревом ніби жовто помальовані, дерево посчіплюване гіллям, мов стеля, скрізь під деревом білі люде неживі, скляниї дім, а в йому знов дерево й квітти, як і на дворі, цілі стіни й купи чудових незвичайних квіток. Все те вставало перед її очима, як у тумані. Бачила вона потім золотoverхі собори в Кнїві, велике міське будування, а все таки давня дитяча мрія не зникла з її пам'яті.

Довго розмовляли вони, поки не потомиллись. Далеко за поріг випроводили хазяїни Хоцінського, дякуючи йому, як рідному батькові.

— От і завоювали щастя. Ганю! — промовив Ясь, зачинивши двері за гостем.

— Не завоювали а само воно прийшло до нашої хати. Щастя блукає сліпе по світу.

— Ні, се ти, мов золото, приманила долю до нашої хати! поки я сам жив, поти бідовав. Ти, моя хазяїно, мене обшла й обмила!

Ясь розгорнув лист князя до пана Хоцінського та ще раз голосно прочитав запрохання себе в управителі. Князь просив через Хоцінського, щоб Сер-

дінський прибув як найскоріше, обіцяючи йому річну плату в скількох тисяч карбованців.

— Завтра-ж поїду я попереду сам, а ти лагодься тим часом у дорогу.

— Чимало підвід нам треба! Ми-ж таки вже розкилися, маємо доволі добра, маємо птицю . . .

— Яку птицю думаш ти отсе брати?

— А нидики та гуси . . . та . . .

— Ще вигдай що! — крикнув Ясь. — Та нас люде обеміють, як ми притарабанимось з качками та з нидиками!

— А посуду хіба мало? І на віз не заберемо . . .

— Чудна ти, Ганю, єй Богу! Яку-ж посуду думаш ти перти до Камяного?

— А яку-ж? Не кидати-ж нам сипанок діжок...

— Свят, свят, свят! Нас люде обеміють, назвуть нас харпаками, обідрацями. Під такі палати вона підїхала-б з діжками, рогачами! Може-б ти забрала горшки й миски?

— Горшків не варто брати, а макітри заберу. Макітри новісінькі, великі, платила по злотому, купувала в Будищах на ярмарку. Таких макітер небагато й там знайдеш. Обмотаю соломою, повтнкаю в кадівб та й доведу, хоч і за сто верств!

— Ха, ха, ха! — зареготався Ясь. — Управитель з макітрами! Ха, ха, ха! О простото, простото! О хазяйко моя дорога!

— Чого це ти регочешся? Ніби управителям макітер і не треба!

— Ха, ха, ха! Ти наробиш сорому на весь світ. Твоя думка об макітрах, я я думаю, чим я завтра поїду до князя.

— А візком?

— Де-ж таки візком!

— Візок же новий, мальований!

— Але ж до князя, памитай собі!

— Непаче він бачити-ме, чим ти приїхав?

— От що я зроблю: Заїду до Хоцінського, покину там свій візок, а в його попрошу фастона та пару коней.

— Як собі знаєш. А на мене, то я б поїхала й візком.

— А я не поїду. Скажуть: приїхав якийсь безштанько на драбничастому возі.

— Станьмо-ж, Ясю, попереду папами а потім уже будемо паніти. Поперед неводу не ловімо риби.

Довго не спали вони, роздратовані негаданим, несподіваним щастям. Тікає сон од очей безталанного, не приступає-ж і до щасливих! Ясь тішився панством. Гані з'являвся якийсь чудовий образ чарівничого місця, якась палата, якийсь сад, повний квіток, де поміж деревом гуляли мраморні люде. А Ясь бачив себе великим паном в золотих палатах, де горіли тисячі свічок, де порушались сотні великих панів.

Через тиждень шляхом до Кам'яного їхав фастон Хоцінського, а в йому сидів Ясь із Ганею. Коло погонича сиділа наймичка. На руках у Гані спала мала дитина. Підвода з де-якими хазійськими причандалами їхала десь по заду. Ганя таки поставила на своєму: забрала кадовби, діжки, сипанки й деяку посуду. Одначе макітри з горшками мусіла покидати матері. Підвода мала приїхати до Кам'яного в

ночі, щоб заховати од людських очей попередню бідність управителі.

Кони витягли фастоп на гору. З за гори разом устало все Кам'яце. Галя аж крикнула од дивування. Її давні, дитячі мрії тепер стояли її справді перед очима. І як багато справдених дива були красчі, пишніші од тих неясних дитячих дум!

Високі золотоперхі палати, збудовані в чудовім готичькім стилі, стояли на високому скелистому шпиль над самою річкою й дивились у тиху воду чотирма золотими дзвіничками, веселими вікнами, високими стовпами. Той шпиль був на острівці, а через острівець лилася вода, розбившись на рукавці, падала з каміня на камінь, шуміла по-під боками високої скелі. І шпиль, і острів були вкриті чудовим садом. Неначе полем був оперезаний той шпиль високою кам'яною стіною з чудними зубцями. Саме проти плавного широкого мосту стояли високі башти, з зубчастим вінцем, а через се йшли широкі ворота, прямо в сад. За стіною скрізь виглядали кущові верхи оражерей, мов висіли над зеленим деревом. На тім же острові, коло самої води, стояло дві фабрики, оперті стінами об скелі. Проти палат по другім боці річки, на високім березі стояла хороша церква, з тонкою готичькою дзвіницею. Кам'яні будованя йшли по-над берегом, за-для убрання виду. Все те місце, облите навкруги тихою, ясною, як дзеркало водою, залите промінням сонця, було незвичайно хороше, веселе, наче в йому жили не люде, а якісь безтільні духи райські!

— Вгадай, Гаю, де ми будемо жити? — спитав Ясь.

— Мабуть в сім дощиківі, — одказала вона, показуючи пальцем на чималу кам'яну хату.

— Тут живе княжий лакей, — промовив Ясь, осміхаючись. — Дивись, он далеко, за княжим садом, на тій горі стоїть палата: ото наша оселя!

На горі, по другім боці саду, стояла палата хороша, висока, убрана в карнизі, закітчина на покрівлі решотками та химерними дзвіничками. Очевидячки дім був збудований для хорошого виду по другім боці княжого дворця.

Ганя не йшла Ясєві віри.

— А де тут, дядьку, управителева хата? — спитав Ясь так грізно, як Ганя відхулявся.

— Ондечки на горі за дворцем, — одказав чоловік знехотя, показуючи пальцем.

Гані стало якось шкодно, певаче не хотілось їй їхати до того пишного дому.

Перебігли вони міст, з'їхали на острів, поїхали по-під самим садовим муром. Золотоверха палата висіла у їх над головами. Ганя, погонич, наймичка й сам Ясь втирили очі на золоті башні на колодах, на заморське дерево, доки все те не сховалося в скелею. Серце в Гані стукотіло в грудях. Ясь віддмався, взявши у бік рукою, сунув брови, мов щив своє молоде лице, щоб додати собі більше панського виду. Підкотили вони під дім, і Ясь, взявши Ганю під руку, гордо й пишно переступив поріг своєї панської квартири.

Слуги забігали, загомоніли, забрякотіли ключами. Старенький лакей в синій ливреї одімкнув двері, одчинив їх, одступившись з поклоном.

Ще гордіше, ще пишпійше Ясь вступив у хату, ще висче підняв він голову, проходячи через цілий ряд просторих, високих покоїв. Сердито кидав він очима на всі боки, оглядав стелю. Очи його ніби говорили всім, що все те було не в-дивовижку, що навіть все те було не дуже хороше, не дуже задовольняло його. Через годину сиділа сім'я в одній окромній світлиці за столом, покритим тонкою білою скатертю, коло самовара.

— Дкого тут багато хат! — промовила Гаия.

— От і багато! Перва хата буде передня, друга — прийомна, третя — зала, четверта — гостинна, пята — твоя спальня, шоста — моя спальня, сьома — твоя — убірна, восьма — мій кабинет, девята — столова, десята — дитяча, одинайцята — дівоча, дванайцята — канцелярія, тринадцята . . . та ще й мало! коли-б ти знала. Ми-ж тепер не аби-які папи. Хибя-ж ти не бачила, скільки покоїв у пана Хоціньського?

— І на віщо нам такого їх? З нас було-б доволі трьох, за-для себе, для гостей . . .

— Ти, серце, виросла не в панських будишках, ти не тямиш, що то потреба луччого життя.

— Та коли-б ти знав, мні чудно й сумно буде жити в багатих та дуже просторих світлицях. Чогось мні здається, що я не в хаті а на дворі . . . Хожу по тим покоям, як по двору. Де-ж пак! од кутка до кутка цілі гони!

— Бо ти жила й досі в малих хатах, як у скриньках. А мні ще й мало! Я люблю розвернутись, розгорнутись широко на всі боки.

Ясь розкидався на широкій каналі мов справ-

дешній панюга. Наука пана Хоцінського показала свою ознаку.

А Ганя ходила по хатах, придивлялась до всього, оглядала мебіль, високі дзеркала, завіси, килими. І чудно їй було серед такої роскоші. І багато дечого здавалось їй ї зайвим і непотрібним на очі хазійки. Ті канапи, крісла, котрими були заставлені світлиці, щоб кутки були непорожні, ті дзеркала поначілювані, щоб стіни широкі не були голі, те широченне старинне ліжко, де лягло-б десять душ, та ще було-б місце, — все те здавалось їй чудним непотрібним, все те здавалось їй панським вередуванням, що розвернулось-би на весь світ, готове-б простягтись на всю землю і ще ї кричало-б, що йому ї землі мало!

На другий день Середіньський налагодився їти до князя показатиє його, мовляли, світлости, по-благословитиє на господарство, на пануваня над його добрами. Та сказано йому, що князь приймає тільки почавши од дванадцятої години. Щоким та година наблизитиє, повів Середіньський свою молоду жінку оглядіти той рай, що сав на сонці кругом княжкої оселі.

Краса того раю, того місця неказано здивувала Ганю. Рідко трапиться знайти таке чудове місце, де до краси натури приїшла на поміч людська вигадливість. На острові річка розлилася рукавцями помеж кучами каміння, меж тісними роєблинами скель. Все те місце було заросле зеленим деревом, заставлене орашкерейними вазонами в чудових кучах, залите квітками. Скрізь крутилиє широкі, пошипані тертим каменем доріжки помеж кучами зеленого дерева; були вони розкидані в великим смаком по зе-

лений траві, по-пад водою, під скелями завішаними заморським листатим хмелем. Через річечки з острівця на острівець були перекинуті над кипучою, падаючою водою легенькі місточки, обвиті крученим зіллям. В темних закутках, по-під навислими скелями стояли мраморні статуї. За високою скелею плавали пишні лебеді, по зеленому, рівнесьенько стриженому дерну похажали пави й павичі, порозну-скавши свої пишні хвости. Тут же були розкидані кружала квіток, а в річку заглядали легенькі, як цяцьки, верхи високих оранжерей. На скелях скрізь були поставлені статуї, вазони столітників, бесідки. Все те було оплутано густим крученим зіллям, що спадало вниз густими зеленими гірляндами, китицями, висіло разками й цілими гіздами.

Великий пан, згадуючи стару шляхетську Польщу, позаводив таку розкіш на нашій Україні ще тоді, як можна було людськими мужичими даремними руками орати й сіяти, сади садити, камішня перевертати, й гори рушити з місця. Дивуючись, не чулась Ганя, як упило дві години, й як-раз у свій час пішли вони до князя.

Не довго гостився Ясь на покоях княжих: одну хвилиночку. Він знав панський звичай, що не велів одбувати довгих візит. Княгиня була дуже привітна: розмовляла, усміхалась, а князь не йшов провів вергаючих домів до сіней палати, але геть далеко у сад по широкій доріжці, обсаженій органією саме в цвіту.

Над самим берегом одного струмочка шипучого тихим шумом розлігся цвітник з одних рож, закопаних в грядку на літо. На тих вузках цвіло сортів

сорок великих рожових квіток. Князь махнув на садівника й звелів нарізати великий пучок пахучих рож, білих пахучих додур, і взявши в свої руки, подав букет Гані з додачею уштівних компліментів і ласкавих поглядів на її зачервоніле лице. Потім велів нарвати з велику миску морель і звелів одістти на квартиру. А після всего провів Ганю до фастона, сам посадив її у фастон, оставо попрощався з Ясем і просив до себе в гості як найскорішче.

Вернувся Ясь до дому вчепий, згадував, який князь був до їх ласкавий, яка ввічлива була княгиня, далі чогось насунився, помовчав, і промовив до Гані:

— Отсе дивлюсь на наше нове життю, а перед очима в мене князькі світлиці. Там, Ганю, прихodka красча від нашої гостинної. І досі я не опам'ятаюсь! паче мні снівсь якийсь чудовий сон. А намятася, Ганю, той яр у Нестершних, де ми часто гуляли та бідшу економю, де ми жили? Чи думали ми тоді, що нам трапиться такий талан, що ми жити-мемо поруч із великими панамі! Що за багатство, що за розкіш у тому дворці! Якого там срібла, золота, квіток, мarmору! Побув я там годину й паче аж поздоровшав, паче зазнав якогось невідомого щастя. Непаче душа моя була в раю, в небі, й закоштувала якогось луччого життя. Поки живу, не забуду я свого дня. А князь! Що за добра, привітна людина! А його княгиня! Так мило, так просто обійшлася з нами, дарма, що велика пані. Віже й не молода, а як на ній усе лежить до ладу, яка рівна її постать! Навіть вона ще гарна.

— Яка-ж вона гарна? — відказала Ганя. —

Мабуть ти на неї дивився гарними очима. Вона стара як гриб.

— Одже-ж ти, Ганю, мабуть дивилась на неї не гарними очима. Сказати правду, на тобі одежа лежить далеко не так гарно, як на ній, хоч ти й красча од неї. Не сердься тільки на мене, мос серце.

— За що тут сердитись? До князів нам далеко!

— А хто-б не хотів бути од їх не далеко?

— Я-б не хотіла, — промовила Ганя, осміхаючись.

Замовк після цього Ясь, і не знати було, що він думав.

І зажив Ясь із Ганею в добрі та щасті. Високі, просторі покої були не пишні тільки в рівні з княжими, а самі по собі були дуже гарні! В перших, парадних покоях стіни блищали білими шпалерами з срібними квітками. Ганині світлиці були обшпані по стінах і по завісах чудовими букетами троянд, ніби свіжо нарваних у саду. Скрізь по світлицях простяглася довга стежка дорогого килима, закиданого оберемками лілей, фіялок, рож, як на грядках. Під оком Українки-хазийки все заблищало, залепіло, засміялося з усіх боків весело й привітно. І нероз Ганя, сидячи на м'якому креслі, задивлялася на хороші покої. А Ясь, заклавши руки за спину, закинувши гордо голову, спустивши віка на очи, тихою ступію похажав по покоях. По одній поставі тіла, по одному лицю можна було бачити неоднаковий вплив несподіваної зміни життя на дві натури з неоднаковими задатками.

Одного разу з кухні влетіла до покоїв привезена в Пестеринець наймичка й почала розинтувати

Ганю про якусь куховарську справу, держачи чималій горщок у руках. Наймичка весело її голосно щebetала до Гані, як було колись і в Нестерницях. Голосна луна од її мови розлягалася по світлицях і вразила Ясеве ухо. Він почервонів увесь.

— Вон у кухню! — крикнув він на наймичку. Наймичка злякалась і випустила з переляку великий горщок із рук. Горщок безневинно гéпнув на паркетний поміст і розлетився на шматочки.

В-перше з роду заблискотіли якоесь чудно Ясеві очі.

— Вон у кухню! — крикнув він у друге. Наймичка, призначася в Нестерницях завжди приходити вранці до пані, розкинутувати про обід, про страву, невимовно здивувалась, і ні жива, ні мертва, тихенько потягла до кухні, зрозумівши своєю повою провину, нечувану її невидану в Нестерницях.

— Ганю! — промовив Ясь зараз утихомирившись, — пора нам знати своє місце меж людьми, а слугам — свою честь. Тут тобі не Нестерниці! Се Камяне, а ти управительша її пані. Нехай наймички не сміють з тобою оттак балакати й сюди в покої ходити, швѣндяти тут з горшками. Прибігла, нагуркала, паленетала, як у корчмі! І страху немає у подлого народу! Тай ти, Ганю, не дуже балакай з робітницями та наймичками! Найшла гарну кумпанію! Треба, серце, знати свою честь, шанувати себе, то й тебе люде шанувати-муть.

— А хіба-ж мене люде не шанують? — промовила Ганя. — А хіба-ж тобі в вічі не хвалили мене нестерницькі люде?

— Стидалась би ти, Ганю! Які-ж люде мужи-

ки! . . . Шанувати-муть мужики, — то пани не шанувати-муть. Годі нам з мужиками куматись! З нас люде сміються . . . люде красчі . . . Розумієшь Га-ню?

— А попереду-ж не сміялись. І Хоцінівський бачив, як я балакала з наймічками, як я сама часом і обід варила, та й не сміявся.

— То було попереду, — одказав Ясь.

Задумалась Галя, сидючи в креслі, задумався Ясь, ходячи по покоях. З її думки не сходило Ясево лице, гнівне, люте; з думки Яся не виходив вид смирної, тихої Гані, балакаючої з наймічками, як з рідними сестрами. Та нічого не показалося далі меж ними досадного. На хвилинку тільки у серце Гані зазирнуло якесь недобре віщування, та й знов окри-ла його веселість. Бо про що тут було журитись у тому раї? Не раз і не два молоді гості, всі хороше повбирані, вилися роєм по блискучих світлицях, по дорогих килимах. Кругом молоді хазійки розля-гались веселі сміхи й жарти, с'яли щасливі лица, блищали ясні очі. Не раз і не два музики розливали чудові гармонії по покоях, облитих світлом канде-лябр, і викликалі до танців невгамовані рої паня-нок легеньких, летючих як бжівки, паничів жвавих як метелики. І часто Галя з Ясем при зорях верта-лася до дому з гостей на баских конях в хорошому фастоні. Думки її навіть не досягали такого щастя.

— Тиша моя мила! — було каже Ясь. — Ми діждались щастя. Прося, чого душа твоя забагає. Все тобі буде! — І заленило на столах срібло та злото, зацвили на Гані дорогі квітки та сукині. Сама Галя розшишилася, як та троянда повна. Несподі-

вана роєкіш, безклопóття її спокійі заколихали її як малу дитину, надали єнокійі рисам лиця чистого, білого як мармур. А ті загорілі волось руки знов побіліли, зіійшли, як на дріакчах, пухві її кругленькі, як у її батька. Одна її душа зосталась, яка й була, — така-ж добра, тиха, до всіх привітна.

— Знаєш, Гаю, яка в тобі недостача? — говорив пераз Ясь, сидючи коло неї в вчєрї.

— А скажи, чоловіче мій, яка в мнї недостача, — питала вона його, жартуючи.

— В тобі нема ні кришки гордєсти. Для панї то велика недостача! Панї повинна бути горда, поважна, а коли не горда, то бодай повинна знати, хто їй рівня, а хто її ні! Якось ти до всіх однаково привітна, й до великого пана, й до писаря, й до наймички. Чи вкє-ж тобі великий пан і драєньший писарець усе одно? До одних треба бути звичайно уштивим, а до других так собі . . . й щоб люди а боку постерегали тєс. А ти як говориш, так говориш зо всіма однаково! Гордієть — то ознака розуміння своєї чєсти. Гордієть то прикмета й краса аристократїї.

Ясь підвиєив голос і замовк. Він пригадував слова свого вчителя Ходїєнького, як школяр пригадує вивчену лекцію.

— І батько мій не був гордий, і мати моя не була горда, не буду й я горда. І не люблю я навіть людей гордих, що до них ані приступу! — одказала Гаю.

І не раз заступалась Гаю за безвинних людей, за писарїв, не раз було, жартуючи, поєслала його до людей, що ждала не півдня, сидючи без шапок

у ганку, як звичайно буває у Ляхів. Як добрий геній, Галя придержувала шкодливий ляхівський вплив Хоцінського. По любові й добрій згоді меж ними, Галя завше потрапляла до своєї цілі.

Мати з сестрами частенько одвідувала Ганю. Не вабував дітей й о. Федір. Галя дарувала бідним сестрам гостинці, давала їм свої дороги недоношені сукні. Не раз сам Ясь купував своїм зовницям стрічки та квітки, до котрих всі дівчата дуже ласі. Часто Галя брала до себе на кілька місяців сестер. Довго й довго дочка о. Федора згадували про ті веселі балі, де їм доводилось витанцьовувати з молодцями-паньчачами влучнішими й краснішими од богословів.

Раз зимою, якось при обіді згадав Ясь, що не зробив візита одному економові, якомусь Лемішковському, про котрого йому усе нагадував Хоцінський, й не так про його, як про його семью.

— І кілька разів я був коло тієї економії, та й не заїхав. Воно тут і недалеко, у Тхорівці, буде мабуть верстов з сім, або з вісім. Економія бідна. Мабуть там живе якийсь куценський Ляшок. Страх не хочеться їхати до його!

— Не забувай, Ясю, що й ми недавно були бідні. Поїдь же, поїдь, не лінуйся! — прохала Галя.

— Біда мнї з тобою! Що мнї гірке, тобі солодке. Поїду, поїду, тільки цить!

І поїхав він одного дня зрапа.

Економія стояла серед невеличкого, бідного села, належачого до якогось небагатого дідища. Бідність оселі непрямно вразила Ясєві очі, нагадуючи йому попереднє життя в Нестеринцях. Хата з ганком похилилась на обидва боки, наче переломившись

по половині як-раз на середині. Старий ганок розхилив свої стовпи випаду, неначе розставив од старости поги, щоб лучче встояти. На старих обідраних повітках світились кровки, наче сухі ребра. Вікна з темними старими шибками здавались темними очима сліпця, що лупас з-за тину страшними бильмами. По двору валялись купи неприбраного гною, бігали собаки, шикали худі шкани. Голодні корови смикали стріху. Один садок старий і густиий розрісся кругом хати, стани, повіток, повтикавши гилля під обідрану покрівлю.

Меж двома стовпами, до котрих давно колись були, зпать, причепляні ворота, вбігли баскі коні Яся, й як змії, полинули по-під повітками.

Лихі, худі собаки опали сажки й смикали Яся за ведмедячий комір. Біднота, пустиня, голодні, дикі собаки — все те так вразило Яся, що він трохи не гукнув до погонича: «Вертайся назад кіньми!» Одначе було вже не можна вернутись. Ясь мусів недбайливо ступити в ганок. Тільки він ступив у ганок, з-відтіля на всі чотири боки, покинувши просо та гречку, шарахнули кури, гуси, индіки, качки, голуби, горобці, навіть поросята. Півень кинувся йому в лице, поросята та индіки — поточились під ноги. Все те кричало, верещало, киркало, худакало, покидаючи нащипо й втікаючи, кудино було можна втікти. А позад Яся завзятий Сірко вченився зубами шуби й немилосерно тягав на всі боки нещасного ведмедя, тільки шмаття летіло, тим часом як ниші обступили погонича, що хвиськав на їх батогом. Прорвавшись через таку орду, невидану навіть у свого тестя о. Федора, Ясь на силу одчинив сінешні

двері й сховався за ними од собак, що вили як скажені й гризли од злості двері. Ясь прожогом одчинив ті двері в хату, котрі були саме проти сіпешних дверей, і влетів у хату, як той заяць, тікаючий од череди хортів. А там у хаті знов шарахнуло од його усе живе, вже не кудкудакаючи, але кричучи: «Ох! ах! ой! ай! *Әзус Марія!*» По хаті, як густий сніг, літало гусяче пірря та пух, і заліпило Яєві очи.

Отуманений, він стояв серед хати й не знав що робити. Пова снеса в хаті здалася йому тільки протягом першої. Аж ось прізь літаюче пірря примітив перед собою чотирьох маленьких хлопчиків знать, хазяїнських синків, що сиділи на ц горшкани. позними гусячого пірря. Тоді тільки він догадався, що сполохав скономеську семью, котра вкуні з наймичками й малими дітьми дераа пірря, як буває зимною порою.

Наймичка показала Яєви другі двері із сіпеші у право в залю. Перша хата Лемішковеського, своєю бідністю, нагадала Яєві його попереднє життя.

Довго ходив Ясь по хаті, оглядаючи стареньку й простеньку мебіль, дешевенькі картинки на панері, польські образки ченстоховеської Богородиці та Ієуса з баранком. Ніхто не виходив до його. Вже Середінський скучав, позіхав, сідав і вставав і знов сідав. За стіною в другій хатині було тихо. Тільки дитина маленькими ніжками прибігла до дверей й висунула з-за дверей трохи не всю головку, в певній надії, що гість її не бачить. Коли одчинивсь бокові двері. В залю вступив хазяїн Лемішковеський, чоловік високий, повний, плечистий, з довгим чорним, роскішним волосом на голові, з чорним вусом, з

чорними великими очима. Як саме його прізвисьце, так і постать об'являли його натуру зовсім не польську, а щиро українську. Одначе Лемішковський звав себе — бодай при жінці й дітях — Полником і в своїй семі говорив по польський.

Лішивсю ходою підступив він до Яся й привітався з ним. Вся його постать, цілий обвід повного, круглового лия, м'які, повні губи, ласкавий погляд великих очей, тихий, симпатично м'який голос, — все те виявляло зразу його м'яку натуру, ласкавість душі, не вражаючи навіть на те, що роскішній, шереткий, як дріт, волос мов грива у лева, й велика будівля тіла натякали на захований десь глибоко твердий характер і здорову енергію.

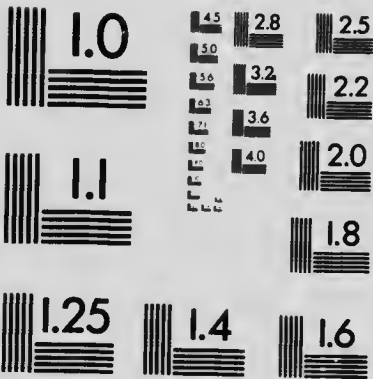
Посідали вони на канапі й почали звичайну візитну розмову, нікому не потрібну, нікого не займаючи. Після першого слова зараз позіхнув хазяїн а потім — і гість. Ще кілька слів було промовлено, й розмова перервалася... Ясь з-висока поглядав на Лемішковського й думав: «І чого мене занесла лиха година до цього Лемішковського сонного, вбогого, з головою й оджею в гусячому пуху?» А в хазяїна вертілася така-ж сама думка: «І яка чортика принесла цього пана Середіньського, багача, управителя, в мою бідну хату? І чого йому треба од мене? І на віщо я йому здався? Се вона! се жінка затигла його!»

Обидва вони сиділи й мовчали без сороба, давши сміливо волю своїм думкам. Хазяїн в ряди-годи промовляв слівце, а Ясь ще з більшою неохотою одвітував йому, одначе не смів прощатись, сподіваючись виходу семі, про котру йому торочив Хоціньський.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

Довго вони сиділи й мовчали. Рівне стукання маятника коло годинника, тепло в хаті, тишина навкруги — все те наводило непереможну дрімоту, тільки не на Яся, а на Лемішковського, ще й надто, що він недавнічко, раним простацьким звичаєм, пообідав і тільки що хотів лягти спочити, аж тут принесло пана в ведмедах! Заспокоєне лице Лемішковського трохи поблідло й виявляло для цікавого ока якусь пережиту й перебуту скорботу, якусь горе. Та не Ясеві було читати тес. Він з огидою запримитив сонний погляд хазяїна, однак сидів і дожидався, оглядаючи через вікно пару своїх баских коней, буючих копитами сніг під собою.

Коли се зразу, непаче вітром, одчинились обидві половинки дверей. В залю вступила з повагою тихою ходою й трохи по театральному пані Лемішковська, й пишним поклоном привітала Яся, що схопився до неї назустріч. Зараз за нею всунулась, як возом ві'хала, середних літ дама з лицем незвичайно чудним і нехорошим. Лемішковська назвала її гувернанткою своїх дітей — панною Теодозею.

Ні шелестіння шовкових довгих сукон, ні слова привітання не розбудили Лемішковського. Він собі дививсь наче крізь сон на сю сцену мовчки й нерушимо. Лице пані Лемішковської спалнуло полум'ям від сорома, що її чоловік не знає своєї ролі. Та вона зараз поправилась і повела таку розмову:

— Вчора мали ми хорошу компанію в себе, не спали цілу ніч і дуже потопились, забавл ючись.

Лемішковська говорила по польській, бо була Полька.

Швидко потім одлетіла одна половинка дверей,

ї в неї влетіла в куценській сукні старша дочка Лемішковського, легенька, жвава, як пташка. Вона сміливо приїла серед хати до Середіньського, пурхнула до матері й причешлась за її шиною на кінчику стільця, як часом пташка чешляється пір'янами на тоненькій, висячій гулячці. Незвичайна схожість дочки з матір'ю дуже вразила Яся. Здавалось, то були дві рідні сестри, а не мати з дочкою. Однакові лоби білі й чисті, як мармур, однакові носи тоненькі, рівні, з прозорими рожевими ніздрями, однакові губи повні й спійкі, однаковий цвіт лиця сніговий, білий. Тільки мати мала великі, щиро-польські, сірі очі, нагадуючі калямутну воду, або просте скло припале порохом. Яка-б ні була в Польки краса, їй бракує одного — темних, або синих очей. Карі-ж очі коли й бувають у котрої, то не з рідної раси, се українська позичка. Отсе-ж дочка Лемішковської мала очі батьківські, великі, карі, блискучі, на чистих гарно впрізаних білках.

Паша Теодози хоча була найкрасче прибранна в шовкову сукню, та неприємно разила очі своїм чудним лицем. Треба було довго привикати до його, щоб освоїтись. Ясь трохи не пересів на другий стілець. Тільки чуття шанобли людських звичаїв вдержало його на місці. А вона так і впилась у його своїми очима, сіримми-жовтоватими, совиними. Все її лице складалося з одного носа. Дивилась вона прямо на Яся, а він бачив перед собою один тільки ніс. Повертала вона голову на бік — він і знову бачив тільки ніс. Із маленького, як у кошеняті, лобка виступав її ніс, неначе погнавшись навздогінці за якимись ласими пахощами й геть випередив

малісінького підборідочка, що зовсім не було й видно, як вона нагинала голову трошки вниз. Не дурно-ж вся околиця звала її *губер-посом*.

Лемішковська кокетно обперлась ліктем на вишиту подушку, закурила папіроску. Теодозія впрівнялася й бадьорилась наче на смотру. Маленька панючка вертілась та обмикувалась, як пташка, а Лемішковський на силу моргав сонними очима, що злипались як на то-теж, наче карюком примазані.

Хазяїнка спитала в Середіньського, чи сподобався йому сей край, а далі разом з Теодозею позвела розмову про Варшаву, про Петербург. Прикинуто було кілька слів навіть про Париж і французькі моди.

— Ах, мій пане! — крикнула тоненьким, тільки не природним голосом Теодозія, — коли-б хто відав мою тугу по нашій милій Варшаві! Що то за милій край, що там за люде! Ах, ах! що там за веселість! Там люде навіть не відають нудьги. Цілий день біготня, стукотня. Та все те повбірано по найновітшій моді. Чи віриш, пане? — хіба тільки в Парижі можна знайти громаду веселу, забавну, маючу тільки смаку в убранні, в манерах. Один мій знайомий князь у Варшаві казав мені, що Варшава навіть красча Парижа, тільки що про Варшаву мало знають. Ой *Матко Боска!* При однім згадуванні мені стає весело в сільській тиші. Я тільки її живу згадуванням . . . Ох!

— А чом же ви там не zostались, в вашім Парижі, та приїхали в нашу Тхорівку? — спитав Лемішковський.

Жінка кинула на його неласкавим оком. Вона

все сердилась, що він своєю простотою завдавав брехню Теодозі, як вона починала прославляти Варшаву. Лемішковський замовк.

— А тим прибула сюди, що невідомий голос дозі всів мнї сюди їхати. — промовила Теодозя, тяжко зітхнувши, її схилила голову, закриваючи посом усе підборіддя.

— Чи виїздиш ваша жонá, чи не скучає? — спитала хазяйка.

— Мало маємо знайомих. Була вона кілька раз у княгині, — промовив Ясь.

— Що за хороша жєниця княгиня! Що за добра, янгольська душа! Яка вона привітна! — промовила хазяйка, наче вона з княгинєю вкуні зросла її вік знає.

— Таких дам тільки в Варшаві можна знайти, таких милих, ласкавих, хоча її належачих до високого стану, — додає Теодозя. — Остатній бал княгині зрівняється з балами наших луччих варшавських аристократів, — промовила Теодозя, наче вона її справді гуляла на тих балах.

— Чи не чули ви оркестра нашого князя? — спитала хазяйка. — Варто послухати! Хоч тут і сєло її дичина, але в нас можна почути найлуччих італійських і німецьких артистів — і Бетговега, і Россінього, її Беллінього. Як чудово недавно грав оркестр Травіату її Порму!

Так вертілася розмова коло матерії високих, поважних, ауже не гармонуючих з бідною, драєю обставою старої економської хати.

Ясь підвівся її почав прощатись. Дамн заворушились і просили навідуватись до їх запросто в їх

сільську пуетню. Лемішковський не просив, і слова не промовив.

Дві наймички з коромеслами одганяли собак. Ясь під обороною коромесел вийшов з ганку й сів на санки. Лемішковський ч мовчки поклонився до його. З усіх чотирьох вікон виглядало на двір кілька канаять голов, і великих і маленьких, котрі попритулювали лоби до шибок, щоб подивитись на багатого гостя, на коней, на погонича.

Через кілька годин при обіді Ганя розпитувала Яся про його недавній візит, про нових знайомих, а Ясь регочучись розказував їй про економію, хазяїнів.

— Не смійся Ясю, з бідних людей, не цурайся їх! Згадай, що ми були недавно бідні. Коли ти не хочеш знатися з ними, то я сама поїду до їх і запрошу до себе.

— Поїдь Ганю, то побачиш, як Лемішковський спати-ме при гостях у залі.

— Годі тобі на бідного видумувати! — одказала Ганя.

— Лемішковська, ніде правди діти, гарна дама, тільки вже дуже багато говорить про внешнекі речі . . . А діти деруть самі пірря! Та певно й сама пані з панночкою дерли пірря, як я приїхав. Міркую, що й Лемішковському загадус жінка пірря дерти. Не дякую я Хоціньському за таку рекомендацію!

— А я поїду до їх, коли на те пішло! — знов одказала Ганя.

— Ідь, про мене! тільки бери двох козаків-гайових з рушницями, щоб оборонили тебе в тому звіринці. Подивись лиш, що сталося з моїми ведмедями!

VI.

Озирнемось тепер на Лемішківського рід, в-відкіля він узявся.

За панування царя Миколая I-го на Західній Україні в одному повітовому місті жив міщанин Лемішка. Меж бідними невеличкими міщанськими хатами виносилася покрівля його чималої хати з білими цегляними виводами. Чималі вікна й двері, віконниці помальовані зеленою фарбою, ганок коло дверей — все те дуже одрізняло Лемішчину хату од других. На ціле місто не було такого роскішного садка, таких високих верб на леваді, такої густої дереви на окопі, свідків давньої заможности Лемішок. На ціле місто у міщан не було такої чистої, просторої світлиці з кімнатою, великих нових образів на всі стіни, картин на папері, міцних дубових столів, добрих лавок. Уся оселя стояла, як звичайно стоять міщанські хати, далеко од жидівського базару, над річкою, на височенькім пригорку. З гори до берега простягся старий, здоровий садок. зелена левада та зелені верби коло кришніці на самім низу. З огорода видко було недалечко водяний млин Лемішчин, з чотирма колесами, з густим заїздом возів, закладених мішками, з гуртом людей застоюючих черги.

Лемішка звався в місті багачем. . . Рідка заможність меж міщанами Західньої України, в границях панування шляхетсько-жидівської Польщі, так шкодливої для місцевого народу — наводила людей на здогад, що Лемішка накладає з чортами, що Лемішка знайшов гроші. З тяжким натиском зумів

Лемішка пропхатись меж жидами й шляхтою до свого талану. Одначе протнеся — не крамарством, а більше промислами. Лемішка вишасував на стенах товар до різниць, а Леміщиха закупувала садки, пильнувала там ціле літо, й виспала підводи з овочами в степові міста на продаж.

Одного ясного літнього вечора сидів Лемішка з жінкою в ганку. Сива смушева шапка з'їхала йому на потилицю й відкрила його високе й широке чоло, чорний, побіляний сивиною як сріблом волос, густі брови. Спаний жупан розстебнувся й через пазуху виглядали пасма чорного волосу на його мужних, міцних грудях. Його повне, колось гарне лице поверталось разом з поглядом карих очей, оглядаючих своє добро. Леміщиха в шовковій юнці й шовковій хустці на голові, стара, але кремезна жєнщина, сиділа проти його й вела з ним розмову. Як той старозавітний Захарія з Блисветою, вони втішались одним живим сном Якимцьом, котрий бігав з чужими хлопцями коло млина.

— Добра в нас, хвалити Бога, чимало й грошей доволі. А Якимцьо вже підростає, — промовив Лемішка. — Чи не оддати нам його в школу? Візьму ще отсе літо його з собою на степи, а Віг-дасть, діждемо осені — одвезу в школу. Пехай вчиться, може з його якісь більші люде вийдуть, ніжь ми, стара, з тобою. Слава Богу, вчити є за віщо!

— То й оддаймо, — промовила стара. — Я-б хотіла, щоб наш Якимко був священиком. Оддаймо його в духовні школи. Може дождемо, побачимо його в ризах у церкві, коло Божого престолу, на службі Божій! Мати Божа! здасться-б вмерла од ра-

достя, як би побачила його в ризах! А як померемо, хто-ж краще за нас старих молити-меться Богу, як не син священик?

— Добре діло й то! Але мені хотілось, щоб вивчився тай зостався на господарстві. Ми ж і невчені, й маємо хліб-сіть. Нехай би він був добрим хазіяном, як я з тобою; нехай би він йшов батьковою стежкою. А то як він одірветься од старої господи, то піде марно наша праця! В нашій оселі будуть жити чужі люде. Наше добро перейде в чужі руки. Хтось чужий буде їсти ті овоці, що ми садили своїми руками. Оддаймо його краще в світські школи.

Тодішніми часами міщанських і музичних дітей не приймали в гімназії. Тоді на нашій Україні тільки одні дворяне, — то-б то одна польська шляхта мала право просвіти в школах і вступання до висшого уряду. Середній і низчий стан не мав права вчитись далі казенної міри. Одному тільки духовенству була гольна трохи дорога. Український народ мусів на віки зоставатись в матеріальній й розумовій негоді.

Незабаром прибіг до ганку й Якимко, заспанний, гарячий, червоний і притулив гарячу головку до матері.

Недавня розмова з чоловіком вже навела на Лемищиху смутну думку розстання з своїм дитям. Вона прибільшила свою ласку: в-двоє ласкавійше її рука гладила синову головку, в-двоє ніжнійше дивилась вона на його запалене, червоне личко.

— Чи хочеш, Якимцю, вчитись? — спитала мати сина.

— Не хочу, мамо!

— Чом же ти не хочеш?

— Бо досадно! Адже-ж, мамо, наші хлопці не вчаться! ні один! А на віщо-ж мнї загадують вчитись?

— А до школи поїдем?

— Нехай її біє! Мнї й так остобісів той Часловець та Псалтир!

— Хто видів так говорити! — Мати прикрила його гарячий роток пальцями. — А ми тебе одвеземо в школу, — промовила мати потім.

— То я втоплюсь!

— А ми тебе витягнемо.

— То я заріжусь, або повішусь, а в школу не поїду! Добре чуєш нас дяк і в нашій школі.

— Цур дурного, навсїного! Хто видів так говорити! — промовила мати.

А старий Лемішка засміявся з-тиха, не вводячи очей із сина. В карих очах його світилася любов до мазуні-сина. Тихий вітер обвівав щасливу семью, обвівав опадаючим листом рож і бузку головку дитяти, одежу матері, обвівав пахощами недалеко ростючої мяти родительську любов.

Невесела думка засмутила головку Якимця: серед самої веселої гульні з хлопцями, — то думка про школу, що недавно казала мати. Нічим так не допікали Якимцеві наймити й наймички, як ляканням тією школою.

— Тривай, Якимцю! пустуєш ти! Прийде й на тебе школа! — було кричить наймичка, розсердившись на пустуні-хлопця.

Ледви дитя спробувало науки, і вже воно не любило науки, ненавиділо школу. Вчення граматки,

часловця, псалтирі, вчення тих складів, тих *тма*
ма що тло, тих псалмів, писаних незрозумілою,
мертвою, церковно-словінською мовою, кому те вчен-
ня не вдалося в знаки, не одбило змалку в дитячій
охоті до аuki! Бідний Якимів розумок на даремне
смакувався знайти які-небудь зрозумілі змісли та
образи в тих китайських, мертвих словах і не міг
постерегти нічого ісінько! Іномовні, чудні слова
тільки пробуджували в його дитячій голові часом
незвичайно чудні покручі змісли . . . Слінає було
Якимко по часловці: *«Векрю шаташася язцы»*, а
йому здається, що по веї хаті долі шатаються спод-
ські, волячі, овечі подрізувані язики, як ті курчата
коло проса, стрибають, скачуть! *«Сіи на колесницяхъ,*
а сіи на коняхъ» читає він далі, а його напружана
фантазія, шукаюча образів у словах, показує йому
якихсь людей то верхом на конях, то герхом на
одному колесі, сіючих жито та гречку. *Идумя* зда-
валася йому якоюсь здоровою макітрою, *Амашикъ*
здавався мамалигою з кукурузи, *Копобъ* — казаном,
а *Моасъ* собакою Бровком.

Тільки було й тішить хлопець свою думку й
фантазію чудними, кучерявими картинками з початку
й на кінці кожної кафизми та першими весниками
і альвованими червоно літерами.

Після такої твердої науки в школі у дяка, бо-
трий надавав до того добрих стусанів Якимкові,
його посадили за гражданську граматику, то-б то за
московську, як звичайно вчать у нас дітей на Укра-
їні. І знов у-друге смакувався Якимко постерегти
розум тієї чудної для Українця мови й знов по-
стерег . . . тільки пите через десять! Московські слова,

схожи трохи з нашими українськими знов підіймали в його головці на другий лад — покручі фантазії, пкусь каліч образів. Московська *овця* здавалась йому таки вівцею, тільки якоюсь чудною, піби з одрубаним хвостом, з одрубаною мордою й безухом. *Криси* здавались йому крисами коло горник, а або коло миски, а не пацюками. І поки-то дитя освоїлось із мовою чужою! І скільки то воно перетерить головної муки од фальшивої педагогії, накладаючої нам чужу мову! І як дитя покалічить мозок покрученими образами! А таку муку терплять діти нашого духовенства, селян, міщан, та й ще за свої злиденські гроші!

Минуло літо. Якимко прогуляв його на вольних стіпах. Повернуло вже на осінь.

Одного буденного дня без жадної причини розпочали пекти й варити піби на якесь велике свито. Меміщиха готувала торбишки з салом, крупами, сіклю, горщок з маслом, наєпнала пблук, сливи, на віщось складала Якимові сорочки й одіжку в скриньку. Наймит викотив лийній візок на серед двора. Якимові ніхто не говорив про те ні слова, для чого все те робиться, але він сам роздивився й зараз постеріг, що все те робиться для його, що то його мають вирякати з дому. Не довго думавши, дав він драла через огороди до млина, а потім сховався в лози, що росли густо по-над водою. Уже сонце високо підбилося в гору, все було наготовляно, а хлопця не було! Наймити, наймички розійшлися шукати його по огородах, в дерезі по ровах, і таки знайшли в лозах й принесли на руках до дому. Мати хотіла одягти його в козачину, в нові крамні штанці,

та ні прохання ні г етніці нічого не помагали. Якимко кричав, дригав ногами, махав руками, зачинаючи по виду матір і наймичок. На силу всі гуртом вбрали його, держачи за руки й за ноги. Сам Лемішка вани його на руки й сів на вія. На перевозі через річку дати сплянувалося вирватись і кинути в річку, так що Лемішка на силу його вдержав. Так то завезли Янма в духовне училище, що стояло за кілька верстов на другій боці того-ж міста, й покінчили одного меза чужим людьми.

Само було дитині в чужій хаті, а ще сумніше в училищі. Наука там була та-ж сама, що й у дика: так неалтур з Пдумесю й Амалником, те ж вчіння на память і без памити, без якого розуміння церковно-словінської й московської мови. Вчителі тільки назначували нігтем, доки було лекції, школярі мусіли вчити все те на память, а того, хто не вмів, катували різками, аж увесь клас румав.

Раз якось старий Лемішка стояв коло одчиняного вікна й, згорнувши руки за груди: молився Богу. Лемішка любив молитися Богу довго й голосно, кілька раз одривався од лнтьи, ходив по хазяйству, вертався й знов починав бубоніти, перевертаючи листки товстого Графїетника. Вікно було одчиняне. Осїне ранне сонце піднялося над садом. Біла снігова роса лежала в тіни на траві, на покрівлях загород од двору. В вікно потягало свіжим повітрям. Лемішка, молячись, поглядав у вікно й, не думаючи прогнівити Бога, перемішував слова молитви з хазяйською клопотнею.

»Хліб наш насущний дажд нам днесь« про-

мовив Лемішка й зараз додав, голосно кричачи на двір: Параско! не чуєш, бодай оглухла! Одлучи тели од корови!

»І набави нас од лукавого. Яко твоє єсть царство, й сила, й слава . . .« А прокляті свині! Параско! свині в городі!

І Параска ставила діїницю в ганку й бігла виганяти свині.

»Госноди помилуй, Господи помилуй, Господи помилуй! Слава Отцу й Сину . . .« А бодай чорти спину городили Шпаченкові, як він мині погородив тини!

Коли зирк у вікно, в воротах йшов Якимко! Лемішка вийшов на ганок, не перестаючи бубоніти: »О всеітая Мати, рождшая веіх святих святійшее Слово . . .« Чого се ти прийшов? — епитав батько сина грізно.

Син залився слізми. Вийшла мати й почала питати сина.

— Не хочу я, тату, вчитись у школі! Візьміть мене до дому, — говорив син крізь ельози.

— Чом же ти не хочеш? Може тобі хазійка їсти не дає? Може тебе хто обіжає? — епитав батько хрипким голосом.

— Не видержу, тату, я в тій школі. Така мене нудьга бере, що вмерти треба. Учителі бють та катують, кажуть вчитись, а я нічого не розберу, нічого не тямлю. Ніхто мині не показув нічого. Чорт його зна, як і вчитись! Лучче, тату, я піду в пастухи, піду в степи, наймує наймитом, а вчитись не буду! . . .

Мати почала й собі плакати, а батько закриг

колячку та й одвіз його того-ж таки дня знов до школи.

Зломила дитину школа, як лиха година. І почав Якимко вчитись. Не раз тішив він батька й вчителів незвичайним поступанням у науці. Було підійметься виче всіх товаришів, то се зразу, дивись, і опадє нижче всіх, опустить руки, похилить голову.

Стала потім гімназія доступніша для простих, не-шляхетських дітей, й Лемішка перевів сина в гімназію. І там було учителі не надивуються незвичайній охоті до науки, а потім швидко — незвичайній страті енергії до роботи.

Поки Якимко був малим в нижчих класах, доти батько й мати не примічали в йому ніякої зміни. То був добрий, слухняний хлопець, не цурався гульні з простими хлопцями, не цурався простих родичів, навіть з охотою кидався до всякої простої роботи, звичайної в семі простих міщан. Було приїде до дому на святкі, скине свій мундир, сховає його в скриню, вдягнеться в просту козачину й ганяє з батьком по степах за скотом, ажк піт йому з лоба капає. І не раз мати спиняла його, одривала од роботи.

— Оддыхай лучше, моя дитино! — говорила вона часто. — І в школі не гуляєш, ще й дома будеш робити?

Швидко Якимко скінчив гімназію й вернувся до дому вже великим паннцем, чорнобривим, тонким, в новому суконному мундирі, в картузі. Він почав говорити до батька, до матері, до наймишок і сусід по московський, соромився свої української мови,

й видно величався сією московщиною перед домашніми й перед сусідами.

Через кілька днів по приїзді, сім'я Лемішок сиділа ввечері в світлиці. На столі стояли недоїдки вечері, лежали качани кукурузи, ложки, полумиски.

— А що, спинашу? — сказав батько, — чи спочив ти після школи? Пора-б нам і до роботи. Наймит на степу. Я завтра раненько побіжу на базар, а ти повезеш борошно та напій коня, вставши раненько, та випусти його на леваду, нехай трохи напасеться.

— Хто, тату? я? — спитав Яким, звісно, по московській.

— А до кого-ж я говорю?

— Як же я в сіртуку буду коня напувати та пасти?

— То скинь сіртук, та одягнись у жупанок.

— Де-ж ви, тату, бачили вчених людей у жупані, або в свиті, та ще й коло коней?

— А хіба-ж давно ти ганяв конем до води й вичищав стайню, що було аж мати тобі забороняє?

— Бо тоді я був малим і дурним, а тепер друге діло.

Батько так подививсь на сина, неначе в-перве бачив його. Перед ним сидів панч, як маківка, в сіртуці, з розкішним кучерявим волоссям, зачесаним на бік. На білому панському лиці грали рум'янці. Шия була завязана шовковою хусткою.

Довго й пильно дививсь на його батько, а його брови сúpились нижче, сунулись на очі, а голова хилилася од нової невеселої думи. Зразу й з-перве батько одгадав, що вигодував і вивчив сина не на

поміч собі . . . Та дума блискавкою мигнула в його голові, збурила всю кров. Лемішка схопився рукою за голову, одначе рівним і спокійним голосом промовив, глибоко ховаючи свій здогад:

— Коня тобі можна й не пасти й не поїти. Папоїть твоя мати. Так вези-ж завтра борошно на продаж до Ямполья. Та торгуйся добре з жидами й не давай на-бор. Зараз бери гроші.

— Як же я поїду на мішках?

— А хоч-би й на мішках! А де-ж я тобі візьму карети?

— Я, тату, одвик од такої роботи. Де-ж таки! я скінчив гімназію й буду везти борошно на продаж! Якось ніяково . . .

— А що-ж ти в мене робити-меш? Нічої роботи тобі тут немає.

Яким замовк. Мати сиділа нишком і мовчки поглядала то на чоловіка, то на сина, догадуючись, у чому тут річ.

— Я, тату, в школі одвик од роботи. З того в нас у школі сміються. Мені стидно робити.

— А хліб їсти не сором? — спитав Лемішка, й голос його затремтів.

Яким осміхнувся. Мати сиділа ні в снх, ні в тнх.

— А хиба-ж люде їдять хліб тільки з волів, з хазяйства? — промовив Яким.

— Ми, хвалити Бога, їмо хліб тільки з того, й хліб не черствий, як знаєш! А коли ти думаєш мати хліб з чого другого, то немає тобі роботи в моїй господі. Чи хиба будеш цілий вік сидіти, згорнувши руки, та дивитись на батьківську працю?

— Годі тобі, старий, — промовила мати, здержуючи чоловіка. — Хіба-ж ти не бачиш, що син молодий, набрався трохи фанаберії од тих дворянських дітей у школі, а підросте — до розуму дійде.

— Годі вже мені, мамо, до розуму доходити. Вчепому, просвіченому чоловікові не слід піклуватися коло худоби, коло борошна. Наука, бачите, провадить зовсім не до того.

— А до чого-ж? — спитав батько. — Не повинна-ж така наука допровадити до голоду! Бо то була-б якась скажена наука!

— Наука повинна допровадити до хліба тільки через чинів; через царську, казенну службу. Що з того, тату, що я мати-му хазяйство, хліб? То пуста річ, коли я не мати-му чинів! Мене ні один пан, ні один офіцер, ні Поляк, ні Русский, навіть і жид не поважати-ме, не схоче говорити зо мною.

— То дай їм усім дулю під ніс! На бісового батька вони тобі здались — ті пани офіцери!

— Е, тату! на бісового батька! . . . То було мене не давати до школи! Як я поступлю на казенну службу, добуду чинів, обвішаюсь хоч маленькими орденами . . . о! тоді друге діло! Тоді на мене ніхто не плювати-ме, тоді мені не сором буде по улиці пройти . . . скрізь мене приймати-муть і поважати-муть. А то що з того, що я вчений у школі? І дяк пани вчений, ще й *дрюкований*, а дуже-ж поважають дяка? Мені треба йти в урядники, або в військо, добути офіцерських сполетів, хрестів . . .

— Бий тебе, дурню! хоч ти й вчений! — крикнув Лемішка. — Чи ти хліб їсти-меш із тих хрестів, чи що?

— Та ви люде прості, ви того не розумієте, — промовив син розсердившись.

— Та й ви стали щось дуже *криті* в тих школах, — промовив батько, — бо щось дуже багато розумієте. Дав я тебе в школу, та й жалкую. Меж панськими дітьми й ти, бачу, нахапався панського духу.

— Ні, тату! Що правда то не гріх! Вченому чоловікові сором возитись коло господарства.

— А я, думав, сишу, що ти розуму наберешся, та ще придбашь до того, що ми з твосою матір'ю заробили. Пропаций той день, коли мні прийшла думка завезти тебе меж панчів!

Вийшов з хати Лемішка. Син зостався з матір'ю.

— Сердиться на тебе батько, та й сам не знає, чого. Ти-б йому так не одказував круто, то він би й байдикує, що ти собі иншою дороги в світ шукатимешь.

Мати пригорнула його голову до себе й почала гладити рукою. Обоє довгенько мовчали. Мати наче вгадувала, що в сина є щось не звичайне на думці. Аж ось почав він їй з-тиха казати, не підіймаючи лиця до неї.

— Позавчора, мамо, сидів я під вечір над річкою, низче нашого млина, коло верби, закинувши удки. Ви знаєте ту високу вербу, що стоїть над водою, під високою скелею, й досягає зеленим верхом до самого верху скелі. Слизку я, задумався. Сонце вже спускалось низенько. Підняв я голову, вирнув на гору, а там . . . там, мамо, на горі, на вершечку каміння стояв янгол. Увесь він був білий, й сукня на йому біла, й личко біле, й волос

ясний, кучерявий, золотий вивея по плечах білих, як мармур. Перед моїми очима упав він на одно коліно проти сонця, еклав на грудях руки до молитви й нахилив голову. Гуеті коен спали в шні й звиспльсь двома паемами. Вітерець гоїдав ними з-тихо, гоїдав білою сукнею. Здавався він духом прозорим, при рожевих проміннях сонця. Над самою водою стояв янгол на скелі, й з боку коло скелі, коло самих його колін, вилось густе гилля зеленої лози. Я протираю очи, коли-ж гляну на воду, а там не стояла, а плила на перекинутому небі та сама петота, як літаючий херувим. Я ветав... Якась епла потягла мене на гору. Вибіг я, дивлюсь... нічого немає.

— Я вже догадуюсь, який то був янгол, — одвітила мати.

— А вчора, мамо, я знов сидів там цілий день сливе...

— І не прилітав до тебе янгол з неба? — епитала мати, осміхаючись.

— Сонце знов стало на заході, вечір був тихий, чудовий. Сижу я над удками, а на удки й не дивлюсь, і не одриваю очей од того місця в світлій воді, де я псзавчора бачивь чудову мрію. Коли дивлюсь — разом, наче з неба, злинула й еїла її тінь... того янгола, над зеленою вербою, на одкиді скелі. Тихе гоїдання води гоїдало ту тінь, і вона виглядала до мене з води, наче літаючи на повітрі. Піднімаю л голову, дивлюсь, а на скелі знов стояла та-ж еама неземная петота, тільки не в білій, а в рожевій еукні з вінком рожевих квіток на голові. Знов стояла вона проти сонця на колінах, склавши білі руки на грудях. Знов так еамо нахилила вона

голову, наче кланяючись до сонця, котре обливало її всю рожевим промінням. Я не втерпів, сидячи над водою, не знав, що почати, що діяти! Серце мов затремтіло, душа похолола. Коліна самі підогнулися, й я став навколінки на траві, не зводячи з неї очей. Коли дивлюсь, вона одчіплює одну квітку од вічка й, піднявши руку, пускає вниз. Рожка впала передо мною. Я за рожку! І знов якась сила поволокла мене на гору! Вибігаю, дивлюсь — нічого немає . . .

— То якась панна жартує з тобою, мій яенні красавче! — сказала мати, обнімаючи сина. — Куди-ж тобі робити діло сини білими наняньськими руками!

— Не буду я, мамо, тут господарювати! Піду я, мамо, лучче в військо та буду офіцером. Буду конем вигравати! А на мшії золоті еполети блищатимуть! Всі панни подуріють, як забрязкаю підковами, як застукаю закаблúками! Ох, мамо!

І Яким зиявся з місця, взявся в боки й пішов по хаті мазура. Мати водила очима слідком за ним, любувалась його легенькими скоками, тихо сміялась в пустування молодого хлопця.

— Не дурно, сину, купала я тебе в любнетку!

— Е, мамо! Тісна мшії буде ваша світлиця! Було мене не давати до школи. Страх мшії хочеться розвернутись, розімятись, розгулятись! Коли-б мшії музики греміли, бубни та барабани били, а вугом мене літали панни, як метелики, що постав на клоноу та дмух! — а вони й полетіли пухом!

Замість панни Яким ухопив стілець і почав з ним вертітись по хаті.

Двері рипнули. В хату заглянув Лемішка.

— Лягай, паничку, спати! Годі крутитись! А ти, стара, не дуже потурай своєму мазунові. Завтра треба рано вставати! — Лемішка грукнув дверима й пішов спати.

На другий день Лемішка пішов до священника порадитись, що йому робити з сином. Священик порадив дати його в університет, щоб він старався на доктора або на урядника. Не пожакував батько грошей, запровадив сина в Київ в університет.

Яким видав екзамен в університеті дуже добре. З незвичайною горячкою кинувся він до науки. З рана до пізньої ночі не виходила книжка з рук. І не раз пізньої ночі, лягаючи на постіль, жалкував Якимко, чому день не довший, а ніч не коротча, чому не можна разом усе вивчити, все постерегти. Він чув у собі якийсь огонь у грудях, якийсь голод науки й науки! Кинувся він на науку, як голодний на хліб.

Веселе молоде товариство почало знакомитись із Якимом, котрому ще в гімназії змінили фамилію Лемішки на *Лемішковського*, щоб не здавалась мужицькою. Раз якось у вечері затигла його до себе весела кумпанія. Вишли по чарці, пробалакали цілий вечір. Яким вернувся пізно до дому, ляг спати, спав добого, а прокинувшись у ранці, почув у-перше лінощі в тілі. Веявся він до книжки, не пішовши на лекції, — книжка випала з рук, очі неспаче втомляні дивились через книжку, через вікно у синю далеч. На другий, на третій день він і не брався вже за книжку. Охота до вчення одпала так швидко, як і припала. Яким почав залежуватись.

Як-раз підпав тоді явиється студентський празник. На одній улиці Старого Київа, в низенькій чималій хаті, де жили студенти, зібралося ввечері молоде товариство. На лікках, на стільцях кругом стола сиділи студенти. Де-які грали в карти, де-пкі бренькали на гітарах. На столі серед хати стояли бутлі з горілкою, валялись шматки палишиць і житнього хліба, покришена ковбаса й сало, на панері лежала сіль, стояли пляшки з швом. Після перших чарок вся кумпанія загомоїла, почала змагатись про всякі научні речі, про своїх професорів. Після других і третих чарок всі заспівали великоруської бурлацької пісні: *Внизь да на матушкь, да на Волгь*. Потім співали, хто що вмів. Були тут і романси, були й польські пісеньки, навіть і поші туди-ж меж гурт попали, тільки не ті, що будять спасенні думки про долю рідного краю, що підіймають у гору занедбану народність українську, а сміхотворні й соромітські, зложені по городських шинках та по розпущених вечорницях.

Хто знав наш університет недавних часів, той догадається, куди се зтягнуто Лемішковського. Ніколи сей університет не стояв високо своїми професорами, окріч хіба Німців, да й ті працювали більш для своєї ерудції, ніж для підняття в гору духа молодіжкн. Російські-ж професори бували або затуплені перейнятою на віру в Німців наукою, або псевдо-учсні бблботи, або зовсім ледачі пройденівити, що втірились у професорство мов у яку канцелярію за-для жалування та чину. От же дарма, що наука на катедрах кульгала або дрімала. Меж молодіжкою бували невеличкі, сказати так, братства, що коха-

лись у їй щирим серцем і серед офіційального університету робили свій університет, живий, багатий надіями. Хто встрявав до такого братства, той на всю жизнь набиравсь у йому шанси до просвіти й апеваги до безглузого буянши учених неуків. Та було таких дуже, дуже мало! Лемішковському судила доля опинитись меж тими, що не дбали про високе, про велике, про святе, а ждали тільки молодого буянши, широкого якогось розмаху слова, голосу, сили — на що, про що, ніхто про се не думав.

Хто з Києв не пам'ятає часу перед Севастопольською війною? То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під намами, мусів мовчати й терпіти, гірше як до Хмельницького. А за кожний стон його московським звичаєм катовано. Україна забула історичні перекази й не могла наукою дійти до страчених думок. На обох боках Дніпра опинилась у чужих порядках, в чужій шкурі, набіралась чужої мови, забували свою. Згнинула наука, внала просвіта, зославшись тільки в схолиетичних латинських духовних школах. Університетська наука була тільки азбука європейської просвіти, обрізаної по казенній мірі. Та наука хотіла повнучувати собі людей на Москалів, до війська, до уряду. З українських університетів і других шкіл повиходили ті хантурники, хабарники-рядники, несправедні судді, що правого робили винним, а винуватого правим, — ті консерватори вчителі й професори, що вертіли історією по московському наказу, — ті офіцери-москалі, що забивали свій же народ на закуцях. А народ робив лицину, а поміщики Ляхи й Москалі дерли останню

шкуру з України, тим часом, як наші щиро Українці за свою молоду українську ідею сиділи вже в неволі, на далекій московській півночі. То був тяжкий час, бодай він не вертався!

Нашу молодіж вчили в школах більш солдатського муштрування, ніж наук. Тим університетська молодіж і гуляла дозацьким заносом. Хто з Ківи не пам'ятає її розгардіяшу?

На студентському вечорі був і Яким, вже не Лемішка, а зовсім Лемішковський. Лице його було бліде з червоним румянцем, його очі посоловіли, волосся на голові було розп'ятлане. З чаркою в руках стояв він між студентами й з усієї сили пер: *Внизь да на матицькь, да на Волгь.*

О півночі з'явилось з міста товариство, яке ще стояло на ногах, позабирало в руки страшени кнї й потяглось по улицах, лякаючи спокійних жителів своїм гамором та свистом. Всі люди по дорозі звертали далеко на-бік. Проти студентів йшла ватка офіцерів. Слово по слову й закипіла на улиці війна. Офіцери дали драги й втекли в першу публичну хату. Студенти почали брати їх приступом. Швидко застукали кнї, забрязчали вікна. Крик, галас, регіт розлягався серед ночі по-над Подолом і сполохав сусід. Набігла поліція. Студенти побігли й поліцію. Одначе їх усіх возаписували. Де-хто одбувся карцером. Якими разом з другими випроваднили з університету.

Повернувся Лемішковський до Лемішки.

— А що синю? довчився до якого чину? — питав старий батько, осміхаючись.

— Коли-ж, тату, пропала охота до науки, й

чорт його зна, де вона ділася! Але доволі з мене буде й сього. Поступлю я, тату, в суд, або де инде в урядники, таки в нашому місті. І од дому не одібюся, й до чину дослужуся.

— Хазяїнуй, сину, як і батько твоїй хазяїнував, — одказав йому Лемішка.

— Ні вже, годі! Було мене не дивати до школи. Не приходиться мені братись до такої роботи.

— То просювуйся в наши! Бог тобі на поміч!

Яким поступив на службу в урядники в тому самому місті, де жив і його батько. Невесела дорога лежала тоді перед чоловіком не дворянського роду. Трохи не пів віку треба було тягти службу, щоб дослужитись до чину. Не смачна була й служба писаря. І пераз було сидичи за столом, гнучи трохи цілий день спину над канірами, Яким поглядав в одчипине вікно на вольний світ Божий, на зелені степи, й пригадував ту тяжку науку в бурсі, як йому привиджувались у класі зелені степи, вольні пастухи, як завидував навіть вольній череді, що паслася на вольній сіножати по-над берегами світлої річки. Одначе Лемішковський працював, як віл у ярмі, з тою раптовою енергією, в якою працює Українець, поки його охоти й волі. Якими надихувала надія чинів, надія внаслужитись у люде, дійти до панства. А мати пераз, сидичи вечірньою добою коло сна, втішалась його надіями.

— Не довелось мені побачити тебе, сину, в золотих ризах. Коли-б же, сину, я тебе побачила в золотому мундірі, в хрестах та стрічках, у великому чині! Тоді мені будеш слати шовкові хустки та оксамити.

Яка-б мати не одолотила свого сина, не схотіла-б побачити його в щасті, добрі та в повазі од добрих людей!

Раз якось у начальника Якимового був бал. Він мав багато дочок: візе дохованих і встараних, то латігував до себе на вечорі молодих хлюпців. Лемішковська, як маючої бути вісли батька паном великого грошту, звернув на себе його увагу. — Запробував її його на вечер. Цілий день не було йому спокую. Увесь день він чистився, мився, виглядався в дзеркало. Старий Лемішка дививсь, дививсь, та її нечював, виїшовивши з хати, а мати сама наливали синові свіжкої води, подавала білий рушник, служила йому, як наймичка.

— Дай, синову, и розділю тобі проділа, завяжу тобі шию, прибору тебе, як куклу! Як би я хотіла побачити тебе в гостях, як колю тебе будуть розмивитись панни, дивитись на твої чорні брови!

— Одчепітьсє мамо! — відказав синок з досадою. — Вмісте ви проділити проділь по панельній!

— Не буду, не буду, тільки не сердься, — сказала мати, одетуваючи назад з гробінцем.

Вона стала оддачеки й згорнувши руки, дивилась на сина. З невиземною любовю підком ходили її очи за сином по хаті, за його чорнобровим лицем у дзеркалі.

— Коли-б мні глянуги на тебе в гостях хоть через віконце! — сказала мати.

— От іще! наробіть сорому! покажітьсє там із хусткою на голові!

— Чи пішов панчик? — спитав Лемішка, одчипивши двері.

— Он пішов через двір! — відказала жінка, не одриваючи лиця од шибки.

А через двір пішов гордою ходою Яким, рівний, дужий з широкими плечима. Черні кучері блищали проти заходу сонця, як наведені лаком. Довго слідило за ним материнє око по-за тином, по-під зеленим гіллям садків. Мати була горда красою її розумом свого сина, а батько все мірвав, сунувсь мовчки, хоч її його око не втерпіло, щоб не пійти через вікно слідком за гордою ходою сина.

Не твердим погамн підходив Яким до дому свого начальника. Вікна були севичені, на дворі коло ганка стояли коні приїзжих гостей. Не в-перєе траплялося йому бути в гостях, але в-перєе він пішов до свого начальника в гості.

Гостей в світлицях було чимало, та єє Поляків. як звичайне буває в повітових містах Західньої України. Сам начальник Якіма був Поляк, бо Поляками тоді був закиданий весь уряд. Нашим людям не було ніякого ходу.

Ніхто не привітав Якіма ласкаво, ніхто не подав йому руки, окрім товаришів по службі, хоча вся шляхта знала його дуже добре. Одначе панни були далеко ласкавішчі до його, як панн. Хорєша врода, краса його очей, краса лиця заєзняли собою просту матір, міщанина батька, нешляхетський рід. Хазяїєські дочки обступили його зо всіх боків. Гости сходились. Появились дами, побиврані, роздуті, показуючі з себе великих баринь. Появились молоді панни її чорняві її біляві. Меж матерями вились, як баялки, маленькі дівчатка її хлопчики. Весь повітовий город насунув у світлиці на-

чалника з своїми сем'ями, з погоничами, з горничними.

Вже пізно рипнули двері голоешішче. В передній хаті почувся великий шелест, наче через неї тягали сіно копицю за копицею. У двері було видно три сукні, котрі поверталися од кутка до кутка й закрили собою мало не всю хату. В залі замовк гомін. Всі дивились на двері й ждали довго появи нових гостей. Коли се ширше одчинилась обидві половини дверей, її в залю вплили три панни, як три пави, три дочки станового п'їстава, пана Пшешинського. Миж широкими їх спідницями плу́тався маленький, старенький, лисий як коліно, панок. То був їх батько. Він був у старенькій, притертій сїртучині. За те-ж дочки тягли за собою хвости мало не на аршин, і шириною своїх суконь замостили мало не всю залу. Голови гостей, сидячих навкруги хати, з-за тих мушлинових суконь виглядали неначе з-за білих хмар. Ніхто не вмів увійти в залу з такою повагою, як панство Пшешинство: ніхто не вмів так держати себе, так важко поставити лице, очі, губи, як ті три панни.

Лемішковський виглянув з другої хати й спинився на порозі од великого дива. Серед залі стояла та панна, котру він колись, рік назад, бачив на скелі, перед заходом сонця; котру він бачив в прозорій річці, в синій безодні одсвіченого там неба. То була найменша Пшешинськїзна. І тепер вона стояла, як і тоді, вся біла, в білій сукні, в білих рукавичках, в білих квітках на голові. Тільки тепер широка стрічка червоно-кровоного кольору обхоплювала її тоненький стан і червоними стежками вилаєя

по білій сукні на обидва боки. І тепер, як і тоді, ясні, м'які коси лежали кучерям навкруги тоненької, білої, як сахар, шиї. Чарівнича еноминка разом устала перед його очима у всій красі тодішньої обстави серед роєкішної з'єлені листу, на фоні темносинього вечірнього неба. Мимо волі Яким повів очима навкруги, ніби шукаючи в прозорій воді її чарівничого одевіту, що так принадно з'явивсь колінь на хвилину перед його очима.

Гості вже пили чай. На столі стояли печені на маслі б'юблички, сухарці, вар'єння її повен піднібе великих, добрих, червонобокких груш. Хазяїнка попросила паночок Пшепшинських сісти до чаю коло стола. Дві старші вже дохож'али сестри сіли по обидва боки стола, а найменша як-раз проти Якіма. Все в хаті стихло. Всі вважали дочок станового з розумних, добре вихованих, але цікавих, злющих ленет'ух, обеуджуючих увесь повіт. Дамі їх боялись, а чоловіки звали красивими гадюками.

Розмову повела хазяїнка з старшими сестрами. Обидві вони цідили слово за словом з невиданою повагою, неначе на весь світ промовляли закони доброго розуму й високого емаку. Найменша сестра не схотіла чаю (мабуть, щоб одрізнитись чим-небудь од інших) а взяла найбільшу, найчервонійшу грушу за довгий, загнутий хвостик двома пальчиками, підняла до світла, зогнула трохи на бік голову й, з невимовним кокетством запишавши губіми, оглядала її червоній бік; а потім, як же дала на себе подивитись гостям, мов на картину, промовила до сестер — звісно, по польськкій:

— Що за чудовий овощ натурі! що за краса!

Здається шіятий маляр не вдав-би такого любого румянцю на людськiм лицi, як тут природа намалювала на щоках груші!

Вона схилила голову на другий бiк, оглядаючи ту грушу, мов яке невидане диво, з другого боку. Густе пасмо русої коси скотилося з плеча. Великі синюваті очі розкрились, веселі брови піднялись у гору. Усміх блищав на рожевих устах, виразно обведених навкруги. Вона підняла руку з грушою до самого світла. Рука маленька, як у дитини, з одного боку забіліла, як найбільшійший мармур, а проти світла вся світилась на-скрізь, як налита калиновим соком. І рука з грушею, й сама панна здавалась гарною цяцькою серед гостей.

Яким не зводив очей з тієї ручки з грушою, з того червоно-рожевого просвіту її перед свічкою. Після чаю старші панни Пшенишнєвські почали гуляти по залі й зашелестіли своїми сукнями. Найменша не пішла, а покотилась до дверей, дріботячи ніжками. Коло Якіма вона піби ненароком випустила з рук хусточку. Яким в одну мить нагнувся й подав її. З невимовним усміхом вона подякувала йому, зупинившись на льоту, й полетіла до другої хати поправити на голові коло дзеркала. Вертаючись назад, вона промовила, дивлячись на Лемішковського:

— Ох, як мені хочеться пити!

Мов несамовитий, кинувся він і приліє їй води. Вона кокетно взяла склянку двома пальчиками, ледви помочила свіжі губи в чистій воді й вернула Якимови:

— Який же пан ласкавий й звичайний!

Яким не втерпів і прямисінько промовив:

— Чи не має то я Сачив торік на скелі над водою в сії самій сукні? Ви стояли на вкільшки так над вѣчори її молилися Богу, згорнувши руки.

Панна трещки почереопіла, а Лемішковський спалив полум'ям до самих брів; йому здавалось, що він її звеважив.

— Ні, я ніколи не лажу по скелях, — промовила вона осміхаючись. — Може то була мрія вашої дуже палкої фантазії?

— То була мрія, котрої я ніколи не забуду, — промовив Лемішковський прямо, аж кокетлива панянка здивувалась.

Свою розмову панна вела по польській, а панчик по московській. Таке диво частенько трапляється в нашій Україні.

Почалися танці: Лемішковський раз-по-раз танцював з нею під орешкання розбитого клавикорда. Старі дочки хазяїна понадувались, а Лемішковський літав по хаті з своєю панною, забувши про все і не зводячи очей з її білого лиця. Як танцювала вона з иншими, він водив очима слідком за її легким літанням, за тонким станом, за ясними локонами, розвіяними по голові в танці.

— Чи ви не скучаєте у нашому невеселому місті? — спитала Зося, так звали найменшу панну Пшепшинську. — Може ви маєте доволі забав у семі з братами, з сестрами?

Лемішковський почервонів увесь від сисі нагадки, та переміг себе її одказав:

• — Мої батьки старі, а сестер не маю. Моє життя дома не веселе.

— Чому-ж ви не шукаєте знакомства?

— Тепер мені не треба більш ніякого! Тепер мені всюди світить-ме все сонце.

Зосі не сподобалася така швидка перемога над хлопцем. Їй хотілось любовної тиганини на довгий час. Нале його не зрозумівши, повела вона таку розмову:

— А пап думас, що мені весело жити в семі? Одна музика, читання любимих авторів та молитва до Бога — от і всі мої задоволення.

— Чи не прийдете ви знов молитись на ту скелю, де я вас бачив? — каже Лемішковський.

Зося осміхнулася.

— Тільки й мого щастя, — промовила вона, — що молитва серед рясної природи, де мене ніхто не стурбовує тим матеріяльним клопотом. Я люблю молитись під небом, під зорями, де душа прямо обертається до Бога.

— Якби я був щасливий, ще раз побачити вас на молитві! Як сяє тоді краса вашого лица!

Зося аж облизнула, а старша сестра вже давно примічала за Зосею та Якимом. »Зосю, сказала вона, чи не час нам до дому?«

— Нехай же пап не тревожить моєї набожності, як часом побачить мене на розмові з Богом, — промовила Зося тихо до Якіма на прощання.

Тоді, як Лемішковський літав із Зосею в танцях, впивався красою її лица, — саме тоді нара таке щасливих очей ходила слідком за ним до півночі, слідила за його чорними кучерями й за білим личком Зосі. То були очі його матері. Вона не втерпіла, сидючи дома, пішла до дому, де Яким

гуляв на балу. Під світлим, незакритими вікнами стояла купа простих людей, дивлячись, як гуляють і танцюють пани. Стара Леміщиха вмішлася меж погоничів, меж молодниць, знайшла очима свого сина й мислувалась ним до півночі. Вона не втерпіла, щоб не торкнути ліктем одну бублєйшицю, приказуючи:

— От так наші верховодять! от так мій Якимко командус паннами! Цікаві панни! причепились до мого сина, як бжколи до меду! Таї хороша-ж ота русява панночка! Се менша Пшепшинська. От таку-б мні невісточку добути!

Вже почало на світ благословитись, а танці не переставали. Вже Леміщиха вернулаь до дому, лягла на постіль, пославши попереду синові наймякїйшї подушки, а Якіма не було до дому. Стара мати не спала — щаслива щастям свого сина, горда його красою, його вродою й танцями.

Вже на дворі було видко, як Лемішковський прийшов до дому. Рання роса приспала сїбннми краплями його чорні кучері, а ранній вітер, тихий і свіжий, прохолоджував його гаряче лице, палаюче щастям і любощами, одганяв дрімоту од очей й навівав мнї думки. В голосах щebetання птнчого він чув дзвнїння фортеяна, а червоне небо на схід сонця, а блискуча зірниця на синьому небі малювала перед його очима вид румяної Зосї з синюватими, тихими очима, з привїтними устами.

Яким рипнув дверима, а мати вже й схопилась йому на зустріч з жартовливим наріканням на пізнертання до дому.

— Лягаї, сину, та спи до півдня. Може тобі присниться Зося Пшепшинська.

Мати ненароком потрапила на його мрію.

— А ви, мамо, як знаєте про Зося? — спитав син.

— А хто бігав цілісінький вечір слідком за тобою, як не та хирна Зося? Ще її хусточку випустила з рук!

— А хіба-ж ви, мамо, там були?

— Хоч не була, та бачила . . .

— Чи не заглядали ви в вікна? — промовив син. Кров кинулась йому в лице. Темнота досвіткова заховала рум'янець сорому на його лиці. — І прийшла вам, мамо, охота на старість слідком бігати за мною, тертиєсь по-під вікнами, меж погоничами?

Мати замовкла.

Старий Лемішка вже давенько встав і ходив коло хати, згорнувши руки й бубонячи молитву. Через одхиляне вікно до його уха долетіла розмова матері з сином. Лемішка всунув голову в вікно з надвору:

— А що се, волоцюго! думаєш матір вчити на старість, чи що? Спи, коли даю тобі пристановище в моїй хаті а то про мене на всі чотири!

Не озвався до його син. Він боявся батька, його крутого, твердого слова.

Довго не будила мати сина. Вже в церквах зазвонили на пізню службу, а Яким усе спав. Йому вже снилась Зося то на високій скелі, то в тихій прозорій воді, вся біла, як перший сніг; то являлась вона йому з грушою в руці, то стояла вона перед ним вся прозора й рожева, мов огнища, в вінку червоних зірок на голові; то являлась перед ним в золотій короні, як малюють святих на образах.

Промінь пекучого сонця став йому на лице її розбудив його. Він швиденько вмився, одягся її побіг до церкви, в надії побачити там Зося, хоч не в церкві, то може десь на улиці. Вже кіпчали службу, як Лемішковський протівпився наперед до іконостаса її, на свою велику радість, побачив там Зося.

При недостатці католицьких церков на Західній Україні Поляки не цураються православних церков. Зося стояла навкóлішки перед образом Богородиці, по польському звичаю, її, опустивши вії на щокни, схилила голову над молитовником. Густиї, чорниї вуаль затуляв її білий лоб і прибільшав білину її лица, трохи блідого після вчорашніх танців. Ні разу не підвела вона очей, ні разу не подивилась вона на людей.

Люде заворушились, виходячи з церкви. Не дивлячись на Якіма пішла Зося за людьми. За густим гуртом не можна було протовпитись до неї. Вихопивсь він у бокові двері її обійшов кругом церкви, в надії, що наздожене її по за народом. Зосі нігде не було видно. Мов приїддя, зникла вона кудись у бокову улицю. Довго він зиркав сюди її туди по місту, — віде не було Зосі. Коли се — підняв він очі на взгіря, що тяглося по-над кришами: щось біле майнуло меж куцями орішника. То була Зося. В одну мінуту оббіг він по-за дворами її наздогнав її на зеленому взгіррі. Щоб одсідатись трохи, зайшов він за куці її почав стиха ходити по горі, ніби оглядаючи чудову околицю, що розстеллася вишзу з цілим містом, з домами, хатами, сіножаттями, городами. Далі, мов несподівано, зустрієся з Зосєю. Вона вжахнулась, побачивши його

перед собою, чи зробила такій вид, ніби вжахнулась, а про те хутко огóзталась і почала:

— Чи ви любите гуляти по сим взгіррям та любити круговидом? — спитала вона його, й не ждучи одповіді, додала: О, ні я люблю природу, То найліпший час мого житти, як зайду я в тиху долину, в тихий гай, зостанує сама з моїми думами! моїми мріями, або з книжкою та з Богом!

— Як мило слухати, що гарна панна та ще й любить те, що найкрасче на світі! — сказав Лемішковський.

— Чи бачите отой зелений гай на долині? Там є криниця, там є каміння, там повно квіток. Мій Боже! — промовила Зося тоненьким голоском, згорнувши руки, як до молитви, й піднімаючи очи до неба: — Яке там хороше місце! Там птиці цілими хорами веспівують концерти, там травниця зеленіє... Ах! які селодієські години переживаю я, сидючи там, або гуляючи ранком, а часом вечером!

— Тепер і я буду любити те місце, де ваша біла ніжка покинула слідочок.

Так розмовляючи, Лемішковський геть-геть провів Зоєю трохи не до її господи . . .

Вернувшись до дому, Яким застав чималий гурт гостей у свого батька. На завтра лагодився ярмарок у близькому містечку. До Лемішки заїхав, прямуючи туди, брат у перших із жінкою, та заїхало двоє міщан, приятелів з недалекого міста, да двоє мужиків-крепаків із жінками, давних знайомих, що Лемішка, ярмаркуючи по повіту, понісував у них коні.

Яким довго не приходив з церкви. Треба було

підкидати його в обідом. Лемішка сидів насупившись. Він давно почав примічати, що син не поважав ні його, ні матері, дивиться на їх з-горда, зневажав їх просту мову, цурається їх при людях, хоч дома на самоті ще сяк-так обходиться з ними.

— Давай лиш, стара, по чарці, — промовив Лемішка, — вітай гостей! Докн-ж нам ждати нашого панничка!

Гості випили по чарці й розговорились. Молодці зацокотіли про свої хаткі справи. Чоловіки говорили про ярмарок. Коли се двері одчинились, і на порозі з'явився Яким. Він окинув здивованим оком усіх гостей, не здіймаючи картуза, стоячи на порозі й держачись за клямку.

— Просимо до хати, не лякайся! — сказав Лемішка. — Не вовки! не взімо!

Син скинув картуз, вступив у хату. Його панське убрання й біле лице дуже одрізняли його од чоловіків і молодниць. Він на силу привітався до гостей своїм звичаєм по московський.

Лемішин родич Охрім, високий й плечистий міщанин, сміливо підступив до його й тричі поцілувався з ним. Другі гості, як знакомі, підходили до його й цілувались з ним, навіть молодниці.

Лемішковський видимо з досадою одбуває той простий, але щирий звичай привітання.

— В наших краях давно час обідати, — промовив батько.

Посідали гості за стіл, а Яким майнув у кімнату й довгенько не виходив до гостей. Зостаівляне йому місце за столом дожидало його.

— Просимо, сину, обідати! — гукнув батько в

досадою. — Іди хоч посидь з нами, коли післи панського балу не хочеш їсти.

Яким вийшов і сів коло дядька. Гості мовчали, ждучи розумного слова од чоловіка вченого.

— Як же вас, небоже, Господь милує? як знаєте? — снітан його дядько Охрім.

— Так, як бачите. — промовив Яким, потушившись у тарілку.

— А наші снічки дуже скучають за вами, — додала весела Охрімова жінка. — Все згадують про вас! А теперечки, як би побачили вас, то їй не пізнали-б! — Яким нічого не говорив, їв мовчки, що йому мати присовувала. — Мій Василько й сьогодні споминав про вас, — запокотіла весела дідина. — Вже їй виріє, а такій тобї пам'ятливий, що їй Господи! І досі все пам'ятає, як ви було приїздили до нас у гості з татом своїм, як годували вас наша покійниці мати горішками та медовниками, як ви було гуштуєте з нашими хлопцями. А ви мабуть вже позабували про те в школах? Чи пам'ятаєте, як ви з нашим Васильком забрались у город та парвали повнісінькі пазушки огірків-пулянків з огудинням, та ще їй принесли нашій матері ніби гостинці? Не знали старі, чи сміятись, чи досадувати!

Яким познать чого почервонів.

— І наша Варка Макотрусівна, таки колінь ваша сусіда, що вийшла за-між у наше село, — озвалась одна молодиця, — їй досі згадує про вас. Каже, що бачила вас недавно на ярмарку та не зосмілилась підступити. А колінь, каже, ви так з ними вигравали в хрещика та в кнїй-баби! Їй Богу, їй тепер веім розкажує!

Яким навіть не звернув уваги на її слова,
мовчів.

— Чом не одвідасте нас старих? — спитав
дідько ласкаво. — Приїхали-б коли-небудь, небоже,
поїздили-б, побалакали-б. Ви люде вчені, а ми про-
сті, темні. Ви-б нам де-що розказали, а ми раді
послухати доброго слова.

— Коли немає часу, — буркнув Яким. — Я на
службі.

— Цурастесь ви нас, як бачу! — одрізала по-
просту, щиро дідина. — А доки були малим в мен-
ших школах, то було й в руку мене цілуєте.

Лемішка сидів насупившись. Він бачив, що не
дожидати вже йому втіхи од сина.

— Господь гордим противиться — промовив він
словами святого письма. — Коли, сину, не хочеш з
нами розмовляти й пити, то ми й самі випємо й
побалакаємо. Давай, стара, по чарці! Будьмо
здорові! Поміршим душам царство небесне, а на-
шим родичам. Лехай легенько гікнеться!

Чарка пішла навкруги стола. Яким не випив
і тим показав очевидячки неповагу до гостей. Гості
загомонили, повеселішали. не обертаючись з роз-
мовсю до Якіма, й почали, як кажуть, «на здогад
буряків» судити напича.

— Поки маленькі діти, доти й шабують батька-
матір, — сказав дядько Охрім, — а повиростають,
то вже й дивляться в ліс. На що їм тоді батько й
матір?

— Воно, бач, не те! — промовив старий Лемішка.
— Поки дитя невчене, доти й поважас батька-матір.
А як закуштує школи, вже й одвертає шику, вже

й вірпу гнє! І робити не хоче, бо, бач, ручки білі, щоб не почорніли.

— С і Богу мовму, правда! — додав селянин. — Дав и дочку до школи. Ойже-ж песька дитина тобі вже й до роботи не видасться! Схочитися равенько, зараз мисться! прилаусться до дзеркальця, каже: треба йти до бярніи, чи до тієї навчительки.

— Все то преться в наші, аби закуштувало школи, — промовив Лемішка. — Все то сіає на службу, до того дворянства. А господарство марнується, бо до його треба догляду; до хазійства треба хазійського ока. Не дурно-ж казуть, що хазійським оком худоба сита, або, що хату руки держать. Веім хочеться того панства, пеначе не до бісового батька з тих панів на світі!

— А хто-ж буде свині пасти, як постають панами? — додав один сільський філософ. — Се буде гаразд, як усі вивчатся та попануть роботу! Хто-ж настанить хліба на ту панську голоднєчу, коли всі позакладають за свини руки та свистіти-муть, ходячи по хаті. А мнї здасться, що книжка книжкою, а робота роботою. І книжку читай, і Богу молсь, і до хліба берись! Наш дяк вчений, а сноши на полі верне, як і наш брат, тільки коси телінаються та борідка трияється.

Знов пішла чарка навкруги стола.

— Пошли Боже нам щастя й здоровя! Помершим чарка а нам горілка, — приказував Охрім, — нехай нашим ворогам легенько гиньється, як собака з тину ввірветься!

— Так то, так! — промовив Лемішка. — Ми й не багато вчились, а цілий рік працювали, то й ма-

емо. Що дбас, той має! Не дуже гонимось за тим
додатком. Бог знає, як воно далі буде з нашими
додатками. Я таки не дозволив своїй жінці одяга-
тись у сукню. Ходи, було, кажу в снідишні. Бо
надівати сукню чесно, але, як би прийшлося після
сукні знов улазити в снідишню, — як би то воно
здавалося? А чи мало-ж я знаю, хоч-би і в
нашому місті, таких, що ходили в тих капелюшах,
а тепер і босенькі ходять! Бо, звісно, злидні не
за горами.

— Я б і з-роду з-віку не ходила простоволоса,
хоча-б ти мене й сидував, — обізвалась Лемішча.
— Чи слід же молодниці світити грішним волосом
проти Божого сонця? І мати моя посіла оціпок на
голові, і я носити-му вже й до смерті.

— І душа моя ненавидить тих панків-голодран-
ців! — промовив Лемішка. — Останню копійку за-
напасть, аби здаватись паном. Сьогодні дяп, а
завтра пропав!

Яким слухав, мало їв, нічого не шив. На всяке
питання він одрізував по московській, коротко й
з-висока. Його вже ніхто не став і займати. Серед
кумпанії свого народу, серед своєї семі він сидів,
мов чужісінський чоловік. Московська школа на
нашій Україні багато одрізнула луччих людей од
свого народу, од свого племя, од семі, од батька й
матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од
панів, од вчених Українців, і косим оком споглядає
на їх. Меж ними виконана велика безодня! І по-
трібно великої, великої праці не одного генія, щоб
заспати ту проваланну, почату Ляхами, скінчану
Москалями, щоб звязати те, що порвала наша пед-

байливість, та стидка, українська байдужість, та лежача недобачливість.

Якимко, колись коханий син свого батька, своєї матері, втіх своєї родини, цурався свого роду, свого племя, тікав од матері, соромився мови свого народу, не любив батька. От куди привела його наука безповоротности!

Почали їсти всяку страву, а піснi вареників Лемішчуха вимесла добрий глек варенихи, пахучої, солодкої, аж губи злинались. Пішла чарка з варенихуою кругом стола.

— Та вишійте-ж, небоже, хоч раз до нас! — просив дядько Охрім Якима. — Сама-ж наші матка ваша варила, а я вас сам почастиую. Коли-ж не вишете з моїх рук, то я більше до вас і не приїду.

Яким хикнув іноді горілку незгірше свого дядька Охріма. Але що скаже Зося, як довідається, що він пиянствує з мужиками! Ся думка не давала йому спокою. Піднесена близьенько варенихуа так гарно залоскотала йому в носі, що він не втерпів, привітався по пнсьменшому, випив чарку, другу. Гаряча варенихуа трохи вдарила йому в голову.

— Ми думали, що ви нас потішите вченою розмовою, — говорив далі дядько. — Ми раді-б до вечора слухати розумного слова за чаркою доброї варенихи.

— Нехай Бог спасеть і нашого батюшку, та й його синів, — промовив селянин. — Оцеє було як прийдуть на проводи на громадський обід, то так наслухасься вєсього, що й Господи! Буто розкажуть нам, як і на тім світі буде людям, що буде грішним.

а що праведним; розкажуть було й про Адама й про пекло, й про рай. І малі ті паничі, а так тобі розкажує, та все по просту, та все по нашому, мов шовком гаптує! Що то пак шпешменшій чоловік! У книжках все написано. Розкажіть, будьте ласкаві, де-що, а ми послухаємо! Адже-ж кажуть, і ви колись вчилися на священника, та вже опісля повернули то-б-го на пана.

Якимові сподобалась річ селянина. Варенуха трохи розворушила його нину. Він почав розказувати про те, як Біблія помогла всім народам вийти з темноти, а потім повернув на розмову про блискавиці, про грім, про дощ. Спершу почав був таки говорити по українській, але сам язик привчений московською школою, зараз повернув на великоруську мову. І потекла його мова книжня, школярська, нерозумна народові.

— Молнія праісходіть в сльедствіє скапльєнія ельєктрічєства в воздухе. Ето відітьє, такая огньєная сіла, катарая скриваєтєся в зьємльє, в воздухе, а патомъ разряжакєтєся.

— Господи! як хороше! як гарно! — промовляли молодіці, киваючи одна до однісі головами.

— Кагда ельєктрічєства скапльєтєся и начінаєть разряжакєтєся, гаріть тагда воздухъ сь страшною сілою устрємляєтєся въ бєзваздушнає прєстранєство, прєстранєство то сєть мєсто пустєв, прімерна какъ єта комната. Патомъ громь! . . .

Яким тарахнув кулаком по столу, аж пляшки задзвеніли. Варенуха почала його гарячити.

— Господи! як хорошо! — промовила одна молодіця в слізми на очах. Їй здавалося, що Яким

розказував про пекло. — То грім бити-ме всіх грішних? — спитала вона Якіма.

Всі слухали, обернувши очи до Якіма, ловили кожне його слово; усім здавалось навіть, що вони розуміють його, а справді кожне слово Якімове було для них тайною, потайнішою од християнських тайн.

— Скажіть нам, коли ваша ласка, чи правда тому, що під землею є риба-кит, котра часом трясє землею? — спитав селянин.

— Не вірте! тому не правда! — одказав Яким. — Земля крутиться кругом сонця й вертиться на своїй осі.

— Осі? чи вкє-ж то? Хиба-ж земля крутиться, як колесо?

Всі засміялись, зглядаючись.

— А так, — говорив далі Яким. — Двіженіє бываєть центраетремительное, то-б-то . . .

Яким постерегав, що його не розуміють, хотів говорити по просту, та й не вмів. Піт виступив у його на лиці. Його розмова мабуть не дуже вдовляла слухачів, бо один мужик покрутив головою і казав:

— Се все . . . Бог з ним . . . А скажіть нам, паничу, коли те добре буде людям? Бо вкє лихого натерпілись ми доволі. Ви, чоловік письменний, може де вчитали в книжках?

— А якого-ж добра ви ждете? — спитав Яким, не розуміючи, що йому одвітувати на те.

— А якого-ж добра нам ждати? Чи не полéгшає нам на податі, на хліб?

— Про се я не відаю, навіть у книжках нічого про се не начитував.

Яким утомився, сплкуючись розмовляти з народом. Розмовляти з народом він не вмів, хоч і жив щасливе меж простими людьми.

Вже звернуло з півдня, як гості почали прощатись. Старій Лемішка повеселішав тим, що таки його вчений син показав гостим хоч трохи свого розуму. Мати була рада, її все говорила та говорила. Дядько Охрім з дідіною теж були раді що небож не гордус ними. Всі вийшли на двір, всі обнимались, цілувались, обнімали її міцно цілували Якіма, потім посідали на вози й під гарячим промінням південного сонця рушили в дорогу. За ворітьми знов стали. Стара Лемішуха з пляшкою в руках частувала гостей на дорогу, подаючи чарку на вози. Ще раз перецілувались, і, розпрощавшись останній раз, рушили на ярмарок. Старі вернулись до хати, а Яким пішов в садок, ліг у холодку під гиллястою яблунею й міркував про випадки того дня.

«А що буде, як Зося почує, що я панствую з мужиками та міщанами, веду з ними кумпанію? Чи знає вона, чий я син? хто мої батьки? А як дознається, чи буде мене любити? Чи хоче вийти за мене за-між?»

Такі думки пролітали в його голові, тоді як його очі дивились на той гай, де Зося любила гуляти ранком та вечером. Верхове гилля того гаю витикалося з-за зеленої гори. Над гиллям миготіло блискуче марево сонця, слалась тонесенька намітка сивого туману. Той гай здавався йому зачарованим, тягнув до себе всю його душу, приволікував його очі, його думи. Чи не під тим дубом вона тепер гуляє, що ондечки розіслав гилля, як ті

руки? Чи не та лина з зеленим листом дивиться на її красу?

Вже сонце наближалось до заходу, як Лемішковський встав і поволікся до того гаю.

Місце, де любила гуляти Зося, було найкраще на всю околицю міста. В свято, або в неділю туди йшли на гулянку не одні панночки Пшеншинські, але й другі городяне, навіть міські раймички. Це широкою зеленою дольною меж двома крутими зеленими боками гір крутився маленький струмічок води, переливаючи воду з одного ставка до другого. Подекуди по-під горами росли густі гаї, розкидані букетами. По долині росла осока по-над водою, цвіли кущами лісові квітки. З боків гори місцями виступало сіре каміння. В одному узирі яру блищав ставок, обемужений високими вербами, чорнів млиш, а другий узир вганявся в зелену діброву. Узенька стежечка крутилаєся гадючкою по зеленій траві й доводила до крилиці з погібною водою.

Вернувшись до дому, Зося до словечка розказала сестрам про своє спіткання з Лемішковським, і навіть про те, що Лемішковський повинен сьогодні стрінутись з нею на долині. Зося була певна в тім, що Лемішковський любить її. Їй хотілось допекти старшим сестрам за тязьку опіку над нею.

— Мої сестриці кохачі! — промовила найстарша сестра Люцина. — Давайте, пожартуємо трошки з тим чудовим мужичком!

— Добре, моя дорога, — одказала середня, Рузя. — Він такий гарненький хлопчик, хоч і мужичок!

Кожній хотілось приворожити серце молодого й гарного мужичка.

— Знаєте що? — промовила Люціна, — убері-
мось так, щоб підійти під його міщанський смак.
Понадіваймо сукні, які в нас є найяснішчі, щоб
так і різали в вічі!

Панни кинулись до гардероби. Та думка стала
їм приводом і до забави, й до кокетства, без котрого
Полька акі тхне її не дихне.

Люціна знайшла не дуже модну сукню, ясно-
червону, без всяких квіток. Червоний цвіт був їй
дуже до лиця. Вона знала теє. Поверх червоної
сукні вона підперезалась ще чорнішою широкою
стрічкою, на голову наділа якісь квітки з бархаток
огневого цвіту, схожі на червоний мак. Її чорні
брови, карі очі, повне, румяне лице з повною шпцею,
серед червоного цвіту були красчі в-двос. Вона
взяла в руку пучок найчервонішчих оргиній.

Рузя убралась так само в зелене. Темно-зелена
сукня дуже пристала до її не дуже темних кіс. Свої
розпущені кучері вона перевила зеленою оксами-
товою стрічкою. Її повне біле лице з дуже пізнім
румянцем, з червоними губами здавалося пишною
квіткою серед зеленого листя.

Зося убралась в нову ясно-синю сукню, синю,
як небо. Без жадних квіток або стрічок на голові
її на шиї, вона зливалася з синім небом, тоді як
їїшла по горі. Тільки її русява головка з кучерями
та з білими як сніг, оделюняними плечима, здавалось
літала по небу, як той двокрилий херувимчик.

Саме вбирання коло дзеркала було для сестер
такою втіхою, таким провідом безробітнього святко-
вого часу, що панни без перестанку реготались із
своїх вигадки, з своїх театральних суконь.

— А знаєте, мої сестриці, яка мені думка прийшла? — промовила Люцина, дивлячись на одну картину, де були намальовані три богословські добродітелі: віра, надєжда й любов, у постаті трьох панпочок, сидячих під пальмовим деревом; одна панна була намальована з хрестом, друга з чашою, а третя з малою дитинкою. — Чи памятаєте ви, сестриці, ту високу грушу, що схилилась надь самою ґриницею? Ми посідаємо під грушою достоту так як отєї панни, будемо дожидати Лемішковського!

— А справді посідаймо! посідаймо! — крикнули в один голос сестри, прикліскуючи в долоні.

— Тільки що ми позабіраємо в руки, щоб достоту сповнити отєю картину? — промовила провідниця Люцина. — Тут одна панна держить хрест, друга чашу, третя дитинку. Не позабірати-ж нам у руки таких штук! Ми й без того в сих патріархальних сукнях похожі на якихсь святих, преподобниць! І без того ціле місто чудує з нас. Дитину ще сяк-так . . . Хиба взяти того опецька нашої наймички.

— А хто-ж його візьме? — спитала Зося.

— Зося! а хто-ж більше? — одказала Люцина.

Всі засміялись.

Той регіт долетів до ушей сонного батька, що спочивав по обіді в другій кімнаті, завертівши голову білою хустиною, щоб по личиці не лазили мухи. В довгому шляфроці, в патинках, з білою хустиною на голові, котра до того прехимерно стирчала на голові, якось різком, виглянув Пшепшинський з дверей, сліпаючи сонними очима.

— Що тут діється? — спитав він з гнівом.

Дівчата з реготом кинулись до його й почали цілувати зо всіх боків, просячи прощення.

— Смійтесь діти, аби не плакали, та коли-б ви собі йшли або гуляти, або за-між, або що! Жени х трапляється . . .

Швиденько потім вийшли сестри з дому й пішли до гаю глухими переулками, щоб сховатись од цікавих очей городян. Люцина, вся червона, горіла як огонь і несла в руках великий букет оргиний, червоних як жар. Червоний убір на голові, похислий на дівчачі квітки, надавав їй вид сільської дівчини в квітках. Рузя, вся в зеленому уборі, несла в руках розквітну гильку рай-дерева. А Зося, сніж, як небо, держала в одній руці книжечку, а другою вела невеличкого сусідського хлопчика, гарненького, як янголитко.

На яру коло криниці було найкраще місце. Високий камінь трохи виступав з гори. З-під його лилася вода з холодного джерела й стікала в широку криницю з природним кам'яним дном. Чиста, як кришталь, вода стояла вщерт з кам'яними краями криниці. В воді тихо плавала криничана червонобока ябка. Приходжі люде, припадаючи коліньми на камінь, нахилились і пили воду. Гуєті куці ліщини, бузини, чорнокміну, понависали з верху над криницею, а трохи на бік росла широко-гнзляста груша. Коло груші повитикане з землі каміння робило природні лавки для спочинку. Те місце обібрали паночки Цієпшинські для своєї кумедії. В театральнім покладі тіла сіла Люцина під самою грушою коло стовбура, широко розіславши червону сукню по траві. Трохи низче, на кам'яних східцях, по

обидва боки посідали сестри. Руза обмахувала лице зеленою гилькою раї-дерева, а Зося посадила коло себе хлопчика в білій сороччині, підперезаній черво-ним пояском. Вона розгорнула книжку й почала читати. Вид дуже нагадував картину трьох добродітелей й тільки тим одрізнявся, що старші сестри, з гарними, але злими лицями, більше отіляли собою гріхи, ніж добродітелі.

Всі проходкі, навіть селяне, задивлялись на панночок, на їх чудний поклад тіла, на одежку, на сукні, стрічки. Деякі міські шутники назвали старших сестер гарними кольоровими гадюками на зеленій траві. Але всі задивлялись на Зося з малим дитям. Гарна й тиха, з малим дитям коло себе, вона здавалась янголом, котрий на образах проводить на небо праведну душу.

Панни не помилились. Лемішковський приблу-дився до гаю й тихо ступав стежкою, шукаючи очима Зося. Червона постать Люцини, як та огнеспальна купина серед з'єлені, звернула на себе його очі. Наближався він і остовпів. Картина дуже вдарила його очі. Зося здалась йому якимсь незвичайним духом, котрому-б жити тільки на небі.

Не дотягаючи до самої більшої добродітелі, він сів коло Зося, поклонившись сестрам. Зося ледви підняла на його очі й знов спустила їх неспівливо до долу.

— Чи й пан любить самотність, як і ми? — спитала його з гори Люцина.

— Я недавно полюбив сєї гай. Він од нас дуже далеко, — одказав Яким.

— Що ви знайшли тут таке принадне! чи погаску

воду в криниці? чи тутешнє чисте повітря? чи може тутешних людей? — спитала Люціна.

— І вода добра, як видно, й повітря чисте, й яр зелений, але люде далеко красчі од усеї краси природи!

Люціна двома руками загáрбала собі той комплімент. Очи в неї заблищали радісно.

— То нап не любить краси натури? — спитала Рузя тоненьким не своїм голоском. — О стид! о сором! нерозуміти краси синього неба! Дивіться! — промовила романтична нанна, — яке тут дерево роскішнє, небо хороше! А той струмочок, що тихо даюркотить коло ніг наших по камінчикам, ніби мале дитя рѣмас! А ті квіточки, що он на долині насіяла Божа рука, а те зелене бадилля . . .

— Тим то ви й сукню добрали до свого смаку. Вона зелена, як те бадилля . . .

Рузя прикусила язик, трохи зобидившиш.

Яким простяг руки до дитяти, не ьнаючи, як зачепити Зося. Дитя сміливо обняло його шию рученятами, притулило головку до його лица, своє біле, як лялї пачоси, волосся — до його чорних, як воронове крило, кучерів.

— Ви дуже любите дітей? — спитала Зося й зачервонїлась.

— Дуже люблю дітей і всіх людей добрих, як діти.

— Діти то те саме, що й натура, — перервала Рузя. — Вони нікому не заподіяли зла, як ті квітки, що ростуть ондечки на долині. То земні янголи, послані Богом для втіхи людам.

— Я, здається, бачу вас тутечки в першій раз,

— снітала Люціна з гори. — Чом ви сюди не приходите гуляти?

— Бо не маю часу. Тепер нас закидали роботою.

— А як мило після важкої роботи зостатись а своїми думами в такій чудовій околиці! — промовила Люціна. — Яке се місце придатне для філософських дум!

— А ви тут часто філософствуете? — снітав Яким. — Мене дуже бере цікавість знати, про що молода панна думає, та ще в лісі?

— Чи вже-ж ви думаєте, що панна незугарна навіть думати про що путне?

— А мені здається, що панни тільки вигадують модні сукні та всякі убори.

Червона краска розлилася на лиці Люціни. Другі сестри осміхнулись.

— А мені здається, що панна, хоч трохи путня, зугарна й погадати-подумати головою, й познати серцем, помарити гулячою, як метілик, мрією, й погадати про сукні, та стрічки, — сказала Люціна, остерегаючись, щоб Яким не прийняв її за великорозумну, черству панну. — Вважай пан! Звичній розум зугарен остерегати навіть філософські тайни й складати от такі перохороні букети, як отсей, — додала Люціна, — й навіть жартувати з молодими хлопцями . . .

Щоб показатись молоденькою, трохи вітрогонкою, й підійти під смак простих дівчат, вона одірвала найбільшу оргинію й вшнула з гори на Лемішковського. Як раз тоді йому трапилось підвести очі в гору! Оргинія потрапила йому в самісінький ніс, лягнула свіжим листом по лиці, одекочила й тихо

впала в криницю, розіславши червоний лист по воді, й піби сміючись жовтим осередком з незручної панни.

Всі засміялись. Дитина аж покотилась од сміху. Лищина почервоніла й почала просити пробачення, додаючи однако, що панна, яким би способом не дарувала панничеві квітку, не повинна просити пробачення.

— Добре даруйте! Мабуть од щирого серця, бо в мене аж ніс заболів!

Тим часом як старші сестри пускали на його свої стріли, щоб вразити його серце, Зосі розгорнула книжечку й почала читати. Лемішковський не зводив з неї очей. Яка вона здавалась йому гарна, добра, тихенька, ласвава поруч з кокетками сестрами. І одначе вона не подивилась на його, не заняла й словом . . . і тим ще більше сподобалась йому.

Незабаром потім всі встали. Яким зараз пристав до Зосі, взявши на руки хлопчика. Доріжка була вузенька. Старші сестри тулялись до його, сникаючи одна одну, одначе муєли в-двох ступити вперед і zostавити позад себе Зосю з Якимом.

Вже починало смеркати, як Лемішковський провів панночок до дому. На ганку сидів їх батько. Вернутись назад Якимові було незручно; він муєв підійти до самого Пивенницького й привітатись до його.

Становий, не подавши йому руки на балу, теперечки трохи не обнімав його, побачивши коло своїх дочок, і просив зайти в гості. Яким тільки й того ждав.

В хатах у Пшецишського було бідно, але з великою претенсією на панську обставу. Над капаною висіло дуже велике дзеркало в золотих римах, але позолота була вже витерта. На столах, на ванній лежали великі штуки, повиплітувані й повививані з гарусу. Глиняні й фарфорові кубки по кутках на столиках нагадували про статуї. Плетених и шток завіє коло вікон, плетених скатертів на столах, столиках — було так багато, що здасться самі панки не змогли-б понацітати їх стільки. Під столом був розісланий старий килим, з полищеними квітками. Забігала, завешталася прислуга, задзвонила посудом, забрязкала ключами.

Люцина сіла коло самовара на місці хазяйки, щоб наливати чай, хоч другим часом та повинність належала до Зосі. З незвичайним кокетством наливала вона чай, згинаючи свою білу руку, держачи чайник трьома пальцями й піднімаючи його високо над склянками, вона розтиривала долоту, нахучу цівку чаю, піби гралася своєю роботою. За кожним поворухеним чайника, за кожною поданою склянкою вона вигинала стан, шпю, повертала головою так мило й легенько, немаче вона вся була на пружинах.

Розмова розливалася весела, жартовлива, займаючи молодого хлопця, — та розмова, яку вміють провадити веселі Польки, та ще й тоді, як їм сподобасься гарний хлопець. Навіть Зося розговорилася й показалася зовсім не такою тихою й безмовною, якою вона вдавала себе при старших сестрах. Яким зоглядівся тільки тоді, як батько, трохи крехтячи, піднявся з-за стола й тим дав знати, що гостеві час до дому.

Батько вийшов до свого кабінету. Лешітковський пішов до дому. Сестри zostались коло стола. Самовар погас. На столі стояла порозкидана посуда. В хаті всі вікна були поодчиняні навстяжкь. На далекому небі червонів вечір. Зелене гілля вишень і груш заглядало в хату. Через поодчиняні вікна було видко темно-синє небо з ясними зорями. Через усі вікна небо здавалось чудовою завісою, затканою золотими і срібними зірками. Тихий вечір, свіже повітря, краса неба, — все те навівало мрії трьом сестрам, з очей котрих недавно счез чорнобривець — хлонець.

— Пішов же наш гість . . . й певно жених, — промовила Люцина. — Котра з нас, сестриці, вибірає собі жениха?

Менші сестри мовчали.

— І що-ж нам з такими женихами? — говорила вона далі. — Сей вже не перший такий. Нам що ні трапляється, то все півтора-людського. Один був і поміщик, та Бог зна, який; другий був і капітан та голодранець. Сей й хороший і молодий, має сяку-таку маєтність, та за те міщанин, коли ще не сирій мужик.

Менші сестри слухали і знов промовчали.

— Як подумаю, що ми такі нещасливі, то мене жаль бере! — промовляла далі Люцина. — Здасться меж нашими Поляками немає таких бідолашних, як ми! Всі наші Поляки багаті, мають багаті землі, ліси, фольварки повні хліба, скоту. Мій Боже! що там того добра в наших сусід Зайончковських! В їх економ живе далеко лучче, як ми. Що там на економії корів, гусей, молока, масла, хліба! Які

там чудові городи, садки! *Ах Єзус Марія!* Не знаю, за віщо нас Господь карає! Всі Поляки живуть по панській, мають повен двір прислуги, їздять в каретах. Ой Господи! за що-ж ти нас так тяжко караєш?

Пан Пшепшицькій сам виїхав на Україну з Польщі. Його дочки родились у Польщі, але зросли на Україні, й тут вони втягли з материним молоком і благодатним повітрям нашої землі шляхетську ідею, що ніби кожний Поляк повинен бути паном, багатим, значним, мати землі, ліси. Паннам, не бачившим польського мужика, й у голову не приходило, що на світі є Ляхи — не пани а просто Ляхи — мужики, в сіраках, в простих чоботах, котрі так само роблять і бідують, як і наші українські селяне. Дурнецьким паннам, як усім українським Ляхам, адавалось, що сам Бог призначив Полякам панство, землі, розкіш, просвіту, а Українцям мужицтво, нужду, сіру свиту, мазані дігтем чоботи, неписьменність.

— Нам зосталась одна надія вернути втрачену долю, — прикинула Люціна, — вийти за-між за багатих людей. Ох! розкіш, розкіш! як я тебе люблю! Ох! панство, панство! моя золота мрія! Рузю! як би ти себе обставила, будши багатою панісю? — спитала Люціна.

— Та вже-б обставила себе не погано, — одказала Рузя. — В мене була-б гарна велика зала з рожевою мебіллю, з дзеркалами. Свою опочивальню я-б убрала, як квіточку! Над вікнами, над ліжком я повішала-б тонісінькі рожеві завіси. До завіс, до рожевого шовкового одіяла а попринувала-б

тонісіньке кружево, як павутиння. Над ліжком і під ліжком, і скрізь по світлицях я розіслала-б килими, обвішала-б стіни, обставила столи і вікна всякими квітками й мармуровими статуями. Квітки й мрамур, рожевий й білий кольор, — то моя припада. Мій Боже! як би моя воля, я з половини свого дому зробила-б оранжерею зимовим садом, де-б од осені до весни цвіли, не переставали всякі, великі квітки . . . А в тій оранжерей на першому місці, в самім кінці найкрасчої аллеї зеленого дерева, я поставила-б оltарик *Матки Боскої*, ввесь у мрамурі й золоті, обвішаний рожами й ділеями. По аллеї я послала-б квітчастий килим і приходила-б туди кожнісінький ранок бесідувати з Богом . . .

— А я не маю смаку до твоєї дуже стирної обстанови, — одказала Люцина. — Квітки, та квітки, та й ще квітки . . . Я воліла-б собі збудувати бодай три великі залі — довгу, квадратову й круглу. І як би я їх убрала! Я туди впакувала-б усе багатство смаку, роскоші, порядку. Одна зала в мене була-б голуба, як небо, з зорями на стелі, — друга біла з золотом, а третя червона, як пекло. В білій залі я поставила-б мебіль з покриттям блискучим, золотуватим, ніби до матерії пристав промінь літнього сонця. Щоб мні вікна були довгі й широкі! Щоб мні дзеркала були на всю стіну, столи мрамурові, канделябри срібні! щоб мні всюди блищало й лисніло по світлицях і на слугах! Я люблю багато світу, багато простору!

Люцина аж ногою тупнула, ніби викликаючи якогось духа чарівничого, готового їй до послуги. Зося мовчала й слухала. Старші сестри мали

її за невеличку дівчину, хоч вона лічила сама собі девятнадцять років. Не вважаючи на те, вона тільки рік назад скинула дитячу одежу, купецьку сукню. Вона все слухала розмову старших сестер і, як та бджола, збирала з квіток мрії своїх сестер найсмачніший мед. Їй, сказати правду, хотілось і багатих покоїв, обмальованих фантазією Люцини, і багатих оранжерей з образом *Матки Марії*.

— Якби ти суконь нашла собі Рузю? — спитала Люцина.

— Я б собі пошла білу атласову сукню, а стан обшила-б золотою сіткою. По сукні я покидала-б рожеві банти, — одказала Рузя.

— То її була-б похожа на ксьондза. А я люблю оксамит! *Сзус Марія!* Якби я собі суконь нашла з оксамиту, а по тій сукні я готова розенцати ясній зорі. На голову я б наділа брилянтову діядему. Я люблю убір поважний, королівський. Яка-б з мене королиха вийшла, коли-б мене була доля кинула в рід Замоївських, або Чарторийських! Коли-б хоч в театрі прийшлося раз на віку вийти в ролі царині, або коронованої княгині!

Люцина встала й поважно пройшла по хаті.

— А ти, серце, Зося, мабуть марши о тирольських пастушких спідничках, та солом'яних бриляках? — спитала Зося Люцина.

Зося заємилась. Не в брилику вона бігала на скелі, щоб зачепити Якимом. Всі мрії старших сестер передумала вона років зо три попереду. Її фантазія не мала границі в папеській розкоші.

— А якби я хотіла жити в великому російському місті, щоб можна було кожний день по магазинах,

по вулицях нагодувати свої очі розкішними матеріями, сріблом, золотом, бровами й очима й вусами гарних молодців! — промовила Люцина.

— А на мене, — промовила Рузя, — то я-б зимою тільки жила в місті, а літом жила-б на селі, в густому лісі, в зеленому саду, над річкою.

— Е! не люблю я лісової вовчої та лисичої кумпанії. Я-б і літом не виїжджала з міста. Бо в великому місті й літом у вечорі мило пройтись по улиці. А потім я поїхала-б у театр, зайшла-б ложу, гордо обвела-б очима ті місця, де сидять дами, ласкаво подивилась і на партер, де сидять панни та паншчі . . .

Люцина показувала, як би вона обвела театр гордими й ласкавими очима.

— Ой світ великий панський, блискучий! Як до тебе лише вся моя душа! — промовила Люцина, важко зітхнувши.

Зося аж розчервонілася од паскої речі сестри. Її груди хвилювалися бажанням досягти до того, про що марила сестра.

— А теперички ми марно тратимо літа наші молоді дівочі в сім паскуднім місці, — промовила Люцина. — Літа минають, час пливе, час дорогий, бо молодий, коли тільки й можна-б пожити на світі!

— Так, Люцино! так! — додала Рузя. — Тепер тільки й мило нагулятись у зеленому садочку, наслухатись пташиного співання. Тепер тільки з милим чоловіком і голос пташиний був-би милішим, і сад здавався-б зеленішим.

— Яка ти чудна, Рузю! — крикнула Люцина.

— Їй Богу, ти чудна з твоїми садами та пташками! В сім паскуднім місті нема з ким поговорити по людській. Все простога, міщане та якісь писарці з московською мовою. Господи! як важко бути чоловікові найрозумнішому од усіх, як не добре, коли стоїш вище всіх. От і сей міщанчук! Піди за його за-між! Яке життя він тобі дасть! Сам омоскалений писар, батько її мати прості міщане, говорять по українській, по хлонській. Ніхто її слова польського не тямить. По неволі її сама станеш такою, як і та сім'я. А поки-ж то повернеш її на польський лад! вивчиш їх говорити по польській, трохи їх обітреш. Чимало води втече для такої хоч і високої але не дуже веселої місії для молодої жешчини, тієї місії, що більше з руку якому Францискавові . . .

Люцина задумалась і позіхнула, за нею позіхнула Рузя, а потім і Зоя.

— Час до постелі, — сказала Люцина. — Коли-б хобішшлося те, про що ми тільки що марили!

VII.

Через тиждень, в неділю в ранці, Лемішковський убрався в свій писарський фрак, надів найтоншу сорочку, купив навіть нові, білі рукавички й пішов з візитом до станового. Пани знать його ждали, бо повбірались в гарні легесенькі літні сукні, простенько, але дуже до лиця. Старші сестри порозпускали по плечах свої розкішні коси, мов ті гривни й, скільки мога, постягували свої стани, щоб здаватись і тоненькими й молоденькими. Ранним цере-

моцим візитом Яким дуже піддержав свою репутацію яко чоловіка розуміючого заведені крізь звичаї.

Сам батько прийняв Якіма дуже ласкаво, стиснув його руки, навіть обняв і поцілував, запрошуючи до себе в гості. Всі посідали й почали балакати про звичайні пусті речі. Лемішківський, убраний в чисту нову одежу, в білих комірчиках, дуже ідучих до лиця чорнявим людям, дуже вдарив паншочок своєю оригінальною красою українського типу, що виходить з помеж народу, шляхетіс од цивілізації й приймає форми здорові, міцні, й разом ніжні. Біле, румяне Якимове лице, чорні очі, обведені чорними віями та віками, цупкими, як ріг, рука жилива й чиста з блискучими, міцними, як сталь нігтями, його щокни здорові, припалі пушком, його волос шереткий, як дріт, — вся його постать, міцна н ніжна, тхнула здоровем селянина, чистотою й ніжністю пана. Після тих тонкопогих, як журавлі польських панків, Яким здавався Греком, Італійцем, і зачарував усіх трьох сестер. Пани вставали, бігали, сідали й знов чогось уставали, вертіли головами й хвостами суконь, чогось шепталась, червошили й відко було, що й самі невідали, як ступити, як сісти.

Щасливий і веселий вертався Яким до дому проведений ласкою хазяїна й горячими поглядами дівочих очей. Дорогою випадком він всунув руку в кишеню свого пальта. Там зашелестіли папірці. Їх було аж три. В однім було написано:

»Сьогодні в вечері жду в тім самім яру, де ми гуляли в неділю. Там стремить під горою найбіль-

ший камінь з гострим верхом, високо над кущами. Там жду мого любого.»

В другому папірці, такому-ж тонісенькому, було написано:

»Красо моя! сьогодні над вечорі я буду в знакомім нам обом яру. Там є найкраще місце. Ного не довго шукати. Там зелені листи обступили круглий камінь, похилились над ним зеленими гілками. Там тиша й постична темнота. Кругом чудові квітки, а на дереві співають пташки. Там, там, серед краси того місця, серед пахощів квіток і співу пташинного, побачимось.»

Яким розгорнув третій папірець, простий, навіть оддертий на швидку руку, там було написано:

»Сьогодні над вечір гуляти-му коло криниці, де ми недавно стрічалися, буду сидіти на тім самім каміні, де ми сиділи в неділю . . .»

По кокетливих папірцях налитих пахощами, по самих словах записок, Яким зразу вгадав, що першу записку писала Люцина, другу — Рузя, а третю — Зося.

Над вечорі Яким вже прямував до криниці на яр, навіть не пробуючи шукати других сестер десь між камінням за лісами. Усю дорогу з його думки не счезав вид причесаних, старших сестер, так нецеремонно лізучих до нього з непероханим коханням. По всьому було видно, що доходячим наинам, скажучим в малому місті, була не первинка затягувати гарних хлопців до яру й оповіщати їм про своє кохання. А Зося? якою вона простою й молоденькою дівчиною здавалась йому! І чи не мала-ж вона рації написати до його вієтя щирої розмови з ним? І

якби він був щасливий, коли-б вона хоча слівцем натикнула про своє кохання!

На старому місці, коло криниці, Яким знайшов Зося. Він не помилився.

Вузіснькою стежкою пішов він з нею меж густими липами та клінами, меж зеленим листом бузини та калини. Зося то червоніла, то блідла. І яка вона здавалась йому тиха, спокійна, як дитина, в міру весела, в міру поважна!

Щиро її навстяж Яким розгорнув перед нею всю свою душу, свої думи, розказав про свою службу, про свої надії, про своє життя, навіть не посоромився розказати про своїх батьків, простих міщан, про свою добру матір і крутого батька. На кінці всієї розмови, тоді як сонце погасало й обзолотило цілий яр червоним полум'ям, він розказував про своє кохання, випитав про її любов до його й натякнув про свою надію на їх сватання. Зося зблідла; вона не ждала так швидко почути його останнє слово, просила трохи заждати її попереду запитати батька. Одначе дала йому надію . . .

Веселий і щасливий, Яким вів Зося під руку до дому. А тим часом Люціна й Рузя, сидячи в своїх місцях меж кущами, мали повну надію, що молодий хлопець не поцурається таких ласонців, як дівоче кохання. Вони вже знали те по власному досвіді, й кожна з великою нетерпячкою ждала Якіма. Вже почало смеркатись, а паннич не приходив. Люціна почала сердитись, а Рузя похилила голову, не слухаючи навіть пташинного щебетання. Вже добре стемніло. Люціна почала біснуватись. Рузю почав брати страх. Для її полохливої фантазії здавалося,

що розбишакки шелестять за кущами, що зеленюкі русалки, рогаті дідьки витрінають на неї очі з-за зеленого листу. Рузя, дуже полохлива зроду не постично стрибнула з каміня, прожогом полетіла через сіножаті і трохи не застрягла на мочарі, потрапивши на його. Як птиця, виспнула вона на стежку з-за кущів і світкнулась з Люциною, котра повагом йшла до дому, люта як гадина.

Зрозумівши одна одну, не говорячи й слова, пішли вони на гору. Коли — зирк! поперед їх йшов Яким по-під руки з Зосею. Назирцем за ними пішли вони до самого дому й зараз побігли до батька жалітись.

— Чи ви, папо, знаєте, що таке зробилось? — промовила Люцина до батька, бліда як смерть.

— Чи ви, папо, кдали-б такого? — підхопила Рузя, червона, як жар.

— Що таке? що? говоріть бо, ради Бога, не мучте мене! — одказав батько, сам трясучись, немовляв би ним пропасниця трясла. Його чорна совість часто полохала його.

— Вона! така мала! й таке робити? — зашищали обидві сестри, трохи не скрегочачи зубами.

В батька од серця відстало.

— Ще в дитячих штаних, а вже водиться по ярах з чужим чоловіком! — крикнула Рузя через сльози кидаючись на батка.

— Говоріть бо, як слід, або йдіть собі! — крикнув становий, вже сердячись на бабів, як він звав своїх дочок.

— Ми, папо, застали Зосю в яру одну з Лемішковським! — крикнула Люцина.

— Вона йшла з ним по-під руки! — крикнула Рузя.

— Він навіть обіймав її! — додала знов Люцина, маючи себе за матір маленькій сестрі.

— О так то погано! — крикнув батько розгнівавшись. — То він у мене повинен зараз женитись із Зосею!

Сестри стали, як укопані. Чого вже, чого, а сього їм дуже не хотілось, щоб через Зося втратити жениха, гарного, молодого й не бідного, хоч і міщанина.

— То так, пано? — крикнула Люцина.

— То так? — промовила Рузя.

— А то-ж як! хиба нехай і її люде обговорюють, як і вас ославили! А що мні з того, що ви всі три поснієте на ній? Нехай іде! З Богом Парасю, коли люде трапляються! як наші хлопи кажуть.

Сестри мовчки вийшли з батькової хати й вернулись до світлиці, де сиділа Зося коло вікна.

Опершись ліктем на одвірок і втопивши очі в далеке полум'яне небо, дала вона волю думам про свою розмову з Лемішковським

— То так-то, Зося? — промовила саркастично Люцина, підячи слово за словом.

— То ти вже пустилася на амури? — прикинула Рузя, співом протягуючи мову.

— Їй же Богу добре!

— Ні Бога не боїшся, ні людей стидасься?

— Чого вам од мене треба? — спитала їх Зося й при своїх словах так сміливо подивилась їм у вічі, що сестри й здивувались і збісались.

Непідхильність Зосі в семі, як найменшої сестри, була їм дуже досадна.

Мати вмерла давно.

Старші сестри не були їй рівнею, бо вона й зазнала їх і вже дорослими. В семі всі звали дитиною, тоді, як вона була вже дівчиною, а дівчиною звали тоді, як вона була вже панною й стала на порі. Вона мусіла слухати старших сестер, як опікунок, при людях мовчати, тоді, як вони розмовляли, слухати їх розмову, носити перешиту одежу з їх плечей. Розумна з роду, тиха поневолі, вона терпіла свою долю, не жалілась нікому, але за те-ж ненавиділа сестер. І їй прийшла пора кохання, а сестри заступали їй дорогу сплюючи ядати черги, коли серце черги не може ядати. Тим часом вона вбирала в себе, силою своєї молоді і натури, всі думи й мрії дохожаних сестер, які їй доводились переслухати довгими зимними вечорами, вибирала, що варто було вибрати по власному серцю, прикладаючи й свої молоді надії. Маючи вже певне слово Лемішковелького, вона зрозуміла, що виходить з-під опіки старших сестер.

— Чого вам од мене хочеться! — спитала вона вдруге.

— Добре робни, Зосю, сій Богу добре! така мала . . . — почала говорити Люцина.

— Дай покій, сеструно! Мнї швидко двадцять років. Якаж я дитина?

— А що-б сказала наша дорога мати, як би була жива? — спитала Рузя.

— Хто його знає, що-б сказала! Пером земля над матірю! Не тревож материного праху, — одказала спокійно Зося.

С'юзи виступили з очей у Рuzі.

— Що скажуть люди, як почувуть, що молода панна, трохи не дитина, ходить пізнім вечером з матір'ю хлопцем десь по ярах, по байраках? — сказала Люціна в тоні матері.

— Що їй про тебе, сестро, говорять, — одрізала Люціна.

— Заразачаю тобі, як дитині, Зосю! ти ще молода дитина, щоб не попустиє тобі самій собою, не порадиє тебе твої сестрами. В нас матері нема. Мати не має права доглядати тебе, наставляти на добрий розум!

— Заразачаю свій розум! Як би я твоїм розумом ходила, то би свій талан минула.

— Зосю! що то? — крикнула Люціна.

— Те, що чуєш, — одрізала Зося, повернула голову до вікна, задумливо дивлячесь на небо.

— Зосю! Дивись сюди!

— Чому пак ні!

— Зосю! я тобі велю! — крикнула Люціна, підіймаючи голос.

— А я тебе не слухаю.

Люціна стояла здивувана. Слухняна Зося сміє неслухатись її й навіть глузувати з неї!

— Зосю! де ти була сьогодні в вечері? — спитала Люціна.

— На Куришковім яру.

— З ким же ти там ходила?

— З Явнимом Лемішковським, — одказала сміливо Зося.

— Мій Боже! мій Боже! сама одна з хлопцем! —

закричали сестри, бігаючи по хаті й ламаючи руки. Що-ж ти там а ним робила? — спитала Рузи.

— Милувалась, розмовляла любовенько та гарненько, — одкачала Зося, дразнички сестри.

— *Сюз Марія!* — зарепетували сестри. Як же ти сміла сама без нас пійти до лісу з хлопцем?

— Чом же не пійти я тим, кого я люблю, а він мене не любить?

— Одна? сама?

— Як же сама, коли ви обидві ганяли за нами слідом? — промовила Зося, чудно регочучись.

— Повесидиши ти! ти неєси і нашу добру славу.

— Пікуди вище її неувати! А за себе не боюєсь, бо я ходила з женихом.

Сестри опустили руки, наче на їх хто линув холодною водою.

— В нас і весілля швидко буде.

Сестри, ламаючи руки вийшли а хати.

Через кілька неділь Яким почав присватуватись, а потім свитав Пшепшинського. Становий поблагословив його на radoщах обома руками, додавши, що за ним жадної притичини не буде, аби тільки дочка згодилась. Лемішковський просив дозвоління стати старостів, а становий обіцяв зайти до старого Лемішки, щоб поговорити про щастя її благоподушне життя своїх дітей.

Того-ж таки дня за часм в вечері, Пшепшинський мав довгу розмову з своїми дочками, варту, щоб її наслухати.

Старші сестри вже притихли й були дуже уважливі до Зосі. Люцила ласкаво промовляла до неї, подаючи їй чай. Рузи подала їй сухарчики на та-

рілці. Сам батько присунув до неї мисочку з варенням. Одна Зося не змінилась ні кришки. Така-ж спокійна, тиха, задумана сиділа вона й тепер коло столу, як і попереду.

— Так, Зосю! — почав батько! — Ти вже нас швидко покинеш, підеш в чужу семью, меж чужі люде. Ніяково тобі буде привикати до чужої хати, та ще такії молодій.

— Та ще й до таких людей, якихсь міщан та перекупок. То не мала буде для тебе жертва. Не знаю, чи по твоїй силі буде вона. — спитала Люциша.

— По моїй силі, — промовила спокійно Зося.

— Лемішка багатий, — говорив далі батько. Як би його добре струнути, то поспалось би багато карбованців. Один грунт, сад, хата, млин коштує не одну тисячу карбованців. А крім того він і ще без копійки в кешені!

— Ах! який же сад в його гарний! яке дерево велике! які яблука! Чистий рай! — сказала Рузі. — А поклад грунту, на гірці, над водою! як намальований! Там завжди чути, як вода шумить під млиновими колесами.

— Все те добре при чому іншому, моя сеструню, — одказала задумана Зося.

— Як би на мене, — сказала Люциша, — я-б вроду не пішла в таку семью, просту, мужичу.

— Все те нічого, моя кохана! і простота нічого, — промовив батько, — тільки горе, що вони не шляхетського роду! Є-ж багато й наших Поляків і бідненьких, і простеньких, але-ж за те вони природні шляхтичі, з батьків, з дідів, з прадідів. В

їх, бачиш, вже кров шча, панська, що не тхне дьогтем та смолою.

— Лемішковський, папо, з університету, — озвалась за жениха Зося; — він чоловік з розумом, заслужить чин, мати-ме її дворянство.

— Ти, Зося, далєбіг, багато розумієш і практичнійша, ніж я думав до цього часу, — сказав батько, осміхаючись. — Правда твоя, що він сам дослужиться до чину, до дворянства, але-ж його батько її мати міщане, та ще її живі її довго житимуть. А коли-б і померли, то пам'ять про їх не швидко помре. Всі тутечки знають і довго пам'ятати-муть, хто були ваші батьки, всі знати-муть, що Лемішка торгував скотом, а його жінка була перекупкою, як жидівка. А вже наші Поляки, наші знакомі сусідні поміщики всі одкашуться од тебе, не приймуть тебе в своїй хаті за рівню . . .

Всі почервоніли. Зося сиділа, червона, як жар. В очах Люцини засвітився гнів, на очах Рузі виступили сльози. Батько сидів засмучений . . .

— І Бог святий знає, чому воно нам не ведеться! — говорив далі батько. — Здається, вже нам от і жених трапився, її гарний, її розумний її моторний, а навіть вчився трохи в університеті, а вже таки діло йде не по людській! Молода ти дуже, кохана Зося! І не знаю я, чи зрозумієш ти, як себе поставити в твоїй новій семі, в твоєму новому життю!

Батько похлюпав голову. Всі мовчали.

— Ти католичка — говорив батько далі, — але ваших дітей похрестять по московський.

— Знаю, папочко, — відказала Зося. — Але під московською покривкою можна розвинути щиро-

польський дух. Моя сім'я, тату, буде польська, як би її не охрестили.

— Ти розумна дитина, хоч і молоденька, — сказав батько, цілуючи її в чоло. — А поки що, ти переверни Якіма на Полика. Він омоскалився в школі, базікає по московській, вдає собі Москаля. Але все те дурниця! Українську натуру я добре знаю. Все се москальство лежить на їх, як на волю сідло; все то вовча шкура, котра ніяк не приросте до українського тіла. Вмій тільки добре прийнятися за його, то стягнеш з його ту шкуру. Музик — то гадюка, як кажуть жидки! З письменними дурнями далеко легша справа! Ого — го!

— Се діло, папочко, зоставте спритності жіночій, — промовила Зося.

— О польська жєницина! — додала Люцина, підіймаючи в гору свої гарні очі, — чого вона не зробить! чого вона не досягне ласкою, підлєстивостю й коханням!

— З батьками Якіма тобі треба обходитись ласкаво, не дуже гордувати ними, — навчав батько.

— Мій Боже! — крикнула Люцина. — Та вони-ж музики! та в їх-же збираються родичі, гості, такі-ж прості, як і вони! та вони-ж пють горілку! Велика твоя жертва, Зосю!

— А хіба-ж ми не пємо горілки? — сказав батько. — Хто її на світі не пє! Її пють й паши, й мужики, й царі, й князі, й єпископи.

— Ти, Зосю, не живи з старими — промовила Рузя. Я, на твоєму місці, пайняла-б собі гарні-сіньку, малісіньку квартиру, з хорошим садочком і жила-б там собі, а старих я покинула-б.

— І втратила-б наслідство, — одказала рівним голосом Зося. — Од гостей Лемішки можна де небудь сховатись; а тим часом колись прийде її мій пора.

Зося вже давно збудувала в своїх думках плянн прийдішнього життя з Лемішковським. Обляштити чоловіка її свою семью, заграбити спадок од старого Лемішки, перевести все на чисті гроші, потім їхати в Київ або до Одеси її шукати в великому місті служби своєму чоловікові — ото був її плян! Вже її показувалася перспектива щасливого життя в великому місті; вже вона бачила перед собою багатий салон з багатою меблюю, критою оксамитом, балі, театр, оперу, баскі коні, пишніе убрання, до котрого так охочі Польки, і в котрому мають дуже багато смаку. Не маючи потреби в жадній пораді, вона трохи не сміялася з батька, з сестер, котрі наводили її молоденьку на добрий розум.

Тим часом, як сім'я Пшепшицьких переводила на гроші мастиць Лемішки її бажала як найшвидче заспівати йому «вічную пам'ять», — того-ж вечора в світлиці в Лемішки йшла така-ж цікава розмова.

— А що, тату її мамо! — промовив Яким до старих, — благословіть мнї під вінець стати. Я хочу сватів слати.

— До кого, сицу? — спитала мати.

— До Зосі, найменшої дочки нашого станового.

— Я вгадувала тебе давно, отже її вгадала! — сказала весело мати. Красчої від неї нема на цілісїньке місто, тай не тільки на одно наше місто!

— Стара, стара! ти її досі з молодю головою, як я бачу! — промовив ласкаво Лемішка.

Його понуре лице, насуплені брови, низький й тихий голос дали знати, що батькові не подобається таке сватаання.

— Чого там тобі стара? . . . — крикнула Лемішча. — А яка тобі недогода в Зосі?

— Як її зовуть? — спитав Лемішка, підіймаючи один край рота.

— Зося, — одказав син грубо й твердо.

— Який же піп дав її таке химерне імя? — спитав батько.

— Та вже-ж не православний піп хрестив її, коли вона зветься Зося. Але що міні до того, коли я її люблю? . . .

— То ти її справді її любиш і хочеш оженинитись із нею? Я думав, ти жартуєш.

— Ні, тату, не жартую, бо вже питав її про те діло, й вона міні дала слово.

— Чому так і не дати . . . Гм! — одказав ледви чутиим голосом Лемішка, потім устав з місця і, взявшись за потилицю, став шкати од кутка до кутка. — То був нещасливий, тяжкий день, коли я тебе оддав до школи! — додав він сумуючи.

— Чого-ж, тату, — спитав син. — Хиба ви жалкуєте, що я чоловіком став?

— А ми-ж хиба вже не люде? — гримнув батько на сина, піднявши голову. — А се ти знаєш, що в твого тестенька Пшепшинського довгів на ціле місто? Чи не хоче отже він моїми грішми розплатитись із жидами?

— Тату! так не годиться говорити.

— Чому-ж не годиться говорити, поки ще до вінця не дійшли? Ні, сину; сядь лиш та порадься з

батьком, а матірю. Хоч я чоловік простий, але я тобі не ворог. Я твій батько, хоч ти зневажаєш і мене, й увесь наш простий рід. Пшепшинський — голлий як пень. Він і їсть, і пє, й дочок своїх зодягає — набор, поки жиди йому вірять і його бояться. Од мене він не покрепиться ні на один шаг. Дулю візьме од мене під саміснський ніс!

— Тату! коли не дасте, то й не лаїте. Я беру жінку на свої руки й буду сам її зодягати й годувати на свої достатки.

— На твої, енну, достатки не можна зодягти доброї наймички, не тільки жінки, та ще й Ляхівки. Глянь на Пшепшинськийвен! яких вони суконь тільки не носять! чого вони на голові не ноначіплюють! Хиба-ж ти не знаєш Ляхівок? Та вони-б тобі понатягали на себе всі магазини, всі крамниці, які є на світі! З своєю Зосею й ти енну, будеш таким голдрацем, як і її батечко. Вона паньського та ще й ляхівського заводу. А та польська шляхта готова пнутись з остатних злиднів, щоб тільки запуетити ману на людські очі.

— Зося дуже розумна, тату. Вона того не ехоче зробити.

— Я ще не бачив таких розумних Ляхівок. Вони до розуму доходять, як волосє носивіє. Прості Польки, не пани — ті гарні люде, хазяїнки: слова нема.

— Чого се ти старий розходився? — ці ловила мати. — Чому-ж не вбїратись молодій жєнщинї та ще й хорошій?

— Стара! нам час про домовину дбати, а тобі й досї на думці не знати що! Якиме! Твоя Зоська

схоче по панський жити. Я те добре знаю. Спати-ме вона до півдня, снідати-ме в наші обіди, обідати в наш полудень. Коло неї треба панькання та біганини. Вона наставить коло себе слуг, заведе тих паскудних льокаїв, щоб вони подавали, на що тільки впаде її око. Та готуй їй чай, та готуй їй каву, та пундички та лагумники! А в нас наймичками не поле засіяно. Одна в нас наймичка, та її та вмів ходити тільки коло нашої печі. Будеш ти, синку, для своєї пані шукати й наймички-пані й льокая-пана. Ось побачиш!

— Не журись, Якиме! — сказала мати. — Коли вона буде нас поважати, то сама наварю їй і кави й чаю.

— Чи потрапиш же ти на старість служити за наймичку для своєї невістки? — спитав грізно Лемішка.

— Вона тепер ходить пішки, або їздить на громадських, або злодійських конях, котрим можна ребра полічити; а від тебе, синку, вона вимагатиме добрих коней, панського погошича; вона тобі схоче бити баландраси та ляхівські витрембаси, а ти їй тільки наставай! О, я придивився на своєму довгому віку до всяких людей, й ляхівську натуру добре знаю! А як помруть твої батьки, піде наше добро, наша свята праця марно! Її легка рука, синку, розвіє, як полову, ту копійчину, що ми з старою цілий вік складали, добували потом, заробляли простими, чорними руками. Коли-б же дав Господь, щоб я помилився, щоб мов ні однісіньке слово не справдилось! Коли-б тобі синку, не прийшлося горювати і в чинах і в хрестах! Оженися, синку, з нашою дівчиною, таки з міщанкою! Чи мало-ж тепер

Їх ходить вже і в сукнях! Вона буде проста, трохи не така, як була й твоя мати. А хто-ж скаже, що Лемішка не був щасливий з твоєю матір'ю? Вбереш її по панський — вона тобі й привчиться до панських звичаїв, навчиться штокати по московській. Чого вже, чого, а панувати, то наука дуже легка! Аби грошей доволі!

— Е! ні тату! Чи зуміє-ж міщанка, хоч і в сукні повести себе так, як природна пані?

— Не вміти-ме так вертати хвостом та крутити головою, як уміє Люцша та Рузя, — перебив синові батько. — Про мене! Вольному воля! Я не вижену тебе з жінкою з хати, прироблю з боку хати вам кімнату. Живіть собі в Богом. Тільки душа моя щось не віщує добра, бо я добре знаю тих Ляхівок! А старий голодранець, становий не покрепиться од мене ні на комареву ніжку!

— За те-ж мати-мемо невісточку, як перепілочку!
— приказала мати.

Пшепшицький, того-ж таки вечора, поговоривши з дочками, одійшов до свого кабінету й почав неспокійно бігати од кутка до кутка так швидко, ніби шм лихо кидало по хаті.

— Де я в світі Божому візьму грошей на весілля, на виправу? — промовляв він сам до себе й плескав сам себе рукою по лисій голові. — Позичити? ніхто не позичить. Чи не попросити-б у старого Лемішки? Але я Лемішку знаю, то дідуган завзятий! та й сором трохи. Піде чутка по місті . . . А! — закричав становий, ляпнувши себе з усієї сили по лисині. — Покличте мні десятиників! — гукував він одчинивши двері, в передню хату.

Десятники прийшли.

— Біжіть ви мшні до міста та зараз, зараз арештуйте Ицька, Борюха й Якиля. Зараз же, зараз! Чи чуєте?

Ті жидки були всім відомі конокради. Через їх не можна було ніяким способом устерегти добрих коней на всю околицю. Ті злодії навіть не раз попадалися в руки, але все зоставалось невинуватими, на диво всім людям. Вони ділились краденим добром по половині з самим же становим, котрий частенько через їх такі руки переводив крадені коні.

Десятники постягали жидків з бобехів серед ночі, без жадної причини, й повели до станового. Пшепшинський паробив галасу на цілий дім, лаяв їх, кричав, совався до їх з кулаками, винуватичи їх у свіжій краді сусідських коней.

Догадливі жидки тут такі вийняли з кешені гроші й дріжачими руками поклали на стіл купу асгнацій.

Пшепшинський полічив спокійненько грошники і, повелівши подержати жидків через ніч а в ранці випустити, ляг спати далеко спокійніший.

В холодній під арештом сиділо ще кілька жидків злодіїв і конокрадів. Ицько й Якиль заготовили до їх по своєму й оповістили всім, до чого добувається становий. Визволений Ицько на другий день приніс арештованим злодіям гроші. Ті гроші дійшли до кешені станового й кілька душ злодіїв знов пішло по світу шукати на великих дорогах і в чужих комірках собі поживи.

На подвіррі станового пердержувалось ще кілька пар крадених коней, до котрих не знаходились

хазііп. А знайтись хазііпам було дуже трудно! Становий мав дуже вірного конюха, парубка Хтодя, котрий зріс і вигодувався коло станового й розумів думи й кожне слово свого пана. Попсованій честивно змалку до самих п'ят, до кісток, як і вся панська двірня, Хтодь умів дуже штучно перероблювати крадені коні й послі перепродував їх сам, або через жидків, на сусідньому злодійському ярмаркові.

Тоді саме стояли на подвіррі коні, вкрадені у сусіднього священика, вже знакомого нам отця Мойсея, котрий навіть був приятелем станового. Отець Мойсей одержав од станового бумагу, щоб їхав до стану пізнавати якісь перехвачені у злодіїв коні. Отець Мойсей недавно давав повістку в стап про свої покрадені коні.

Ще не вродився на світ такий чоловік на Україні, щоб йому повернулось покрадені коні. Знаючи тее добре, отець Мойсей послав до стану свого старосту, аби тільки сповнити форму. Хтодь вивів саме о пів дня на широкий двір пару коней, високих, чистих, з чорною леничою шерстю, гладких і баских.

— Чи ваші коні, старосто? — спитав становий.

Староста ходив, дивився, заглядав ім у зуби й став, не знаючи, що й казати.

— Чи твої? — спитав становий у друге.

— Не скажу, ваше благородіє! Нехай сам батюшка приїде та подивиться, щоб я не був винуватий. І наші, й не наші! Трохи неначе-б то й вони; але й наші були не такі.

— А що, старосто! наші коні? — питав чоловіка отець Мойсей.

— Бог же його відає! Ідьте, батюшка, самі, та

гаразд роздивіться! Бо мині або полуда на очах сіла, або мене отуманено.

Староста й справді протирав очі.

— Які-ж коні показували тобі? — спитав отець Мойсей.

— Наші коні були трохи гніді, а мині показувано зовсім чорних. Наші були тонкі, високі, худі як драбина, а то якісь товсті, як печі, баскі, зовсім панські. Ідьте, батюшка, щоб я часом не був вище, та придивляйтесь добре! бо щось вони мині таки по знаку! Либонь я бачив їх у якогось пана, чи хто його зна.

— Чи не заїздив ти, старосто, поперед того до кума?

— Ні, батюшка, хранив Бог! Єй же Богу, кажу правду!

Поїхав сам отець Мойсей.

Серед літнього дня вивівъ Хтодь на показ із під повітки пару коней. Баскі, гладкі коні, чорної блискучої масти, з підрізаними трохи хвостами й мичками з блискучими сокромадяними копитами, в нових уздечках, обкладаних срібними цвяшками, били копитами землю, насторочили вуха, на сплу стояли на місці.

Отець Мойсей згадав свої коні, худі, мршаві, з запалими боками, з сухими ребрами, кудлатими гривами, пелехатими мичками, — згадав їх звислі до долу вуха й похнюплені морди, й зараз махнув рукою.

— Не мої коні! дурно я їхав до вас, пане Пшепшинський.

— Отже й дурно! Спасибі коням, що заволокли

до моєї хати дорогого гостя. А без того багато в Дніпрі води утекло-б, поки отець Мойсей навістив би свого приятеля.

Становий обняв отця Мойсея й тричі цмокнув його в губи гаряче й щиро, дякуючи йому думкою за пару коней. Хтодь постаравсь, як бачимо.

Швидко потім веселий і щасливий становий пив могорич з отцем Мойсеєм за коники-ж отця Мойсея.

От гроні на весілля і знайшлись. В першу неділю після того Пшепшинський після обіду завітав до старих Лемішок. Лемішка убравшись до вечірні, ходив по світлиці й голосно бубонів молитви. Леміщица вивязала вже голову хусткою й почала одягатись в шовковий халатик. Коли се розчинилась двері, становий шубовсть у хату! В Лемішки рот заляк на якомусь слові молитви, а його жінка стояла, натягнувши тільки один рукав халатика. Поліція звичайне віщує якесь лихо.

— Моє вшанування моїм любим дорогим сусідам! З свитою неділею будьте здоровенькі, — прокукурикав становий, розмахуючи картузом. — Як же ви живете на старості? як же вас Господь милує?

Пшепшинський говорив так добре по українській, як щирій Українець.

— А я оє гулицим часом до вас. Піду, кажу собі, та одвідаю старих знайомих!

— Прощу-ж сідати в моїй господі, коли вже так, — промовив хазліп.

Стара завешталась по хаті, не знала чим і приймати такого гостя. А тим часом її руки, не пита-

ючесь й розуму, застеляли стіл білою скатертю й ставили пляшки з наливками та запіканками.

— Яка з вас хазячка, пані-матко! Яка з вас господиня! — лестивсь до неї становий. — Дай Боже, щоб мої дочки повдавались у вас!

Почалось поштування. Становий пив та знай похвалював господиню й господаря.

— Які у вас хороші світлиці! — казав він. — Які чудові образи на всі стіни! А кільки в вас усього добра! ваш двір повиний, мов тая чаша. Аж через край ллється! Повітки в вас хороші, загороди великі, комори дубові, а сад то правдивий рай! А ви з старенькою пані-маткою живете тут, мов Адам із своєю у простоті, в чистоті, невідаючи доброго й лукавого.

— Може моя стара й невідає, — одказав Лемішка, — а що я . . .

Становий перебив його:

— Прощу-ж, як найласкавіще, до мене в гості. Не цурайтесь і мого хліба й соли. Хоч я вдовець, але мої дочки, як голубочки! й напечуть і наварять і добрим словом привітають.

— Ми люде прості, — промовив Лемішка, насушивши брови.

— Господь з вами! не жартуйте пане Лемішко й ви пані Леміщиho.

— Якій з мене там пан! — сказала Лемішка. — Чого вже, чого, а од сього Господь милував.

Становий жартовливо засміявся.

— Які бо ви, Трохиме Сидоровичу! Єй Богу, — крикнув він, і поцілував його в колючу щоку. — Тепер не той світ настав. Тепер всі рівняються! і

в книжках всюди пишуть, що на світі всі люде — рівня, що не повинно бути ні старшого, ні меншого, ні панів ні мужиків. Всі рівня та й годі . . .

Лемішка покрутив головою.

Догадуючись, що з Лемішкою плоха справа, Пшеншинський прямо приступив до діла.

— Де-ж ваш первенець? — спитав він, під-роблюючись під церковну мову, щоб як-небудь ублагати старого. — Чи во здоровіі обрїтається? Як його Господь милує?

— Та здоров собі, нічого, — одказав понуро Лемішка.

— Гарний у вас син, розумний, — говорив Пшеншинський. — Скажу вам правду: ваш син не цурається мого дому. Не годиться й вам старим одсовуватись, коли молоді приєзжують: Я таки прошу вас до себе на хазійську хліб-сіль і на пораду.

— На яку-ж се пораду? — спитала цікава Лемішка.

— Чи говорив вам син ваш що небудь про мою дочку?

— Щось торочив там старій матері, — промовив Лемішка. — та я не дуже дослухався.

— Та що тут таїтись? — сказала Лемішка. Син говорив, що йому дуже сподобалась ваша менша дочка. Та й хороша-ж бо півроку їй.

— Стара! — муркнув Лемішка.

— Так, моя люба матусю! — захопився за її слова Пшеншинський. — Ваш син навіть питав мене про діло.

— Батькам треба-б подождати трохи, поки молоді думка переграє, — сказав Лемішка.

— От про сєб-ж то я й хотів-би порадитись із вами, — каже становий. Наші діти молоді, а ми хвалити Бога вже підтоптались на віку. Кому-ж більше їх наставляти на добрий путь? З щирим шануванням одхожу од вас і прошу як найласкавіше, одвідати старого вдівця в його господі. Там про все й проговоримо. Прощайте! заставайтесь здоровенькі.

Вклонившись привітненько й таки геть низько, Пшешинський одступив од порога, та йоставив са их старих у хаті. Сгояли вони й дивились одно на одного.

VIII.

Не вважаючи на прохання станового, Лемішка ні разу не ходив до його в гості й не пускав навіть свої жінки. Він думав, що все те сватання перетреться, переміється та й так минеться. Однак же син не кидав свої думки. В цілому місті він не знаходив красчої молодої для себе.

— Тату! — говорив часто Яким, — я в вас один син. Не робіть мене нещасливим! Благословіть мнї старостів слати. Я служу, гроші заробляю. Коли хочете, я в вас не візьму шага на свою жінку. На свої гроші й зодягну, й прохарчую себе й жінку. Не треба мнї нічого вашого!

— А кому-ж достанеться все мое добро, коли тобі не треба? В мене-ж дітьми не поле засіяно. Шли старостів. Нехай тобі Бог благословить! Даруй Боже тобі щастя. Коли-б же моя стара голова помилилась у тім, що я тобі говорив про Зося! Ми помremo, тоді буде твоя хата, твоя й господа. А

тим часом я тобі пристрою до хати ще одну кімнату. Там будете жити з молодою жінкою.

Швидко росла нова кімната, пристроєна до хати. Яким пішов з старостами на заручини до станового. Тихо й смирно побили молоді поклони. Сторонніх гостей, панів, паньшок, окрім своєї сім'ї, нікого не було. Молоді помінялись перетеньми. Лице молодого палало полум'ям, а Зося була спокійна, тиха, неначе вона мала якусь думу на серці. Тільки становий радів за всіх! Веселий, жвавий, він точив якісь теревені, частував старого Лемішку, старостів і все обнімався та цілувався зо всіми, навіть з старою Лемішкою. Тільки Люцина та Рузя сиділи цілий вечір смутні та невеселі. Менша сестра побила поклони, а вони старші зоставались у дівках, і на якій кінець, і на яку прийдіть? і для яких женихів зоставались їх білі руки? Веселість сплила з гордих брів Люцини, а Рузя навіть заплакала.

— Коли-ж, батьки, назначите весілля? — спитав один староста з міських урядників.

— Про мене, хоч і в першу неділю, — одказав весело становий.

— Але-ж, пане свату, наша кімната не достроєна, — одівався Лемішка. Голубят ми вивели, а гніздечка не збудували, — додав Лемішка іронічно.

— Е! чи то їм тепер в думці ваша кімната! — промовив становий. — Ми вже старі, позабували як женились. Чи правду я кажу, пані свахо? — обернувся до Лемішки.

— Через місяць гніздечко молодим буде звите, а ви, свату, тим часом наготуєте скриню й перину, нашій княгині, — сказав Лемішка.

— Годі вже тобі старий допевнитись! — сказала Лемішха. — Нам треба доброї дочки, а синові вірної дружини. А про скриню байдуже!

— Так, моя свашко! так! свята правда! — сказав становий, осміхаючись. — Не дурно-ж співають у пісні, що «воли та корови — все то поздыхає, а біле личко, чорні брови — по вік не злиняє». Ой, пане свату! давно те діялось, як ми бралися та вінчалися!

Міщансько вже хазяїн випровадив гостей й молодого далеко за двір, цілуючись та обіймаючись.

— Поздоровляю тепер тебе, Зосію! — промовив становий, вернувшись з дочками до хати. От тепер вже ти пані *Лемішковська!* Коли правду сказати, то прізвисьце не дуже лепеське, але що-ж маємо робити, коли краче не трапляється. Сядьмо-ж тепер, мої дочки милі, та порадьмося об весіллі. Люцино! ти моя старша дитина, ти в нас хазяйка. Що нам діяти з весіллям? Як нам обійтись з Лемішками й їх міщанським родом? Чи кликати їх на весілля, чи ні? Та д'же-ж у старого Лемішки є брат, а в того брата є жінка й діти. Є в їх ще більше родичів. Все то люд простий, міщанський. Жінки позавірчувані хустками чи намітками, чоловіки в чеклонях чи в жупанах. А нам треба кликати на весілля сусідних знайомих дідичів, бататих, просвічених Поляків. Аж мене страх бере, як тільки подумаю, що скажуть наші знакомі пани, лицем до лица стрівши таку громаду в нашому домі!

— І Бог з ним, з тим родом Лемішків! — одказала Люцина. — Нам не прийдеться з ними жити й брататись. Коли вже таке діло скоїлось, то попросимо

тільки Лемішку з жінкою, та й годі. Засадимо їх десь у куточку, щоб не дуже було видко. За молодого — не сором. Він панч, хеч куди.

Зоя чула, як говорили про батьків її жениха, і байдужність виявлялася на її лиці, неначе мова мовилась про наймитів і наймичок.

— Та й добре радиш, Люцино, — одказав батько, — а все таки наші панч й панчи грутити-муть носами . . . *Ну то-б* найлучче, як би Яким піби викрав Зою з мого дому й повінчався собі десь десь на селі . . . Потім вони прихали-б до мене . . . я б піби простив усе молодим людям і поблагословив їх. От і обійшлася б і без весілля! А тепер вже пізно. Треба саравляти весілля й поневолі скомпромітувати себе й свою семью. Ох! горе, горе на світі!

Становий тязько здохнув, а за ним дочки.

— Вам, тату, пічого! — промовила Люцина. — А нам-то, нам! Як люде подивляться на нас? на Зою, чи будуть по старому пускати нас у свої салони? чи одкаснуть від нас, як од зачумляних?

На очах усіх дочок виступили сльози. Зоя впала на плече Люцини й заридала. День заручин Зої з Лемішковським закінчився смутком і слізми.

Швидко збудувалася кімната позад Лемішиної хати; швидко висохла гона на гарячому Спасівському сонці. Хороша, простора, весела, напюмості кімната стояла вікнами в садок. Під вікнами розстелилася зелена трава. Поблизу стояли старі вишні. Через тиждень після посвячення хати оповістили в церкві про вінчання Якіма з Зоєю.

Перед другою Пречистою становий розіслав би-

лети до знайомих, запрошуючи їх на весілля своєї найменшої дочки Зосі.

В неділю над вечір почали з'їздитись гості на весілля.

В одчиняві вікна світлиці станового заглядало сонце згасаючими, червоними проміннями й севичувало ряд панянок у весільних, білих і рожевих сукнях, що сиділи чепурно рядком по-над стінами. Мійські панниці й панки то сиділи, то стояли купами коло порога і в кутках. Всі мовчали й поглядали на двері до другої кімнати, де сестри й подружки вбірали Зоєю до вінця. Коло стола з образами, хлібом и сіллям, сидів старий Лемішка з жінкою. Меж паняньськими сукнями й вінками, меж фраками й сіртками дуже видавався простий убір Лемішок, суконний, синій жупан старого батька й шовкова хустка на голові його жінки, а ще більше од того, що вони тільки в двох були в міщанській, простій одежі. Молодий меж панничками в куточку й не зводив очей з дверей, звідкиль мав вишнугти його янгол і покликати його до вінця. Всі мовчали й ждали, в ряди-годи перемітуючись кількома слівцями.

Коли се обидві половинки дверей одчинились. Червоне проміння, що одпочивало на білих дверях, полягло через двері в другу хату, впало ніби климом під ноги молодой, обшпало поділ білої сукні, білі черевички, й подало одлик на її лице, на білий вінок, що спадав з її яєних, золотих кучерів і окривав її білі плечі, тонкий етап, огортав сливе її вею до самого долу. Легеньке вона оперлась на руку боярина. Лице її здавалось трохи втомляним; румя-

нець наче з нехоті виступав на щодах. Віка були спущені на очі. Вся вона, легка, тонка, в тонкому, як пух, білому убранні, здавалась ніжним, безтільним духом, котрий тихо плив по білих хмарах, по повітрі.

Зараз за молодого вишляли старші сестри. Роскіш їх рожевих суконь і білих вишків була не гірша од убрання молодого. Їх здоровий, повний вид, їх білі, пухкі, одслонені плечі притягували до себе очі своєю дуже вже матеряною красою.

При виході молодого всі в одну мить піднялися з місця. Леміщиха трохи не скрикнула, як побачила Зоєю в гарнім убранні молодого. Навіть старого Лемішки серце затремтіло й прихилилось до невістки. Гордо гаянув він на людей, як його син чорнобривий підступив до Зосі й разом з нею пішов до образів. Малий, сухорлявий, лисий становий, взяв у руки образ і перехрестив молодих католицьким хрестом. Потім поблагословила молодих якась родичка замість матері. Лемішка, роблячи своїм огрядним корпусом і ростом великий контраст із дрібним становим, перехрестив молодих православним хрестом. Дійшла черга й до Леміщихи. Сміливо й голосно промовила вона через сльози проті, народні приназки й голосно рознеслося українське слово по хатах, скрививши сміхом не один польський і московський рот . . . Лице молодого і її сестер почервоніло од сорому. Деякі Польки закривались хусточками, деякі Лемішки ховались по-за синами . . . Де-ж пак! Леміщиха благословила молодих попросту, ніби проста українська молодниця! . . .

Поїзд вернувся з церкви вже при свечах. Льо-

каї в білих рукавичках розносили чарки з шампанським, котре в наших повітових містах більше схоже на поганий квас. Всі привітали й поздоровляли молодих. До чарок Лемішки й Леміщихи з гостей не доторкнувся ні один Поляк, окрім сестер молодой, котрі зробили ту церемонію з якимсь химерним поклоном . . .

Ще вся сім'я стояла й сиділа коло стола з образами, ще всі пили чай, як на дворі загуркотіли колеса великих екшняків. На весілля зіїжджались сусідні поміщики, Поляки, — пани чистої крові. Одчинилися двері. В світлицю вступив високий, тонкий пан, держачи під руку рудоволосу паню, убрану в багату сукню. На її руках, на шиї блищало золото. На грудях у пана телінався золотий важкий цепок. Публика розступилась перед гістьми. Хазяїн підбіг до їх на зустріч. Пан і пані почали поздоровляти молодих і станового. Рудоброва пані видимо придивлялась до Якіма й милувалась гарним, здоровим його лицем. Коли ненароком звернула вона увагу на старих Лемішок, котрі сиділи тутечки-ж рядком . . . Пані так і жахнулась аж одекочила, ніби вколалась, або опеклась . . . Міщанський жупан, просте убрання Леміщихи в тім салоні, куди вона приїхала на вечір, так її здивували, ніби вона побачила тут меж людьми ведмедів. Одиаче те жахання її засоромило. Краска запалила її щоки . . . Вона стояла ні в сих, ні в тих, поки не взяв її під руку чоловік і не повів її до другої гостинної кімнати.

Приїхало ще кілька багатих панів. Прибув навіть якийсь польський грабя, в котрому мабуть зосталось не більше двох кропельок старо-шляхет-

ської крові. Всі ті гості конфузались, закріпачивши Лемішок, і мерці втікали до гостинної, де їх вігали Люцина з Рузою і сама молода . . . Здавалось, ніби коло Лемішок стояла невидима сила з огневим мечем і страхала значну шляхту. Грабя, десята вода на кнеізь, падує свої товеті губи, сидін мовчки, не выпускаючи з рук шапки й поглядаючи на двері. Поміщиці ледви перекидались словами з хаяїном і його дочками і все хвалили молодого.

Музики заграли. Молоду попросили до танців. Зараз таки вся ватага високодумної польської шляхти, що одрізнялась од усіх гостей, разом устала, зашелестіла дорогими шовковими сукніми і, маючи на переді тонкого графа, почала прощатись з хаяїном і дочками, просячи вибачення за себе. Всю провину вони склади на якийсь бал, буди вони були давно ніби запрохані. Гордо й черетво попрощалось панство з молодими й посунуло у двері, зоставивши по собі в гостинній пахощі дорогих парфумів, на споминок про свій визит. Люцина, Рузя й Зося, трохи не заридали, трохи не протягли в слід своїх прохаючих рук . . . Вони бачили, що їх цурались більші пани, розуміли за віщо . . .

А в світлиці, де були всякі гості, не дуже аристократичні, почалися танці без перестану, без утоми. Швидко Зося, а потім Люцина й Рузя, забули про аристокрацію, закрутившись з молодими паньчачами в танцях. Лемішча слідила очима за своїм сином, за невісткою, сиділа спокійно й роздивлялась тільки, як справляють у просвічених людей весілля. Ні одним словом, ні одним незвичайним поступованням вона не скомпромітувала себе в домі, де були за-

ведені європейські звичаї. Українська жінщина, навіть сільська має свою прирождену грацію, прирожене розуміння й цінування цивілізованого лучшого обходження з людьми, й ніколи не поведе себе тривіяльно між папани. Лемішці було не в думці, що цілий вечір ніхто до неї не промовив слова, не дивився на неї, не сів коло неї. Поруч з своїм старим вони сиділи цілий вечір сесторонь, і тільки роздивлялись на літаючі в танцях пари. Їх престий убір лежав на їх ніби печаттю Каїмовою, хоч на весіллі було багато їм шакомих панків, урядників, снів деяких міських міщан, таких престих, як і Лемішка. Були навіть такі панки, котрі стояли ввечє Лемішки тільки європейською одежею, ледви знали читати й писати. Але вони говорили московською, або польською мовою, і вже нурались своїх батьків, котрі не знали нічої мови окрім своєї української; і вже соромились при людях сісти з ними поруч, розмовляти з ними.

Гарно обставила Зося свою кімнату в домі своїх нових батьків! Здавалось, що Європа сіла в сусідах у Лемішок, притулилась до стародавньої їх хати! На всіх трьох вікнах своєї кімнати вона почіпляла завієн, плетені з тонких білих шток. То був подарок старших сестер. Ліжко було заслонене червоним шовковим одіялом. Над ліжком висів килим фабричної роботи, з квітками, далого близькими до натури, ніж той килим, що висів над ліжком Лемішки. Коло стола, засланого червоною шерстяною з китицями скатертю, стояло чимале кресло з високою й широкою спинкою, критою малинковою матерією. На столі стояло дзеркало на точених шаках, по-

дарунок Якимів. На вікнах стояли зелені вазони. Під стіною ліпила політурою нова шафа . . . Хатина мала зовсім європейський вид . . .

Швидко європейський вплив показався на всьому биті старосвіцького дому. В світлиці Лемішки стіл стояв уже не в кутку під образами, а перед канапою. Попереду всі образи були стовпились в один куток під стелею і в чотири ряди вкривали дві стіни близькі до покуття. Зося залишила в кутку зо три образи, а другі картини розвішала симетрично по три, по чотири скрізь по стінах, на європейський лад. За обідом почали з'являтися деякі нові страви, печеня, лагуминки. Зося навіть вмовила стару Лемішну надіти на голову чипок з білими об'орками, стулвши його, як можна близько до форми хустки, так, що він закривав усею головою. Лемішуха, по народньому звичаю, мала за великий гріх — світити волосом.

Одначе Зося во всьому була покїрна в новій семі, змовчувала, годила старому свекрові й видимо енкаувалась постерегти звичай старих і не йти на перекір їм. Хазяїство Лемішок було без міри більше, ніж у станового, де Зося звикла на готове. Комори й хівки, льох — були тут багато повніщі гелякого добра; скоту й птиці було далеко більше! Зося нічого не розуміла в хазяїстві й навіть просила свою свекруху вчити її й показувати, що до чого стоєється. Одначе Зося, лучче свої свекрухи, вміла з простих принасів, що кумами лежали в коморах, зготувати щось смачне й гарне. Лемішуха на все місто хвалилась своєю невісткою!

Освоївшись у новій семі, Зося почала постерегати характер і порови своїх нових родичів. Вона

зраду вгадала, що Леміщиха в її руках. Вона бачила, що Леміщиха гордиться, хвалиться нею перед людьми, поважає її за панство, за красу, за розум і просвіту, готова її служити й годити, як коханій жінці свого сина. Зося говорила з нею завжди по польськи.

За те-ж вона страх як боялася Лемішки! Її не знала з якого боку підступити до його. Пасушливі брови, гострі, чорні очі, твердий погляд, товстий голос, — все те обивало її спину дріканням. Розумна її назираюча над усім, Зося постерегла, що Лемішка її не любить, хоч і жалувє її. Зося почала говорити з ним по великоруськи. Лемішка хотів і собі закидати по московськи, розмовляючи з нею, але замолов таку коверзу, що тільки сам махнув рукою а всі в хаті зареготались. З того часу він говорив до неї по українськи. Зося втратила надію мати вплив на такого «гайдамаку», як вона иншком в думці звала свого свекра, втікала від його, ледви висижувала з ним за обідом.

За те-ж у своїй кімнаті, вона була весьму господиня. Пам'ятаючи слова свого батька об українцях письменних і вчених, помоскалених школою, вона що дня пересвідчувалась у їх правді, більше й більше постерегаючи характер свого чоловіка. Своім тонким розумом вона швидко постерегла, що українець, вчений на чужому ґрунті, чужою мовою, не має жадної твердої основи під своїми ногами й схиляється туди, куди повіє дужчий вітер. Свою любов, його любов до себе, вона вважала як велику снлу. Одначе хотіла ще вивірити правду своїй думки.

В осени, пізнім вечером, тихо й привітно сві-

тїлася нова кімната Лемішковських чистими стінами, чистим помостом, білими завісами й червоним ліжком. На столі стояв ще не вилтий самовар. Чай пили молоді в своїй кімнаті. Старий Лемішка не любив чаю й казав своїй невістці, що чарка доброї горілки далеко краще гріє старого чоловіка. Зося дуже була тому рада: вона ніколи не напилась-би в смак чаю в куні з свекром. В кімнаті було тепло. В кутку коло груби, на лежанці з зелених кахлів сиділа Зося. На маленькій, круглій столику коло неї стояло світло. Як той павук в павутинні, Зося сиділа в своєму шитяному плетінні, котре закривало її коліна й сіткою висіло аж до долу. Вона виплітувала скатерть на стіл — гостиниць своїй свекрусі. Якимова кучерява голова спочивала на Зосиному коліні, на ямутах білої скатерті. Він одишав од канцелярської роботи й тишився білими руками жінки, котра швидко вертіла пальчиками, роблячи легку роботу.

Розмовляючи з чоловіком, Зося перестала вертїти гачком і поклала білу руку на чорноволосу Якимову голову. Вона пильно придивлялась на його лице.

— Чого ти, Зося, дивнися на мене? — спитав він її — Неваче ти мене бачиш перший раз.

— Дивлюсь на тебе, бо право маю; дивлюсь на тебе, бо ти гарний!

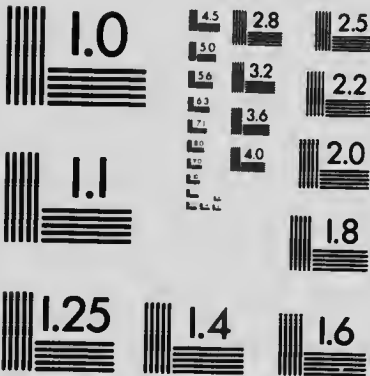
— Поцілуй же мене, Зося!

— Чи любиш ти мене, Якимцю? — вивіряла в його Зося. — Чи я більше подобалася тоді тобі, як я весела, чи тоді, як я спокійна? — вивіряла в його правди цікава жінка.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

— Все це ти сама добре знаєш! На що-ж мене питаєш? — Люблю тебе веселою, як ти пустуєш, мовь мала дитина. Люблю тебе, як ти пташкою літаєш в танцях, сама легенька як пух, жвава як білочка на зеленому дереві. А як сидиш тихо, як дума схилить твою молоду головку, ти всю душу мою тягнеш до себе! Тоді мої очі цілий вік спочивали-б на твоєму личкові. Чи перейдеш ти сад повагом, мов та пава, чи побігнеш ти по траві ягнятком, — мої очі слідком за тобою ходять!

Зося осміхалась, дивлячись йому у вічі з певною любов'ю.

— За се я тебе поцілую, — промовила вона.

— Моя мила, моя кохана! Для тебе я стану чим тільки хочеш! Чини з мене, що твоя любов скаже! Бо я для тебе живу й дишу, працюю й на чини служу.

— Як ти мило промовляєш про своє кохання! — сказала вона. — Ще-ж воно буде миліше, як ти скажеш отсе все по польськнй!

Яким, чинив її волю.

— А бач, я тебе слухаю! Бий мене, я й тоді нічого не скажу. Чом-же не похилитись під таку білу руку!

Яким узяв її пухку руку й почав ляпати себе по щоці, попереду стиха, а потім дужче й дужче, чи витерпить він таку муку од її руки. Яким вдарив її рукою по своїй щоці, так, що аж Зося закричала, вхопивши пальці другою рукою.

— Ну! скуби мене за чуб, — промовив Яким, загорнувши її руку в свої кучері.

Зося, жартуючи, таки добре цуприкувала за

його патлі . . . Яким тільки осміхаєся. Все те, одначе, видимо тишило Зою.

— Я вже старій. Зою! навряд я вивчусь по польській. А як будуть в нас дітки, то гляди, ввечі їх по польській! а я по московській! Добре?

— Ні! я лучче вивчу їх тільки по польській. Доволі їй того, що їх школа ввечить по московській . . .

Про українську мову не було її слова промовляно.

Сам Яким, не вражаючи на свою «старість», — як він казав, — вивчився по польській і балакав з своєю жінкою заесігди по польській. В їх закутку, в їх кімнаті панувала вже Польща.

Настала зима. Минули Різдвяні святки. Пішли дні за днями однакові, будинні. Зоя живучи на весьому готовому, рідко заглядала в кухню її не показувала вже охоти до хазяйства. Вона все шила, або плела, або книжку читала, сидячи в своїй хатині. Луччі панки, її знакомі, не приходили до неї в гості, цурались не так її, як старих, простих Лемішок. Гості Лемішок були їй дуже не по нутру. Прості міщане, знакомі Лемішки, навіть не приходили до її в гості, а до других вона не виходила з своєї кімнати.

Зоя задумувалась, сидячи за роботою.

— Що ви думаете? — питала її часто Леміщиха.
— Чого ви задумустесь? Може вам у чому недостача? Може, вам чого треба? Може, в вас що болить?

— Ні! моя мамо кохана. Спасибі вам! Є що мнї їсти її пити, я здорова її щаслива. То я так собі задумалась.

Мати розказала все синові.

Раз Лемішковський вернувся до дому з ган-

целярії трохи ранше, як він вертався. В одчинені двері він вглядів Зою. Вона сиділа кінець стола, опершись на одну руку. Перед нею лежала розкрита книжка. Друга рука лежала на книжці. На її молодім лиці лежала дума, а в очах стояли сльози.

Яким довго дивився на неї й примітив сльози. Всю його душу перевернув жаль до самого дна. Йому здавалося, що батько чим небудь обидив Зою.

— Ти плачеш, Зою! — спитав її Яким, — а в самого голос затремтів.

— Ні, Якимцю! то мні . . . так . . .

Зоя закрила книжку й залилась слізмами.

Яким вблід і кинувся до неї. Йому здалось, що він вже теряє Зою на віки.

— Зою! моя мила, моя дорога! скажи-ж мні всю правду? Чого ти сумуєш та плачеш нишком од мене? Може тебе хто обидив; може тобі чого треба? Скажи, я продам остатнюю свою одежу, щоб тобі тільки догодити!

— Та то я так собі заплакала . . . Ти на службі, а я дома саме скучаю.

— Що-ж робити, мєє серце! Не можна-ж нам цілий день бути в купі. Та пішла-б до сестер в гості, або покликкала-б їх до себе . . . Ти скучаєш. Скучна моя хата за для тебе. Ти молода . . . дуже молода!

Книжка, котру читала Зоя — то був том Пушкіна. Вона прочитала *Евгенія Онегина*, прочитала на самоті, серед мертвої тиші, дуже штучне, геніальне одмальовання столичнього життя, столичнього балу. Блискучий салон, повний веселих гостей,

гусарі, паннічі, пишні дами, ніжки на паркетовім, блискучім помості, весела мазурка — все те мальовання генія встало як живе, перед її очима, і встало саме тоді, як Лемішка ляв на дворі наймитів так голосно, що його товстий голос доходив до ушей Зосі! Зося прокинулась як од сна, заколихана спокійним сім'яним життям і горячим коханням. Вся її легка, танцюриста натура стрепенулась. Її забажалося життя світового, гучного, салонного. Вона вперше запримітила, що одио кохання, саме щире, саме горяче, не задовольнить її веселої натурі.

Настала весна. Сонце кинуло в вікна ясніший гарячіший промінь. Річка розлилася по луці. Леміщин млин стояв по пояс у воді. Бруньки в саду на дереві понабрякали, а з грядок повитикались червоненькі шпичаки півонії та півників. Жайворонки піднявся до неба, співаючи. Почався час, коли з натурою оживав її думка й серце, коли разом з пташиними піснями голоснішав нісень дівоча, коли скоріший пульс природи швидче тріпоче людським серцем. Зося все сиділа коло вікна, поглядала на той млин, що купався в воді, на синє небо, на зелененьку траву, а невесела дума ще більше наполягала на її чоло, на перекір веселій природі.

— Не сумуй, моя Зося, бо й я зажуруюся, — втішав її Яким. — Дам я тобі грошей. Піди в лавки, накупи собі матерії, стрічок, яких твоя душа бажає. А прийде літо, поїдемо в Київ, трохи світу побачимо та й завеземо й закинемо твоїй смуток.

Зося зраділа, як мала дитина; кинулась на шию чоловікові й почала прохати, щоб він узляв «отпускъ» і повіз її трохи по світу. Леміщуха обіцяла

їй випрохати коней у свого старого, як тільки потеплішає на дворі. Зося заспокоїлась і почала себе тишити думкою про Київ.

Почалися Великодні святки. Зося побугала в гостях а гості побували в неї. Вона розвеселилась і пераз марила з своїми сестрами про київські роскоші, сидячи з ними в саду Леміщнім. Стала весна на всій красі, Яким випросив одшук, випросив у батька коней її поїхав із Зосєю до Києва.

В великому місті Яким у перве постеріг щирю натуру своєї жінки її запримітив, що слова його батька мали де-що правдиве.

Царський київський сад стояв у своїй дивній, зесияній красі, пишно розкиданий по високих горах, над Дніпром. Вода в Дніпрі спала, її меж рукавами її рукавцями виступили зелені, блисковаті острівці, вкриті високою травою, квітками та лозами. Не можна було одірвати очей од чудової картини, що розстелялася внизу за Дніпром на кілька десятків верстов лугами, сосновими борами, оболоннями її світлими, покрученими рукавами. Меж темними пуцями було видко блискучі хрести її баньки сільських церков. По шоссі, що оперезало поділля київських гір і вилося по-над самим берегом, далеко до чудового мосту, снувались люде її вози. В ранці і в вечері, в саду, грали гарні музикки. Доріжкки кишіли убраними, веселими громадами. Краса Зосі була зразу примічена. Коло неї товпились молоді пашчі; на неї прямували биноклі. Зося чула себе щасливою, не чула землі під собою її бігала по ассям, розглядаючи її не минаючи очима жадного гарного дамського убору. В вечері пускали файсер-

верки на одній долині саду: співали московські цигане, гриміли музикни. Зося загулювалась до світу, ще її тила Яким на високу гору, — глянути на пишну зірлицю, що піднімалася за Дніпром, за темними черніговськими борами. Втомлений, ледви волочачи ноги, вів Яким свою жінку в гостиницю й роздумував про її легку, веселу натуру, лишку до розривок, до гульні, до світу, до гучного гурту людей . . . А на другий день вона вже сама побігла по магазинах, розглядаючи її людей і всякий крам жіночий . . . Яким, з побитими ногами ядав, не дівкався свої жінки.

— Якимцю! серце! побудьмо в Києві ще хочь деньок! Чого нам ханатсь до дому?

— Не можна, Зося! Грошей немає. Нам ледви стане до дому вернутсь. Коням нічого їсти.

— Щоб тих коней чорт забрав! — аж налаяла Зося.

Вернулись до дому. Зося перестала журитсь. Од ранку до вечора вона розказувала сестрам і приятелькам про Київ. Як найкрасчий писатель пером, вона обмальовала словом і людей, і моди, і всякий крам, і театр, і гуляння . . . І тим жила, й тим годувала свою думку, тішила свою фантазію. Слив кожного дня вона виймала з скрині накупляні матерії, стрічки, черевички, примірювала, тулила до лица (не самі стрічки та матерії, а й черевички такі), показувала всім гостям . . .

А тим часом Яким, повернувшись до дому, не вставав з ліжка цілий день, не ходив на службу . . .

— Чого ти лежиш? — питала жінка. — Чого ти валяєшся?

— Одпочиваю; хіба-ж не бачиш! В мене ноги після Києва як одрубані.

З того часу Яким почув у собі велику нужду «одпочивати». Надія, швидко достати чини, навела на його думку не дуже гаряче братись за діло, робити поволі, частіше одпочивати. Яким, проти українського звичаю, почав по обіді спати.

— На що ти неуєш постіль кожного дня? — гомоніла Зося. — Дивись, як замазав моє червоне одіяло своїми чоботищами! Вставай! Годі тобі качатись.

Зося зганяла його з ліжка; він примощувався на лежанці. Зося зганяла його й звідтіль; Яким тікав у батькову кімнату, або до пекарні, до клуні, на сіно.

— Якимцю! вставай, серце, гості прийшли. Іди, бо йди, та поговори з ними трохи! — будила її там жінка.

— Які гості у вражого сина! — гомонів Яким сердито. — Скажи їм, нехай вони йдуть ік бісу.

— О! фе! Хто тебе вивчив так погано лаятись?

І Зося тягала його за руки, шарпала за одягу, поки таки не розбуркувала її приводила до гостей.

Швидко Зося забула про Київ, перестала говорити про його. Пишно нарядився Леміщин сад! Високо піднялася од землі зелена трава. Купці цвітучих рож, півоній, лелій, північків завічали грядки по-над доріжками. Солов'їки меж вербами не давали Зосі в ночи спати. А Зося знову зажурилась.

— Якимщо, серце! мені знов скучно! — промовляла вона, сидячи коло вікна та поглядаючи в садок.

Яким лежав на ліжку.

— Вже знов! так швидко! — одізвався з постелі. — Київа стало тобі тільки на тиждень!

— Що то значить раз побувати! От як би ми жили в Києві! то друге діло . . .

— Ти пішла-б у сад, погуляла, дивись як на дворі чудово.

— Я в твоєму садку всю траву витолочила, гуляючи! Ходжу я по саду, — не нахожуся! Скучно мені.

— То послухай соловейків!

— Я б тим соловейкам голови поскручувала! кричать, ляцять, аж вуха болять!

— Оце, лихо мені з тобою, та й годі!

— Другі люде гуляють, їздять у гаї, а ми крячкою сидимо дома. Поїдьмо й ми в гаї на гулянку. Теперичка в гаї така благодать. Погода тепла, тиха. Вставай лиш, чоловіче! Піди по місту, та поєкликай мені всю молодіж, всіх панянок, всіх паншчів. Та не клич тих старих, тих цокотух. З них немає жадної веселости. Потім підеш, наймеш музики. Завтра по обіді виїдемо в ліс та погуляємо. Вставай же, вставай! Завтра неділя, не підеш в канцелярію.

— Як же я тобі поєкликаю молодіж зо всього міста? Хиба вилізу серед базару на віз, підійму шапку на палиці, та й буду скликати!

— І вигадув Бог зна що! Підеш попереду до сестер, а потім до моїх приятельок. а там, до своїх

товаришів, хто молодчий, бо я танцювати хочу! Вставай же, вставай! Годі тобі валятися!

Зося тягла його за обидві руки, потім за вухо. Яким опираєсь ліниво, як сонний кіт.

— Ой не встану, бо лінуюсь! А ти ще хочеш, щоб я збігав усе місто! Ти мені плати й переплати, то я тобі не піду!

— Піди бо Якимцю! я тебе прошу! — примазувалась Зося.

— В мене ноги не кіпські.

— Піди, «серце! Я тебе поцілую. А підеш?

— Поцілуй, то вже піду.

Зося поцілувала його й тим підняла з постелі, і випроводила по місту скликати молодіж на гулянку.

Стара свекруха, як певний ходатаї за Зосю перед Лемішкою, обіцялась випрохати на завтра коней. Люцина й Рузя закликали музики й оповістили збиратись на другий день по обіді на Ходакову долину.

На другий день пишно зішло сонце, ніби прислужилося Зосі. Погода стояла в дивній весняній красі, як дівчина на первій порі. Обіди в повітових містах бувають заранні, в одинацятій або дванацятій годині. Молодіж рушила на гулянку о пів дня. Після недавнього дощу на дорозі не підіймалося й пилючки. При окопах на дорозі зеленіла свіжа трава; за окопами слалися зелені посіви, а на горах зелена діброва приманювала до себе холодком.

Весела й щаслива, Зося їхала з Якимом. За ними котилася повозка з Люциною й Рузею. Яким

навіть почав пісню, а Зося потягала за ним, як уміла. Поперед їх одна повозка вже добігала до гаю й швидко сховалася за деревом, тільки панничівські картузи майнули здалека.

Швидко ліс прикрив зеленим гиллям Якіма й Зося. Очи Зосяні блищали таким дитячим щастям, її біле лице од свіжого й чистого гайового повітря так світилось, так палало румянцями, що Яким не зводив з неї очей. Як весела пташка, вона щось розказувала, щебетала, сміялась, жартувала без перестану, перекидала словами до сестер. В гаю співали пташки. По дорозі, в коліях, видно було сліди дощевої води. Зелений лист на дереві, пронизаний зверху промінням сонця, блищав ясно зеленим світлом. Скрізь по-під кущами цвіли сині квітки соню, з жовтими осередками; пізній рій, білий й червоный, позвішував до долу важкі китиці квіток. Коні бігли з гори на долинку, а з долинки на гору, доки Зося перва не побачила на долині панничів і малих хлопчиків, що грали вже в пилки, розсипавшись по-під гаєм. — То була Ходакова долина.

Врочище се лежало серед гаю. Кругом його стояли шпилі, укріті густим деревом. Воно було дуже добрим місцем для гуляння. В лісі було багато наші для коней, а під одною горою блищала криниця з похжою водою. Вся долина була вкрита квітками, жовтими, й білими, червоною смілкою, синими дзвониками. З усіх боків широкі гилля дерева приманювало одпочити під густою тінню. Там широколистий кленюк простягнув гильки з листом похжим на дотоні з розчепіренними пальцями; там купи лип, обилувцьє гиллям, мов рідні сестри, ки-

дали на зелену траву темну тінь, а під високими дубами притулилась тонка ліщина, посплітавши свої верхи.

Люцина й Зося пішли вибрати місце для гулянки й застановились під зеленою ліщиною. Стара ліска, силівишень гиллям, зробила піби природний високий курінь. А поверх неї ланатий лист кленків та дубів кидав найтемнішу тінь. Панничі замостили гильдями один бік того куріня, вбили чотири кілки серед куріня, а на їх привязали дві дошки. Люцина розіслала скатерть і на такому невисокому столі поставила самовар і посуду. Барильця з водою стали замість стільців і три сестри як три гасві грації сиділи в зеленому куріні й вітали гостей.

Почала віджикатись молодіж, як бажала Зося: молоді урядники, канцеляристи, студенти, панни й молоді дами. Швидко курінь став повний одними паннами, а долина вкрилась панічками й цілими юрбами малих хлопців, що гуляли в гильки. Приїхало шість музикантів, міських жуків. Трохи пізніше притарабанились і старі батьки й матері на великий смуток Зосі, котра ненавиділа старечу компанію. Приїхав суддя — товстий пан, потім сам Пшеншинський, казначей з жінкою й протопопшею. Кожну повозку стрічали музики веселим маршем. Зібрався чималий гурт людей, урядників, багатих цивілізованих міщан . . . Тільки не приїхали багатші польські родині . . .

Швидко запалало багаття, закипіли самовари. Музики вдарили веселій кадрили, аж одляски пішли далеко лісом. Панничі почали просити паннів до та-

цій, а панни опинялись, стромілись танцювати на зеленій траві; панчі мусіли самі почати танці. Одначе швидко взяла охота й панні. Попереду пішла Люцина з Зосєю, а за нею й другі. Старі сиділи під деревом, дивились на гуляючих, балакаючи про старовину, а хлопчики, як зайці літали за мячем по долині. Швидко потім Люцина з Рузєю и куріні налили чай, а в куріні й під курінем сиділи на килимах панчі без картунів з червоними цоками, панни свіжі, наляючі післи танців. Крутом не переставала неседа розмова, любовішки, сміх, жарти. Старі прикидали слівце до жартів молодих. І нігде не було видно ні одного блідого, мизерного лица. Повновиді панни, повні, рум'яні дамські лица були в великій гармонії з могутчою природою, з цушним дубовим та кленовим листом, з сокопитими квітками, з травою. А панчівські чорні брови та кучері, а ті опецькуваті хлопчики з загерілими щічками — все те підходило до темно-синього неба, що крило долину, мов шовковим шатром.

Після чаю рушили й старі до гуляння. Де-хто пробував силу в гильки, бив меча вище шпалів, вище дубів на горах. Товстий суддя попросив не тоину від його протопопшу до кадрыла. Панчі почали вже скакати в довгої лози, давши бігати волі гулянці, а потім стали з паннама грати в вола в мишки, в хрещика, як от грають прості дівчата на майдані, або на цвинтарі. Гулянка приймала вид більше сільський, демократичний. Швидко старі повитягали з возів пляшки з ромом, з винами, й почали тягти пунші . . . Веселий суддя затяг якийсь московський романс, до його пристала протопопша, потім казна-

чейша її гай оголосився мелодіями старинної мсековскої пісні:

»Звукъ унылый фортепиа
Выражай тоску мою...«

Одначе «звукъ» виходив справді «унылий» (смутий). Всім хотілося пісні голоснішої, сміливішої, у всіх з'явилась охота співати. Музики догадалися чого треба її вдарили «Петруся». Десять дужих голосів підхопило пісню й молоді груди покотили по ярах, по горах голосами, мов тими дзвонами, розливаючи меж деревом, по-під небом незвичайно чудові мелодії рідних українських пісень. Всі голоси зливалися в один хор; дами пристали до других; навіть Люцина й Рузя, забувши, що співається мужича пісня, підтягували в хорі гуртового співу. Пісня лилася за піснею. За «Петрусем» почали співати «Гриця», потім «Бурлаку», «Чоботи й Гречаники...» Натура Українця — се музичний інструмент. Зачепи одну струну, обізветься друга й третя. Заграй на йому, й він дзвеніти-ме й густи-ме довго, довго, поки замруть, затихнуть у йому гармоничні мелодії...

Сонце незвичайно красно сіло за горою при двадцятій, чи тридцятій пісні. Шпиль поклав свою довгу тіль через долину. Останнє проміння палало на горах, на високих дубах та липах. Вже діти потомилісь бігаючи, а наймити — нсеячи воду на самовари. Десь далеко в гаю ревли корови, вертаючись до міста. Вже сонце згасло й на дворі почало темніти. Серед самого неба зайнялася перша зірочка. На килимі знайшлася десь закуєка: печене поросля, индик, кілька курей. Паничі й панни, наспівавшись і

патацювавшись, кинулись до їжі.

Швидко на долині запалало велике багаття. Меж двома шпильями, з-за темного зубчастого лісу, виглянув здоровий, повний, червоний як жар, місяць. Всім було так добре, так весело, що про господу ніхто не мав і гадки. Паничі попарувались із панями й балакали тихенько. Суддя приставав до протопиши, котра одхиялась усе за кущі. Хлопчики вже спали покотом на килимі, прикриті одежою. А пиші пилися, а вино лилося. Паничі поштували панив гостинцями, апельсинами, горіхами, цукерками. Музики грали й не переставали, а молодіж знов пішла в танці. Зося, хороша, як веснянна квітка літала при місяцеві, як той легенький метелик.

— Грай козака! — гукнув суддя до муанк.

Музики вчесали козака.

Повний, огрядний суддя, потягнувши за собою Якимом, пустився козака, розстебнувши жилетку. Яким узявшись у боки, пішов у танець проти його. Всі пани, всі погоничі збіглись дивитись на їх. Не вважаючи на свою товстоту й огрядність, суддя савидив тропака так легенько, пускав навприсідки, так штучно, як щирій сільський парубок, аж усі погоничі дивились. Яким, красивий, рівний, приймав незвичайно штучні пози. Зося милувалась ним, слідком водила очима за його легкими скоками.

Червоний вогонь багаття освічував ту картину з боку, а місяць кидав ясеній світ зверху. На долині було видко, як у день. Швидко до козака попрятавало багато паничів, та ніхто не зумів зрівнятись із суддією та з Якимом.

— Я потанцюю краще, як ви, пане! — одізвався наймит Леміщин, Тарас.

— А йди, поміряємось, — гукнув суддя.

Парубок в одній білій сорочці, підперезаний червоним поясом, в брилі і в простих тяжких чоботах пустився, як та птиця, як бистрий орел по траві. В швидких руках його ніг ті чоботища здавались легесенькими чобітками. Його широкі рукави здавались яструбовими крилами, що носили його, кидали ним, мов кулею, на всі боки. Суддя виробляв дрібушки. — Тарас йшов ще дрібніше. Його ноги й руки тремтіли на повітрі, як лист на дереві. Суддя пускався навприсідки, — Тарас іздалека падав птицею йому під самі ноги й відскакував у одну мить на добрий козацький сяжень. Суддя скинув з себе сіртук, потім і жилетку й все не переставав танцювати, одначе знемігся і впав на траву, а Тарас літав і гукав до Якима.

Яким виступив до його. Не раз і не два, ще хлопцями, вони вибивали на полі тропака. Тарас видимо зрадів, ставши в танцях з достойним себе танцюристою, свиснув, гукнув і почув нову силу в ногах. То гнались вони один за одним, то сміялись і кепкували, то хапались за руки й перекручувались через голови, вверталились, то зачепившись правими ногами, передками чобіт, летіли на лівих ногах, розмахуючи руками. Наймити підкидали сухого хмизу в багаття. Полум'я палало й Тарас із Якимом, здається, плавали в червоних хвилях світа. Всі стояли навкруги й дивились як на дивовижку. Місяць із неба щедро лив ясний світ на гори, на гаї, котрі здавались чудовими декораціями тібі незвичайно хо-

рошої картини. Сама Зося забула, що її муж танцює з наймитом, і дивилась на танець наймита, як на танець Якіма, доки вся громада не крикнула браво! й не заплескала в долоні. Сам суддя почаствував Тараса двома чарками горілки.

І знов почались пісні з музиками, тільки вже деякі голоси дуже різнили. Суддя з якимсь столоначальником духовного правління вили вже навіть вовчими голосами, й побравшись у боки, пританцювували до дам. Панни почали вже сторонитись на бік. Столоначальник, з доброго дива, розігнався й плигнув через багаття, суддя полетів за ним, Яким скочив слідком за суддією, а там почали шлігати панічі. Всі реготались, а панни втікали й сідали на вози з позапряганими кіньми. Пішла по руках остатня чарка, й остання пісня: »Час до дому, час!« в останній раз розляглася луною по сонних горах. Найшті загасили багаття. Матірки понесли й повели за руки сонних дітей до повозок. Увесь поїзд рушив у дорогу, а позаду зосталася тиха долина, залита мертвим світом місяця. Одні дуби та липи та ясній місяць дивились на місце шумливої гулянки городян. Зося цілу дорогу згадувала про танці Якіма й Тараса й дивувалась, де набралось стільки жвавості, спритності, живописности в тому не-поворотному, неперворному Тарасові! . . .

— Чи на довго-ж стане тобі, Зося, сібі гулянки?
— питав Яким жінки.

Та надаремне питав її чоловік. Зосі вже б: то не до гулянки. Леміщиha лагодила все до родни. Баба повитуха вже днювала й почувала в Лемішок.

IX.

Другий день одначе не був так веселий для Зосі. Коні були взяті без волі старого Лемішки, котрий на той час ходив десь до сусіди.

— Де коні? — питав Лемішка у наймички.

— Там де й пани, — одказала проворна наймичка.

— А пани де ділись?

— Поїхали в гаї гуляти.

Лемішка попереду вилаяв жінку, а на другий день причепився до Зосі, на котру він був вже давно сердитий.

Зося в сльози, а стара Леміщица й собі. Лемішка виїшов у сінні й тільки плюнув. З того часу Лемішка не ховався з своєю нелюбовю до невістки, а невістка почала неповажати свекра і, маючи велику надію на Леміщуху й Якіма, почала вередувати.

— Знаєш що, Якіме? Всі наші знакомі мають гарненькі повозки й добрі коні. Купім і ми невеличкий добрий візок і одного доброго коника. А то мні сором їздити на такому возі . . .

— А де-ж ми наберемо грошей?

— Я недавно бачила, як тато одчиняв скриню й лічив гроші. Одних бумажок превелика купа, а в срібних карбованцями, чи червінцями либонь кілька торбинок стояло у куточку. Попросимо маму, а мама попросить батька. Або купім за свої гроші візок, а тато вже прикупить і припряже до нашого візка доброго коника.

Як радились так і зробили, попереду спитавши

матері. Купили вони візок, а батько . . . все таки батько своїм дітям, — купив доброго коня, «для внучка» — як він говорив, — хоч попереду її прочитав добру молитву її жінці, її Якимові, її невістці.

Почав синок Якимів підростати, почала Зося знов до себе гостей закликаєти, сливе кожної днини. Наймичка тільки її робила, що гріла самовар, возилась з талітками, варила вечерю. Сама Леміщиха, люблячи свою невісточку, часом служила їй, як наймичка: гладила сукні, спідниці, варила кофе, ставила самовар, готовала гостям вечерю. Вся та стряпанщина бісала старого Лемішку. Часом парочне він одсилав наймичку куди-небудь по хазяїтству, її гості Зосяні часом пили дуже пізно чай. Зося знала те її тихенько лаяла старого батька.

Мала дитина не давала Зосі в ночі спокою, її часом розходжувалась саме при гостях. Яким і Зося почали прохати в батька дати їм свою кімнатку. Для одного тільки дитяти згодився старий перенести своє ліжко з того місця, де воно стояло ще од весілля, хоч і тяжко йому стало, як рушили з місця його старого. Лемішка полюбив внучка, як другого рідного сина. Часом було в ночі заплаче дитя. Всі сплять, як побиті. Ніхто не встане поколихати дитини. Один батько зараз почув, човгає старими, але міцними ногами до коліски її, при світі місяця, довго гоїдав коліскою, дивлячись на мале личко внучка. І нераз Леміщиха, прокидаючись, бачила його старе грізне лице, сиву голову, обернену до дитяти, як воно вже мовчало її спало тихим сном. І не раз було, як розплачется дитина, старий приходив, і своїми міцними руками, що вдержалиб за вуха вед-

медя, тихенько брав дитя на руки, ніс у світлицю, ходив по хаті, ставав перед образами, бубонячи молитву, приносив уже сонне дитя й, перехрестивши, клав тихо в колиску. Стара пиячка говорила, що він уміє замовляти, що наслано на дитя лихими людьми . . .

Зося звеліла перенести своє ліжко в кімнату старих, а свою хату переробила на світлицю, купила нову канапку, покриту червоною матерією, розставила шість нових гарних стільців, прослала килим під канапою й під столом. Мати, тихенько од батька, доставала їй грошей, що заробляла за огородину. Час од часу Зося була веселища, скликала молодих гостей у свою світлицю; час од часу вважала вона, що її думка сповняється, що її хазяйство просториться на ґрунті старого Лемішки. Всім обезпечена вона цілі дні й вечори сиділа в своїй світлиці, вишивала на пяльцях гарусом квітки, плела з ниток скатерті, завіси до вікон, до дверей, до своєї постелі.

— Ви-б, певісточко, взяли ключі та пішли-б з наймичкою до комори. На дворі негода, а ви не вважаєте на теє, що стара мати мусить усюди вештатись та бігати по грязи. У вас ніжки молоді, а ви все сидите, та швидко всі хати оснуєте оттими сітками, нікому непотрібними.

Так говорив старий батько на Зося. Зося кидала свої пяльця, вбіралася в теплу одежку, й мусила йти з ключами до комори вид вати провізію на обід, проклинаючи те просте, грубе, сільське хазяйство й старого Лемішку. Наймичка набірала пшона, соли, борошна, набірала багато зайвого й почала красти, а Зося навіть не бачила, що брала

наймичка її з нетерплячкою дивилась на далекий гай, стоячи на дверях комори. Трапилось так, що один наймит вніс із комори пару чобіт зараз таки за Зоєю. Лемішка знайшов чоботи, прогнав наймита. Зосі не сказав і слова, але з того часу Зося не ходила більше до комори з ключами . . .

Почала Зося вередувати, так що ні мати, ні Яким не зміг її нічим догодити. То страва була дуже проста, то пересолена, то недосоляна, то наймичка не слухала її, батько все чув і терпів.

Находив день Зосиних именин. Лемішка не мав звичаю справляти що-небудь для именин, бо такий звичай не поводитьься меж проетими людьми. Зося знала, що в його є багато грошей, її була дуже зла, що свекор ніколи не купував її гостинців.

— Якимцю! я хочу справити собі сукню на свої именини. Позавчера наша казначейша в гостях у протобрея розпуетила свою нову шовкову сукню і, ходячи по хаті, здається нарочне вертіла своїм довгим хвостом передо мною. Сукня правда її дорога, але коли-б ти знав, як вона погано зробляна, якій простий, мужичий цвіт матерії! Я її докажу, що вона з своїм емаком нічого не варта передо мною. Пошлю я собі сукню, таку, яку я бачила в театрі, в опері, на примадонні: всю чорну з міцного шовку, а на боках повкидаю ясно-зелені широкі клички до долу. Попущу я шлейф рясний та довгий на пів аршина.

— Серце, Зоєю! я грошей не маю.

— Я набір візьму, а батько нехай заплатить! Одначе грошей має дуже багато. Ніколи пак не купить гостинця її на сміх!

— А як не заплатить?

— То заплатить часть мама, а часть — ми самі. А я паруджуся й . . . подякую татка за гостиниць . . . ! Нехай таки знає честь.

— Серце, Зоєю, не дражни ти батька! Він чоловік добрий, але простий і крутий.

— І я крута та ще й не проста.

— Я тебе прошу Зоєю . . . Батько дає нам і хату й прислугу.

— Нехай сховається з такою прислугою, що сором у хату пускати.

Прийшли именини. Назбиралося гостей повна світлиця. Наймички гріли самовар за самоваром, готували вечерю до півночі. Вже проспівали другі півні. Гості не давали спати Лемішці. Через длоє дверей Лемішка чув, як грала гитара, а наймички рипались та бігали через сіни. Вже минула північ; Лемішка перекидався з боку на бік, а музики й танці не переставали; світло палало в кухні й в Зосній хаті.

Лемішка встав, накинув на опашки кожух, взувся в чоботи, пішов попереду в пєкарню, погасив там світло й звелів наймичкам лягати спати, бо завтра був робочий день. Потім тихо одчинив він двері Зосньої світлиці і, як мара, став на дверях, у білій сорочці, в кожусі. Паничі й панни сиділи навкруги хати парами й грали в сусіда. Зося, розпустивши нову довгу сукню з чорного шовку, з зеленими клинками й зеленим широким поясом, похожала по хаті од пари до пари й розпитували, як буває в тій гулянці, чи довольні вони своїм сусідом. Чотири свічки горіло на столах . . .

Ясний світ полився назустріч Лемішці в одчиняні двері. Він мимо волі забубонів молитву: «Світе тихий сягтий славы безмертнаго», котру читають прості люде, як у перве побачать або місяця молодика, або як блисне вогонь у вечері. Тихо човгаючи чобітьми, сміливо підступив до одного стола, дмухнув на одну свічку, потім на другу, на третю й на четверту. Гості сиділи як неживі, й дух попритаювали, дивлячись на високу, сивоголову, спокійну й грізну постагь Лемішки, котра здавалась духом з того світу. Паниш поперелякувались. Зося стояла серед хати мов каміна. Лемішка сповнивши господарський, економичний обряд гасіння світла, дав знати гостям, що вже час спати, і в темноті тихо посунувся до дверей, бубонячи далій почату молитву: «достойнь сеп во вся времена пѣть быти гласы преподобными . . .»

Гості сиділи в темній хаті, але почувши, що Лемішка зачинив двері, всі зареготались. Яким тернув сірничок і засвітив свічки. Всі сміялись, аж за боки брались. Сама Зося од сміху впала на канапу. Одначе швидко всі замовкли; почали знов гуляти, гульня не вдавалась. Гості почувли, що лучче всього зробити — розійтись по домівках. Швидко світлиця Зосяна була ворожня. Зося зосалась одна в Якимом.

— Так таку штуку встругнув наш татко! — промовила Зося. — Що ти на се скажеш?

— Нічого! Таку штуку не вперше робить мій батько. Як було ми зберемося й заєдимось до пізньої ночі, зараз входить було батько й гасить світло. Ог то значило, що гостям пора до дому.

— Може таким гостям, як твої дядько Охрим та його жінка з сільськими мужичками. Що-ж скажуть гості? Що скажуть мої сестри, казначейша, протопиша? Та вони-ж мене обсудять, обсміють. Мій тепер буде сором навіть по місту пійти! На мене жиди тикати-муть пальцями. Побила мене лиха година та нещаслива.

— Незнать яка лиха година побила тебе.

— І ти за батьком? І тобі не буде жаль, як з мене глузувати-муть люде? Та я одного дня не жити-му в твого батька! Завтра шукаймо квартири й переїздаймо з сього поганого дому!

Зося зблідла. В неї очі блищали.

— Зосю! Бог зна, що ти видумуєш! — Жалування моє невелике, а в батька, як у Бога за дверима.

— Як у чорта в неклі, от що! В батька грошей як у жиди, а що нам з тих грошей? Тільки того, що харчує нас та дає хату! а за все те дорікає, випікає очі, що я не хазяйка, що я сиджу, та плету непотрібні сітки, одриваю слуг од роботи. Чи так же можна-б нам жити при його достатках, при його грошах? Чом би нам не їздити по панський, не вбіратись у шовк, не справляти балів? Наказав нас Господь твоїм батьком! Не буду я більше терпіти. Завтра переїдемо на другу квартиру.

— А як старий не покине нам наслідство?

— А кому-ж він його покине? Наслідство буде наше, а старого треба привчити на старість.

На другий день Зося не вийшла на обід її обідала в своїй хаті. Над вечори вона вбралася в шовк та чорну сукню з зеленими пасами й вийшла

до старих у світлицю по ланський, з повагом, пишною ходою.

— Я принесла вам, тату, чотири стеаринові свічки, що вчора ми спалили в вечері. А з тим дякую вам за єю сукню, що ви мені справили, на мої именини.

— Носіть на здоровля, коли справили за свої гроші. Свічки можна вернути, та не вернете мені тієї ночі, що я не спав, на старости літ.

— Вибачайте нашій молодості й нашим літам, а з тим ми дякуємо вам за хліб-сіль вашу й за квартиру. Ми завтра переберемося на нову квартиру . . .

— Воля ваша. Коли я вам не вигоден, то й еслувати не буду. Можке переберетеся до свого татуся?

Щоки в Зої запалали. Очи блинули гнівом.

— Вам моєму татусеві й в слід не ветувати . . . Поки в його жили, то й щаслива була.

— Та вже-ж! Він чоловік вчений, багатий; він збудує вам кімнату, найме вам наймичку, купить мебіль. Тільки там матері немає, щоб еслужила вам, як наймичка. А вашому батькові ваші гості будуть так потрібні, як і мені.

— Про матір я не говорю й слова. Моя рідна мати не жалувала-б так мене. Але я за шматок хліба, за хату, не хочу терпіти того, що дотерпіла в вас. Ви мене сконфузили перед цілим містом, ви мені допекли до живого серця. Ви вриваєтесь серед ночі в мою хату; при чужих людях соромите мене, як малу дитину . . .

— Я в четверо старший од вас. Всі ваші гості мені годяться в онуки, не то що в діти. Б час гульні,

в час і одночкику. Треба гуляти, та не загулюватись. Все моє добро — не чие-ж, а наше. Ви колінь будете хазійкою. А мні не хочеться, щоб моє добро пішло марно.

— То ви мене маєте за нуєту жєнщину! То ви мні докоряєте, тим, чого не маєте? тимн грішми, що законані дєсь у вас?

— Грошей тепєр я не дам до ваших рук, бо швидко розкотитьєн. Постарійтєсь лишєнь трохи. Щє дужє молоді! Та її од батька таки навєзли доволі велєкого добра . . .

Зосє бїгала од злєсти по хаті. Довгий шлєйф її дорогої сукні підняв куряву по хаті, аж Лємішка закашлївєся.

— Та не курить так своїм хвостом! — насєлу промовив Лємішка од кашлю.

— Годі тобі, старій! Перачє її справді молодим людєям не можна погуляти, — гримнула на його Лєміщєха.

— То ви мене приймаєте за вітрогонку? — приступала Зосє близчє.

— Дє-ж таки таку велєнку паню звати вітрогонкою! — озвавсь Лємішка. Тільки не гонїть вітру своїм хвостом, бо кашєль мене задушить. Кахи! кахи! — кахикав Лємішка.

— Я пані! — промовила Зосє, притулившн палець до грудєй, ніби показуючи на себе. — Я зробила чєсть вашому домові, що ввійшла в його.

— Будємо за те вїчно Богу дякувати! — сказав Лємішка, поглинувшн на образн. — Дє-ж пак таке щастя?

— То ви маєте мене за свою пачмічку, як ста-

рий лірник свою невістку? — квідалась до його Зося вже з кулаками.

— Доглядайте хазяйства, не справляйте так часто балів, помагайте старій матері, — навчав Лемішка. — А то ви сидите, та сидите, мов велика пані, згорнувши ручки! Тільки хліб дурно їсте!

— І ви мені смієте давати совіти, навчати, як свою наймичку! Може ще на річку пішлете сорочки прати, як от у мужиків буває?

— Не справляйте дорогих сувонь та ще й набор, то й гроші мати-мете, як і ми старі маємо . . .

— Яким! Яким! ходи сюди! — зарепетувала не своїм голосом Зося, бліда як смерть.

Яким спав і дуже злякався, почувши через сон несамопитий крик Зосі. Він стрілою кинувся до дверей.

— Квартиру давай мені! Зараа! Одної години не буду я в сьому домі! Чого-ж ти витріщив баньки? Іди, шукай квартири.

Яким, розшолонавши діло, тихо повернувся до ліжка, ляг і заплющив очі. Зося побігла слідком за ним.

— Чого ти ляг? Вставай, шукай квартири!

— Чорт зна що видумуєш ти, Зосю! — промовив сердито Яким.

— Квартиру давай! — закричала Зося й застукотіла кулаком по столу.

Яким підвів голову, лупнув сонними очима й знов ляг . . .

— Ой, Боже мій! Боже мій! — заголосила Зося, впала на канапу, залилась слізми. — Всі мене тут обиджають, трохи не б'ють!

— Який там дідько тебе бє! — крикнув Яким з ліжка.

Зоя попала в конвульсії. Яким мусів устати й кинутись до неї.

— Жінка твоя згедзкалась, — промовив старий батько через поріг і пішов до пекарні.

Зоя ридала, стогнала. Якимові стало її жаль. Він почав прискати на неї водою, обмочував їй виски, лоб.

— Іди, шукай квартири, бо я тут пропаду, умру до завтраго!

— Годі, Зоєю! Годі плакати! Не муч мене Бога ради! Піду зараз, квартиру знайду, тільки перестань.

Яким ухонив шапку й вибіг із хати.

— Найми вже їй на кілька неділь квартиру, — сказав йому на вухо батько. — Пехай попробує, жити за свої гроші.

Невеличка квартира була найнята того-ж вечора в одвому жидівському домові, на першій вулиці в місті. На другій таки день Зося з Якимом перебрались на нову квартиру, найняли свою наймичку, а мати, тихенько од Лемішки, дала їм кухарські прибори й трохи столової посуду, бо Зося од свого батька не привезла нічогоісінько.

Нова квартира була далеко поганіша, ніж батьківська кімната, нова, світла, простірна, з світлими вікнами в зеленій сад.

З невеличкої світлиці з вигнутим помостом, двох вікон виходило на вулицю, а малесенька кімнатка й кухня були од поганого, жидівського двору. Зося смутна, як був смутний дощовий тоді день, сиділа

в кімнаті її дивилась у вікно. Цілий двір був залитий грязюкою, котру помінив товар та кози своїми погами. В тих болотняних ямках стояла вода, як буває налитий мед в щілинах. По-під самим вікном замазана, обетрьонана жидівська наймичка перела цебер помий і вивернула його прямо серед двору. Третій раз перед її очима проходив жидок, на котрому сурдут був стуляний з одних ганчірок, а на всьо сину була дірка, так що видно було його чорну сорочку. Третій раз він ніс по-під її вікном якусь наскудну рипочку, в котрій бовталась якась юшка, нечиста як помий, з покритшеною палиницею. Колючий раз Зося іздрігалась уся, як тільки повертала очі на ту рипочку, на замурзаного жидка. В придачу до всього прийшла корова, стала проти вікна, обернула до Зося свою голову рогату її вухату, її витріщала на неї свої дурні очі.

Зося заплакала.

— Дивись! що то? — промовила вона до Яким з серцем.

— Що? корова! — одказав він знехотя.

Корова лизнула довгим, шеретким язиком по склі.

— А то що? — показала Зося пальцем, плачучи.

— Шибку лизке! хіба не бачиш? — одказав Яким.

— Шибку лизке! . . . — перекривила його Зося. — А подивись, що там на дворі?

— Грязь! що-ж більше?

Саме тоді прийшов той замурзаний жидок з порожньою рипочкою. Зося крикнула на жидка, застукавши в вікно:

Іван Печуй, Причепа.

— Як ти міні ще раз пройдеш коло вікна, то я тебе повішу!

Жидок злякався, крикнув і пустився на втікача.

Почало теміти. Зося звеліла засвітити свічку, й подати самовар. Наймичка подала лойову свічку, таку смердючу, що не можна було сидіти близько коло столу. Лучних свічок не було за віщо купувати. Сахару в сахарниці теж не було. Зося сіла й засмутилась.

— Якиме! пішли за сахаром.

— Грошей немає. Хиба післати до батька — позичити? . . .

— Лучче не пити-му до смерти чаю, ніж маю позичати в твого батька.

— Про мене! як хочеш — одказав Яким.

Зося плакала. Неясно сліпала свічка; темно було в хаті. Непривітно дивились стіни, вікна. В скрині було порожньо; гроші були потрачені, бо мусів Яким заплатити за три місяці вперед, а то не пустив-би жид на квартиру. Такий там звичай.

— Зося! вертаймось до батька. Бачиш, яке наше життя! — сказав Яким.

— Лучче от-тут загину, ніж маю перепрошувати твого батька, — відказала Зося.

Коли се рипнули двері. В хату ввійшла Леміщиха й почала розв'язувати велику хустку. Витягла з відтіля чай, великий шматок сахару, велику, свіжу, пухку паляницю, десяток вдорових яблук, розклала всі ті гостинці по столу, потім поставила на вікно глечик свіжого молока; з другої хустки витягла чималий шматок сира, горцок свіжого масла... Як добрий дух, вона принесла од доброго, любячого

материнського серця, тишком-нишком, щоб і старий про те не відав. Швидко закипів самовар. Зося сиділа за столом, паливала чай, тішила очі всяким добром, і цілувала руки Улиши Сидоровни за те, що вона одна любила й жалувала її, як рідна мати. На прощанні Улиша Сидоровна обіцяла заплатити жидові, нишком од старого кілька десятків рублів за дорогу Зосинну сукню, щоб тільки жиди не чіплялись до неї й не робили їй сорому.

Так жили Лемішковські довгенько на новій квартирі. — Зося ні разу не була в свекра, не думала його перепрошувати, а старий Лемішка тож не любив кланятись нікому. Зося неслася в гору панством, Лемішка був гордий своїми літами, сивою головою, хазяйством і своїми грішми.

— Не я виганяв невістку з шном, не я буду її просити. Вгодно — нехай живуть, а не вгодно — як знають, — часто говорив Лемішка сусідам.

Такі були його слова, та не така була думка в серці . . . Зося одібрала в його сина її внучка.

Настала весна, Зося приходила до старих; почалося літо, кімната Зосина пустувала. Сумно й тихо стало в Лемішки в домі після шумливого, веселого життя молодій сім'ї. Не гомоніли гості в хатах молодих до півночі, не плакала дитина, не вешталась слуги до світу. Спокійно шентав молитву Трохим перед образами, спокійна була в його господі ніч, та старі почули, що був покій близької смерті, близького вічного спокою. Після гармидеру, після молодого хазяйства, хати здавались просторішими й наче стояли пустками. В житті дітей старі наче переживали свою власну жизнь у друге. Малень

кого внучка вони любили, як свого сина Якимма. Гармидер, рух, гомін, дитячий плач в молодій семі — все те нагадувало старим про плинь людскої земної жизни, завісою засланило од їх думку про смерть. Тепер же, серед мертвого спокою, старий Лемішка став лицем до лица з своєю думкою про домовину.

Одного ранку Трохим устав з ліжка й ноги його заточились, так, що він мусів притулитись до стіни.

— Що се з тобою? — спитала Улиша.

— І сам не знаю. Вчора горілки я в рот не брав.

Трохимів голос став слабший й тихший у двох й трох дрижав.

— Чи не слабій ти сьогодні? — питала жінка.

— Ні, в мене ніщо не болить, — одказав ще тихіше Лемішка. — То вже приходить мій час. Старий я став; смерть моя близько.

Лемішка присів на ліжку й схилив голову. Голова в його трох заморочилась.

— Пошли за священником та за Якиммом, — промовив ще тихіше Трохим.

Улиша послала за священником і за сином, а сама плакала. Лемішка нездужав тільки раз на віку, на трицять п'ятому року своєї жизни. Слабість його дуже вразила її серце.

А тим часом, поки прийшов священник і син, Лемішка вже ходив по двору, як і було попереду. Тільки міцний його голос став далеко слабший й тихіший.

— Висповідайте мене, пап отче. Здається, мій час збиратись у далеку дорогу.

Священник висповідав його. Трохим вийшов у

світлицю спокійніший і бодріший. На серці йому стало видимо легше, Улиша подала закуску, пляшку горілки, пляшку наливки. Всі сіли за стіл, випили по чарці. Священик і Яким почали звичайну, будишню розмову й старались заспокоїти старого. Швидко й сам Лемішка, випивши чарку, почав тихим голосом розмовляти. Тільки лице його разом спало, щокни осунулись низче, два зморшки на щоках стали глибші, очи потягло трохи під брови, руки почали трястись.

Улиша Сидоровна попросила священика зостатись на обід. Лемішка за обідом їв мало, одначе підкресився й розвеселився. Всі силкувались його втішати, розважати, розказували про деяких старих довговічних людей, одхилили думку од смерті. Швидко потім всі виїшли з хати й посідали під причілком, котрий виступав у сад. Хазяйка винесла пляшку з вишнівкою. Довгенько вони сиділи, випивали по чарці, балакали. Ясеній день, здорове повітря, зелений сад — все те наводило на душу спокійні, не смутні мисли.

Священик пішов до дому. Лемішка забажав подивитись на свого внучка, одначе не згадав про Зою ні словечком. Сама Лемішчиха швиденько побігла за дитям. Лемішка пішов по саду, а Яким сидів на приєбці, не зводячи з його очей.

Не твердимн погами йшов Трохим стежкою по саду. Сонце кидало вечірним промінням у бік яблуням і грушам і пронизувало наскрізь кожну гильку. На низу, меж вербами, було видко млини, а з двору виглядали всі застройки. Лемішка окинув хазяйським оком всю оселю. По всьому було видко, що

Його хазяйське око не дрімало на старості літ. Скрізь був порядок, чистота; все добре держалося, все лагодилось. Повітки не світили кроквами; дубові комори стояли просто, не похилившись, хата була вшита повими куліками. На низу млини крутив усіма колесами. Проти сонця на темних колесах дуже ясно блищали нові приставляні лотки, хапаючи за кожним покрутом колеса срібні проміння сонця, ніби облиті блискучою водою. В одчиняні двері миготіли нові товкачі ступ. Коло млини вешталась люде, зносили з возів мішки млива, пірнали в темноті дверей і знов вертались до возів. Завозу стояло дуже багато. Через греблю спувались проходячі люде. Робота кипіла; млини стукотів, гуркотів, як і попереду. А в саду тихо плила жизнь; там наливалися яблука; груші, вже одрізнялися од листу, були видимі для очей й стиха гнули гілля до долу; там цвіли квітки, підганялася в гору трава, готова під косу. Одні старі дерева в саду, ровесники самого Лемішки, нагадували йому, що не все на світі вічне, що не один чоловік мусить схилити шию під косу смерті.

— Сей рік буде остатній рік мого життя. Та думка не випадала в його з голови. Надбав я всякого добра. Своїми руками засадив садок, загатив греблю, збудував млин. Мої комори повні всякого багатства. Я орав і сів, торгував, продавав; мої скрині повні грошей. Свого сина я вивчив і довів до розуму; та чогось душа смутна й неспокійна . . . Кому дістанеться моє добро після моєї смерті? Чи моє плем'я їсти-ме овочі з мого саду? Чи мої внуки топтатимуть сі стежки, котрами я теперички ходжу? Я закладав комори й хату з віконвічного дубового

колодця на два людські віки. Хто-ж покористується моїм добром?

Тим часом Леміщиха принесла внучка й подала Трохимові. Старий легесенько взяв дитину на руки й поніс по-нід яблунами. Спокійно лежала дитина й дивилась у гору оченятами, з котрих починала вже світитись некра людської душі. Над її оченятами висів зелений лист, а меж листом сиділи пучки груш та яблук. Через гілля блищало високе синє небо. Пташки тріпались, перелітаючи з дерева на дерево, й плутаючись в гущавині. Дитя роздивлялось на невиданий зроду образ, а сивий дід тишився його личком, його маленькими ручками. Леміщиха стояла оддалеки й слідила очима за ним.

— Мій син, мій і внучок, та невістка — ворог мій, — ішла далі думка Леміщиха. — Вона одняла в мене мій рід, моє плем'я, мого сина, моїх внуків, вона своїми руками загребе мої гроші, переведе моє добро, добуте кривавою працею. А синові на думці чини та хрести.

— Хто-ж помяне нас, стара, як ми помremo? — промовив він вже голосно, наближаючись до жінки: хто помолиться за нас Богу? Чи довго памятатимуть наше імення наші внуки, що ми з тобою жили на світі, її надбали для їх добра? Чи мабуть затопчуть ногами її нашу память, щоб і сліду нашого не вісталось . . .

Улища Сидоровна, не розуміючи попередньої думи чоловіка, сама не знала, що йому відказати, її мовчки дивилась на його.

— Запишімо, стара, часть грошей на церкву, щоб нас записали в субітник. Купімо ми за живоття

великий дзвін у собір, щоб він наслуував нашим дітям і внукам про нас, і довго дзвонив на все місто про нашу пам'ять. Нехай говорить людям, що жив на світі Трохим Лемішка й жінка його Улиша . . . Нехай хоч дзвін голосити-ме про нас до Бога . . .

— То й купімо. Доволі всього зостанеться й дітям.

Тихо вертався Трохим до хати поруч із своєю старою. Лице його було зовсім спокійне. Його грізні очі, посушливі брови, і весь обвід лица світився добротою й любов'ю, неначе після молитви, або якогось доброго діла. Мале дитя ссало кулачок і повертало оченятами на всі боки. Сонце світило вже тихим вечірнім світлом. Наймічки носили воду, лагодились варити вечерю. Наймит зловив поросля й, держачи ніж у руці, волік його за тин на заклання.

— Тарасе! — промовив тихим голосом хазяїн: пусти поросля! Нехай воно росте.

В загороді стояв скот, що вернувся з череди. Неповорушно лежали коло ясел товсті волі, румигаючи. Деякі поклали рогаті голови на тин і дивились у двір . . .

— Улишо! Не продам я сього скоту до різниць. Ради сього дня, нехай сі волі зостаються живі. Треба його попродаати людям до плуга.

Чуття близької години смерті, години, коли треба було покинути цей світ, розкалобило душу Ламіщину.

— Чом та невістка не вертається до нашої хати? — промовив сам до себе Лемішка. — Чи вже-ж вона

хоче прийти до моєї господи тим слідом, що понесуть мою домовину?

— Бо як би так пішов та гарненько попросив . . . — почала Улиша.

— Просити її князятись я нікому не буду . . . Одна смерть хіба нахилить мою голову. А схоче перебратись до нас, про мене, — хоч і зараз. Скажи їй так, коли хочеш.

Лемішчиха передала слова Лемішки синові.

— Скоріше пропаду в сім жидівськім смітничковні, ніж перейду знову до Лемішки, — одказала Зося Якимові. — Коли старий хоче що небудь нам уділити, то нехай передасть нам сюди.

Зося сподівалась, що вона не довго жити-ме на смітничковні. Вона сподівалась недалекої смерти старих . . .

Лемішка пішов до протопопа, записав півтори тисячі карбованців на дзвін і дав сто рублів на помин душі своєї й жіночній «со чадик». Швидко еторгували майстрів, швидко лився великий дзвін. Все місто загомонило про Лемішку, про дзвін.

— Поспішайте, майстри! лийте дзвона день і ніч! — просив Лемішка. — Нехай моїм дзвоном зазвонять по моїй душі.

А тим часом, щоб вплився голосніший дзвін, пустели брехню, що старий Лемішка вмер. Перший прилетів до Лемішиної хати старий Пшевшівський і неказано здивувався, стрівши Лемішку на самім порозі хати. За ним слідком прибіг дяк з неастирем під нахою, потім дякон . . .

— О голошений буде мій дзвін, — реготався Лемішка, частуючи свата й церковний причет.

— Ото-ж знак, що ви сватуню будете ще довго, довго жити! — говорив Пшеншинський солодким голоском.

— Та не всі люде будуть тому раді! — одказав Лемішка. — Чи не прибїгла вже моя дорога невісточка?

Одної неділі заворушилося ціле місто. Дзвона привезли й поставили коло дзвіниці. Дітвора сиділа кругом дзвона, повлазила на дзвін, всі збірались дивитись на дзвона на цвинтер. Після служби протосрей покропив дзвона й поблагословив тягти на дзвіницю. Всесь цвинтар був залитий народом. Лемішка стояв коло самого протопопа, в синім каптані. Коло його з боку тулилась Улиша. Сонце ясно освічувало сотні людських, чоловічих і жіночих голів. Швидко витягли й почепили дзвона на його місці. Всі дзвони здавались проти його малими його дітьми. Вся громада замерла й притихла. Всі ждали першого благовістя; всім хотілось почути, яким голосом зареве здоровий дзвін. Діти пороздавляли роти й повитріщали очі на вікна дзвіниці. Тільки високо на дзвіниці було чути, як голосно командували чоловіки.

— Вже! — гукнув хтось на дзвіниці. — Вже! вже почепили, — зашепотіли всі люде и заворушились сотні голів, як та комашня. Всі насторочили вуха.

Коли се вдарили в повий дзвін раз, другий, третій . . . Рівно, плавко, голосно полився голос над цвинтарем, над містом. Мідь ревла й дзвеніла, аж хрест дріжав на дзвіниці, аж земля гула під ногами. У всіх людей заворушились руки. Всі хрестились і молились.

— Трохи не такий дзвін, як у Києві в Лаврі . . .

— Як раз такий, як в Софії, на Старому Києві . . .

— Ні! Буде такий, як в Братському на Подолі, або в Михайлівському у Варварі.

Такі слова було чути скрізь на цвинтарі.

Всі люде розходились, мовчали за Лемішку, поминали його на нми так, що всі ті слова долітали до його ушей. Лемішка стояв смирно. Добром світилося його лице, а Улища стояла, згорнувши руки, мов преподобна.

— От тепер і вмрати не страшно! — промовив Лемішка до живих — Будуть нас люде поминати й молитись за наші душі. Ми понесемо на світ наше добре діло, а люде й внуки наші довго пам'ятатимуть нас.

Протопоп попросив Лемішок на громадський обід у старостину хату. Лемішка з жінкою сиділи коло духовенства, на перших місцях. Всі їм дякували, всі їх частували, всі очевидки їх поважали. Тільки було їй мови за обідом, що про дзвони. Один Яким є дів, насунувшись, мало вишивав, мало говорив. Чому шкода було потрачених на дзвін, батьківських грошей, що мали бути колінь його грішми. А Зося сиділа дома, її почувши повний дзвін, почала бігати по хаті, ламати руки й проклинати її повний дзвін і свого тестя — Лемішку.

Почалася осінь. Почала снадати жара. Помалу гасло гаряче проміння сонця, з тиха згасала живність Лемішки. Його ноги слабали, очі темніли, голова стала зовсім спвою; прямий етап дуже зігнувся. Лемішка мовчав, бо не любив нікому жалітись.

Почалися на дворі приморозки. В саду листя

посипалося з дерева. Вже збирали огородину, зносили остатиний хліб, зривали бантани. Лемішка сам дивився за всім, тунців коло всього, хоч його душа вже чула, що йому не їсти зимою овоців минувшого літа.

Одного ранку Лемішка ввійшов у кухню й попросив води вмиватись. Голос його зовсім оняв, його ноги заточились під ним. Трохим, як старий дуб, похилився на стіл, потім на лаву. Найміччн наробили крику. Прибігла Улиша Сидоровна. Лемішка лежав на лаві жовтий як мрець, з закритими очима. Всім здалося, що він вже неживий.

Через хвилину він розплющив очі, просив усіх тихим голосом не турбуватись. Його перевели в світлицю й положили на ліжку.

— Улишо! — насилу промовив він. — Попроси священників. Я хочу маслом соборуватись.

Улиша Сидоровна розіслала слуг до священників, розпочала варити обід і готувати все їд маслосвятію. Швидко потім в світлиці з'явилася духовенство. Паламарі вбірали в ризи міських священників. Перед образами на столі, в руках у священників, палали воскові свічки. Серед хати, прямо їд канані стояв застелений білою скатертю стіл. На столі стояли дві великі миски з кашецею. В одній по кашеци було наткано сім свічок, а в другій стирчали квачики з налічок, обмотані білою ватою. Священники стояли рядом коло стола й правили маслосвятіє. Дим з кадильниць густо розходився хмарами по всій хаті. Вікна й двері були одчиняні. В хаті і в сінях товпилось багато людей. Лемішка, старий, білий як молоко, в білій сорочці, з розстебнутою пазухою,

сидів на канані. Подушка лежала за спиною, однак він не доторкувався до неї плічми й сидів рівно. Ному не хотілось перед людськими очима стогнати, хвилюватися од слабости. Його бліде лице ще більше осунулось; очі були схищені до долу. Він кренився для людського ока, хоч сива голова хиталась уже й просилась на вічний покой. Улеша стояла коло священників, дивилась зацікавленими очима на образи, хрестилась і тихо плавила. Обіруч з нею стояв Яким, спокійний, задуманий, а коло него стояла Зося. Очі Зосі були обернуті на вікна. Їй був тивкий той церковний обрид. Вона прийшла, щоб тільки одбутись од людського парікання. Ще більше зібралось народу. З усього міста айшливсен старії. Діти заглядали в вікна. Ще густіше пішов дим з кадильниць, ще голосніше заєнівали дзвони. Деякі молодії були заплакані. Все в хаті дуже вагадувало похорон. Не доставало тільки домовини та мертвого тіла, та жіночого голосіння. Тивкий обрид маслом-соборувая, вагадуючий про близьку дорогу на той світ адається, наводни сумні думи на поморщене чоло Трохима. Пі разу не підвів очей, не глянув на гурт молячихен й плачущих людей, що стояли лицем до його лица. Священники по черзі підступали, показувати його слесм, як неживого.

Скінчилась одирава. Народ молячихень, повиходив з хати. Священники поїзбіралнесь. Трохима покляли на ліжку. Улеша Сидоровна почала давати обід. Духовенство й гості загомоніли, й забули навіть про недужого, винивши по чарії.

Блиснув промінь сонця в вікно, вив на лице Лемішки, й вечером Лемішка оддав Богу душу, тихо,

спокій і їм би заснув. Все своє добро, він одказав синові, щоб в його доглядати й не покидати до смерті матері. Пізною добою на тім самім місті, де стояли столи з обідом, де гомоніли гості, там лежало тіло Лемішки. В головах стояли ставишки. Перед образами дяк читав псалтир, по закутках, сидячи, дрімали баби, а в одчиняні вікна дивились в хату ясні зорі з далекого синього неба, з далекого невідомого краю . . . Почало на світ благословитись; сонце кинуло з-за гори перший промінь; на дзвінищі собора задзвонили по душі Трохимовій. Голосно й жалібно гув повний дзвін над містом, довго розливався його голос, тоді вже затихли другі дзвони. Подали дзвони по місту звістку про Трохимову смерть. Всі люде збіралися до Леміщиної хати; входили й виходили з хати од ранку до вечора, од вечора до ранку, всі молились й поминали душу покійника.

— Піди, сину, та назбирай сім священників, — говорила Леміщиha Якимові, — поклич багато дяків і діякопів; позабирай цехи з усіх міських церков, та поховаймо твого батька гарно як слід, по закону. Пошли, сину, під церкви та позбирай всіх старців і вбогих людей, роздай їм милостиню та попроси на обід. Твій батько жив і нажив; в чим помянути його душу.

Пішов Яким по місту. Поїхав по сусіднім селам і назбирав сім священників. Задзвонили дзвони по всіх церквах, всі цехи понесли перед домовиною. За домовиною йшла незлічена сила народа. Позбирався на похорон увесь рід Лемішок, що не були в його домі з того часу, як Зося перейшла до свекра.

З великою процесією занесли Трохима попереду в собор, одираючи там велику папахиду, а потім поховали на цвинтарі, коло церкви. По широкому Леміщинному двору були розкладені дошки, поставлені столи для старців і вбогих, а в хатах обідало духовенство, рідні й всі знакомі гості. Вже пізнім вечером, вставши з-за столів, заспівали ще раз «Вічную пам'ять» Трохимові, — і поспіла та вічна пам'ять по всій оселі, де він жив і працював, садив і сів, поспіла та смутна лісня її по саду, її по огородах, де ходила його хазяйська нога, дивилось його хазяйське око. Ще раз нагадала та пісня, що вже нема хазяїна в господі, що він усе покинув і пішов у якусь далеку, невідому сторону.

Зараз після похорону старого Лемішки, Яким перейшов у батьківську хату. Зося чула себе щасливою її веселою. Старий Лемішка лежав у ямі; земля надавила йому груди. Ніхто їй не дорікав. У хаті ніхто їй не приказував. Вона бачила себе тепер правдивою хазяїною в господі. Давня її дума, давні мари, тепер ставали ділом: і хата, її сад, її земля, її млин, і гроші — все те було в її руках. Одного тільки вона не могла перенести, — гудіння того дзвона, що покійник Лемішка кунив для собора.

Ще не минули сороковини по Трохимовій смерті, а його господу вже руйнували її перероблювали. Зося всім верховодила; вона хотіла з старинної, простої хати зробити хороший городський дім. Швидко майстри викинули стінку меж старою світлицею й кімнаткою її зробили з неї одну просторну гостинню. Малі вікна й двері були прорубані; із сіней була перероблена хатина її сінци. В хатах лежав уже

новий чистий поміст. З старих хат вийшли просторні, пахєвкі покої. Великі вікна були завішані плетеними тонкими завісами. В хатах скрізь була розставлена європейська мебіль. З двадцять великих старих образів було виєсєно до кухні. Покойова дівчина ходила чисто вбрана. Вєї звичаї були вже мієські: в ранці пили чай, обїдали пізно. Малє Якимове дитя вже бігало по хаті, убранє як лялька, а другє вже лежало в колїсцї. Сам Яким говорив з Зоєєю по польськїй. Малєго дитяти Зоєя не велїла пускати до кухні, мєж прислугу, щоб воно не вчїлось говорити по мужицькїй, тоб-то по українськїй.

Улиша Сидоровна заправляла ще єсім хазїйством і млином, і садком, і скотом, і птицею. Яким ходив до канцелярії, він не мав часу на все в домі звертати увагу; а Зоєя була дуже рада, що мати так добре скрізь справувалась. Тїльки швидко стара мати запримїтила, що їй дають уєю волю клопотатись, та не дають волї користуватись уєім добром. Швидко вона побачила, що на старості лїт вона стала слугою своїх дїтей, а не господинею в своїй хаті.

Приходили Рїздвяні святки. Улиші приєшвєся сон, нїби вона сама сидить у євітлицї, яка вона була ще покєреду. Коли се ринули дєрї: в хату ввійшов старець, обвішаний торбами. Вєя одежа була на його драпа, вєя в латках так, що не було на йому нічого цілого. Одною рукою він опираєся на мєлицю, а другу простяг до неї й почав якалібним голосом просити милостинї «Христа ради». По його голосї Улиша єпізнала свого чоловіка, але борода в його була довга та сива аж біла, лице блїде чорне неначє припало землею. Голос був такий недужий, тихий

як перед смертю. Він просив милостині таким жалібним голосом, як найбідніший, найпоследніший старець.

Улиша почала розказувати сон дітям.

— Ви-б, мамо, не часто думали про покійного батька, — втішав її син. — А то ви все думаете, а батько вам і ешиться.

— Ні! не те сину. Душа твого батька просить помочі з того світу. Я хочу поставити обід за душу покійника на третій день святка.

— Що-ж то за обід? — ешчала її Зося, котра не розуміла добре, бо ніколи не бачила як справляють обіди.

— Треба покликати духовенство та нищих і вбогих людей, та одправити велику панахиду, а потім поставити обід.

— То се такий обід, як справляли по батькові похорон? — ешчала Зося.

— Еге! етеменно такий, — одказала мати.

— Але ж тоді ми нагодували душ сто одних старців та ваяких людей, душ з трицять попів, дяків! . . . — крикнула Зося.

— . . . — одказала мати.

— . . . буде користь душі покійника, як ми нагодуємо сто дармоїдів? — промовив Яким, котрому теж не дуже хотілось справляти обід.

— Яких дармоїдов! Хто-ж видів так звати божих старців?

— Яким грохи не приговорився, що ставити обіди — все рівно, що купувати дзвони. Самі зуби якомсь вадержали йому язик. Щоб не розгнівити старої матери, він почав вговорювати її, одкласти обід на літо.

— Тепер, мамо, зима. Хати наші не Бог-зна які великі. Де ми будемо садовити тих старців? А прийде літо, можна буде й обід гарити на дворі й людей садовити на огороді.

— То треба-ж хоч панахиду одправити! щоб заспокоїти душу покійного, — промовила Улиша.

— Панахиду . . . можна й одправити, — насилу вимовила Зося, щоб не гнівити матері.

Вже надходив третій день свят. Улиша веліла розчиняти й хліб, і печено паливиць і печено кишків і пироги; веліла різати двох гусей, порося . . .

— Мамо! нащо-ж ми будемо так багато панікати й наварювати? Се-ж не обід, а тільки панахида. Дамо духуєнству закуску, та й годі! — еготорювала Зося. — А дже-ж їм треба буде ще й гроші платити.

— Про мене! порядкуйте вже самі! — промовила з серцем мати. — Не без того, щоб і родичі не прийшли! щоб і старець який не попросив хліба.

— Не сердьтесь бо, мамо! Їй же Богу, я говорю прав'ю! Доволі буде кишків та пирогів.

Наймічкн спекли кишкі й пироги.

Цілий вечір сльози душили Улишу в грудях. Вона вже не сміла сама порядкувати.

На другий день, у ранці, тільки син згадав про панахиду й пішов до церкви, щоб запросити священиків. Улиша заслала в світлиці стіл, поставила на столі мисочку з кишами, яблуками й пирогами, як поводитьься, й кинулаь готувати закуску. Ключі були в невістки, а невістка ще спала. Улиши здавалося, що вона ніби в чужому домові задумала справляти панахиду.

Саме тоді рознісся по хатах смутний голос по-

хороших пісень і страшно вразив вухо Зосяне. Вога веліла мерції попричиняти всі двері. Духовенство, почувши про обід, і згадавши про ті розкішні, багаті обіди, що колись бували в покійного Лемішки, з усього міста зібралось на панакхиду. Голосно загули здорові голоси «Вічную паміть» Трохимові, її в переробляних хатах вже давно його паміть була вічною. Ніщо не нагадувало в нових світлицях про старого Лемішку. Одна тільки Уляша в темному горсеті, в темній спідниці, з богомольним видом, заплаканими старими очима, нагадувала про покійного хазяїна тієї господи.

Духовенство сіло за стіл. Паламарі її дяки були одрізняні од священників і діаконів, як возниця од овець, і пішли закушувати до кухні. Уляша Сидорова звеліла давати закуску. Закуска була біденька. Зося не звеліла напикати багато пирогів. Повбирані наймички бігали, розставляли тарілки, сервети, ножі, вилки. Все було чисто на столі, по панеській, та трапеза була вже багато скудійша: як було колись при старих хазяїнах!

З маленького, гарненького графинка маленькою чарочкою духовенство випило по чарці, її . . . горілки було тільки на дні. Всі взяли по пиріжку, — пиріжків осталося зо-два, зо-три. Пиріжки були її малісінькі, так що де-котрі діакони клали їх в рот, не перекусуючи. За пиріжками подали печені карасики, дуже смашні, смажені на маслі, але всім досталося тільки по одному карасикові. Випили потім по чарці наливки, а більше пляшок не приносили. Зося звеліла не давати багато пляшок на стіл, щоб духовенство не довго засиджувалося. Всі батюшки

не вірили, щоб на тім закуска скінчилась; всі сиділи, балакали, ждали обіду. Однак же об обіді не було й чутки. Минула година. Вже гості істомились, балакавши. Голод страшно нагадував про обід. Всі пам'ятали давні, ситі обіди, й . . . не піднімались із-за столу. А обіду не було, та й не було. Протокоп таки не витерпів і спитав Улиши: «А що? обід не готується?»

Улиша замішалась, промовила: «Вибачайте! я . . . невістка . . . не встигла . . .» З тими словами вона встала, за нею встали й всі гості, котрі тільки за столом поцокали вилками об порожні тарілки та й пішли голодні до дому.

— Еге! ге! — гримали священники. — Вічна пам'ять старому Лемішці й його обідам! В сім дому щось ничим духом тхне. Невістка не вийшла з своєї кімнати, помолитись за душу покійника!

— Полька! Полька! — загомоніли всі. — Не дурно-ж тут і наймички цвенькають по ляхівській.

В кухні паламарям було ще гірше. Їм дісталось тільки по пиріжечку. Вони взяли в руки по пирогови, а на тарілці! як на сміх, зостався один пиріжок.

— Давайте, будемо вимірятись! Кому достанеться пиріг? — сміялись дячки.

Соборський паламар захопився й загриб той пиріжок своєю широкою п'ятірнею.

Зачувши про обід, сила старців кинулась до Лемішиного двору. Яким звелів заперти двері й подавати їм в кватирку по шматочку хліба. Довго вертілись старці по-під хатою, не розуміюч, чом

Іх не просять на обід до тієї хати, де недавно так привітно Іх приймали, такими братерськими, щедрими обідами.

Улиша за обідом нічого не їла. Прийшов вечір, — вона й не вечеряла. Її душа була сумна, серце неспокійне. Її душа говорила, що така панакіда не піде за душу покійного, що Бог не прийме її, що не полегша душі Трохимовії на тім світі. Цілий день з думки її не виходив у неї той сон, те сумне лице, та драна одежа, ті торби, той Трохим, що приходив до свого дому, ніби просити милостині. Щось невидиме ніби шептало їй на вухо, що душі покійного не дуже спокійно на тім світі. Вся душа її мучилась і боліла за чоловікову душу.

Другого дня Улиша встала з постелі ще сумнійша. До півночі вона обливала слізми свою подушку. Вона бачила, що вона вже не хазяйка в своїй господі, що вона не сміє спекти й зварити, взяти й дати, як би їй схотілось.

— Чого ви, мамо, плачете? — питав син. — Настане літо, поставим за батька великий обід, як і давно колись ставили за живоття покійного.

— А чи добре-ж буде його душі ждати там, на тім світі? Отсієї ночі знов снився мені твій батько. Іду я ніби до церкви в неділю; прихожу на цвинтар, розв'язую хустку й починаю роздавати старцям пироги та гроші. Коли дивлюсь — меж старцями стоїть твій батько. На йому свита ще поганша, торбів ще більше. Його лице ще чорнійше; на силу я визнала його! Він упав мені в ноги й жалібним голосом просив милостині. Я поклала йому в руку пиріжок, коли дивлюсь, рука чорна, як земля; тіла немає,

одні тільки кістки. Тоді піднявся з землі, взяв мене за руку й повів. От ідемо ми вже піби з церкви до дому, приходимо до греблі. Гляну я на воду — греблі немає, тільки один млин стоїть і мелє на всі колеса, а через воду лежать кладки перекинуті з каміння на камінь. Під кладками вода ревла, як на потоках. «Іди за мною!» — промовив до мене покійник. — «Не піду! боюсь» — і аж у я. — «Іди, не бійся,» — промовив він, осміхаючись, і повів мене через хистку кладку. А вода кипіла під кладкою, кидала бризками мінні під ноги. Глинула я вниз, голова моя заморошилась і я прокинулась . . .

— Ви б, мамо, не думали багато про покійного батька! Що думаєте, те вам і сниться.

— Ні, сину! Душа його просить помочі. Треба найняти сорокоует.

Найняла Улиша сорокоует, поїхала під церкву милостинню, роздала старцям де-яку одежу покійника, її душа її заспокоїлась. Чоловік перестав снитись.

— Коли-б ви знали, що про вас і про нашу паню сьогодні гогорили на ярмарку? — дзигорила наймичка-лепетуха, чухаючи язик об свої зуби.

— А що ти там чула? — питала Улиша.

— Та там розказували таке, що й говорити піяково! Говорили, що як прийшли до нас священники з хрестом о півдні, то піби ви й молода наша пані ще спали . . . А священники прийшли та гокропили вас на ліжку свяченою водою, а потім пішли з хрестом долі по хатах і застали молоду паню в купілі, покадили трохи кругом купілі та її вернулись до світлиці й почали правити панахиду . . . І, Господи!

та там плели такє, чого вже й не було! Не знаю, чи говорити, вже, чи й ні?

— Та що-ж таке? говори вже, коли почала!

— Та як почали, ніби то, правити панакиду, то ніхто й не вийшов до світлиці. А як сіли вони та дяки за стіл, то й не було чим і душі покійного хазяїна помянути! Бо кажуть, ніби молода пані все позамикала й ключів вам не дала, ще й вилаяла! А вони й дяки постукали заграничними видеськими по німецьких гарілочках, та з тим і пішли. І обіда людського не поставили! Та так сміються з вас, що ви зробились на старість Ляхівкою, й що молода пані всім верховодить, а про покійного хазяїна всі забули, наче й на світі його не було! Ой Господи! чого ті міщанки не лепетали! Сій Богу, не знаю, чи казати чи й ні?

Леміщиха мовчала.

— А як почали старці сходитись на обід, то сій Богу й присяй Богу, й побий мене святій хрест! говорили, що молодий пан звелів спустити з ланцюхів собак і цькувати тими псами щинцих! і своїми руками запер сінешні двері. Сій Богу й присяй-Богу! божуєь, присягаюєь і буду землю їсти, що гогорили так!

Леміщиха на силу на ногах стояла. Вона бачила, що все місто знає, що вона не господиня в своїй хаті, що вона на старости літ забула про покійного чоловіка, насміялася з Бога, з священників, з святих звичаїв, з душі покійного.

Людський поговір вразив Улишу в саме серце, розказавши їй лепетливим язиком наймички, що вона значить в хаті, в семі; розказавши їй те, про що вона

або вовсім не знала, або не догадувалась, все покриваючи материнським серцем та любовю. І стали Різдвяні святки ва-для неї сумнійше будня.

А тут наближалась голодна кутя. Лемішчиха хотіла справити кутю по старому звичаю, бо першої куті перед Різдом Зося не звеліла справляти як поводитись меж людьми; не звеліла наварювати й напикати, а озвар і кутю звеліла поставити на покуті — в пекарні . . . За живоття Лемішки кутя й озвар ставилися на покуті в світлиці, на столі, на зеленому сіні, а в куточку стояло з пів снопа пшениці, що згинала великий колос над горшками, покритими хлібом. Улиша й тепер приставила стіл у куток і звеліла наймитови внести сіна й добрий пучок пшениці та жита із стійка.

— Що то буде, мамо? — мислала Зося в Улиші, котра несла в світлицю добрий пук сіна й з пів снопа пшениці.

— А хиба-ж не бачите? Кутю треба поставити на покутті! Хиба-ж ми не християне, чи що?

— Але-ж мамо, ви пансете в хату сміття! — обізвався син.

— Сміття валяється на смітнику — одказала мати, й почала мостити сіно в кутку на столі.

— Мамо! в нас же завтра гості будуть, — промовила з плачем Зося. — Що-ж вони скажуть, як побачать оте гніздо! Вони-ж мене обеміють!

— Доволі й того, що й так глузують з мене люде, — одказала стара мати.

— Мамо! прошу вас! — озвався син. — Не робіть ви того! З кутею нічого не станеться, як вона постоїть до вечора в пекарні. На що нам держатись

тих старих звичаїв? Доволі буде з нас того, що ви посиплете по столу трошки сінця та й закриєте скатертю, як от роблять наші чиновники й священники. Хиба-ж священники робили-б так, як би то було по християнський?

Син забрав з рук материних сіно й ишеницю, потрусив трошки сіна по столу а решту одісе до кухні. Улиша тільки махнула рукою.

— Гляди лиш, сину! у нас садок, у нас сіно на леваді, у нас скотина . . . Мудруй лишень та не дуже, щоб часом . . .

— Та що ж! Ми-ж не оремо й не сіємо, скоту в нас не багатько. Та мні, мамо, здається, що все ве бабські забобони . . .

— Нехай здається, та не дуже! Вам вченим усе байдуже . . .

Настав святий вечір. Леміщиха згадала як вона колись справляла кутю. Вона сиділа, схиливши стару голову а перед її очима ніби стала знов стара світлиця. Під образами стоїть стіл, накритий білою скатертю; перед образами горять воскові свічки, як у церкві, а по хаті розстиляється ешними хмарками лапан. В хаті тихо; всі ступають легенько, всі говорять пишком. Одні тільки хазийн покойний промовить коли-не-коли словце голосніще. От наймички готують вечерю, вносять свіжі білі книші, широгн, накладають на стіл всякого добра, аж одна паляниця спихас з стола другу, а широгн в мисках товпляться на купу, мов бдиколи в вулицу. Вона розкладає по три книші в миски й оденас наймичками вечерю до родичів, до баби-повитухи, а тут вони й собі присилають вечерю. От поввіходили в хату всі

слуги й разом з хазяїнами почали молитись перед образами й бити поклони. Потім всі сіли за стіл, а хазяїн на покуті на першому місці. Позгадували всіх родичів, вишили по чарці з хазяїської руки й почали вечеряти, тихо, повагом, мов сяте діло сповняючи. Один Якимко гомонить гонким голоском, не воду, не вважаючи на те, що хто напється за вечерю води, той узявва дуже хотіти-ме пити. Вже покликали мороза вечеряти, кинувши в гору, на стелю, кутею. Якимко передражнює, й сміючись швиргас до стелі вареною грушею.

Все те передумала Улиша, дивлячись у темні вікна нової гостинної, де не було й сліду старої світлиці, де молоді хазяїни й не гадали про те, що тоді був «святний вечір».

Почався вечір. Наймички почали накривати стіл, ставити вечерю. Була й риба, була й кутя й озвар, та всього було трошки, все подавалось ніби видавцем. На тарілці лежала наляниця, покрайна тонієйськими скибочками. Ніщо не нагадувало про багату кутю, про достаток. Вечеря була дуже звичайна й коротенька, без молитви, без народнього обряду. Їх трос сиділо за столом і вечеряло так, як і кожного вечора. Улиша сиділа та журилась. Перед нею вставав, як із землі, давний багатий стіл, повний білих кишків, широгів, пухких паляниць, вставала вся челядь навкруги стола, вся обетава багатой куті. Сльози виступали через її довгі вії, висіли краплями на очах. Туга за минувших видавила із серця не одну сльозу. Вона згадала покійника, згадала ввесь свій рід, що однуравля од неї через невістку, через сина, вона побачила себе чу-

жою в новій семі, в своїй господі. Хоч і було до кого прихилити голову, та не було до кого прихилити серця, оспротивленої душі.

Тихо минула вечера. Улиша більше згадувала та думала, ніж вечеряла. Тихо сіли, тихо й встали. Діти пішли одпочивати, а мати вийшла до кухні, винесла слугам по чарці горілки, почастиувала всіх своєю рукою, сіла на лезанці й, дивлячись на їх вечерю, довго думала та споминала, при світлі воскової свічки перед образами. Вона не спала цілу ніч проти великих празників. Швидко вдарили в дзвін на утрешню. Голос великого дзвона, справляного Лемішкою, здався їй голосом покійного, ріднічим і милишим од рідних дітей. Вона побрела тихо до церкви з наймичкою.

Повертались до дому з «Ордаше», пообідали, а попи не приходили «з крошлом». Вже й день минав, вже духовенство пройшло по кутку, співаючи «во Іорданше» а до їх двора не завертало.

— Минає духовенство нашу хату, — промовила Улиша Сидоровна. — Швидко й Бог мине нашу селю! Не дурило-ж ви повкидали старі, батьківські образи до кухні.

І знову празник здавався буднем для Лемішки.

Пастававвечір. Улиша звеліла запрягти одну коняку.

— Куди, мамо, поїдете? — питав син.

— Поїду в гості до твого дядька Охрима, та вплюся на старости літ.

Поїхала Улиша до Охрима. Там їй вітали й приймали, як рідну. Цілий вечір вона розказувала

та жалілась на невістку, на сина, на своє життя; розказувала про свої сні, про ту панахиду за душу покійного, що наробила їй сорому на ціле місто. Всі її слухали, всі жалкували за нею, всі гомоніли на невістку й сина, що не поважав старої матери, не шанував пам'яті покійного батька.

Леміщиha привезла з собою своїх грошей, що оставались у неї ще од покійника, й другого дня, на Івана Хрестителя, справила панахиду й обід за душу покійного чоловіка, як було слід по закону. Вона покликала духовенство з того містечка, напросила старців і вбогих людей, розставила столи по всіх хатах і нагодувала нищу братію. На обід зішлись близькі й далекі родичі; всі молились за душу покійного, всі його згадували добрим словом, поминали за обідом. Всі люде, вставаючи з-за столів, приходили до Улиши дякувати: Спасибіг вам, паніматко, за вашу хліб-сіл! Щастя вам, Боже, на всяке добро, чого тільки в Бога забажаєте; прибав вам, Боже, віку, а покійному вашому чоловікові легко в землі лежати! вічний покій і царство небесне!

І здавалось Улиші, що всі ті слова нищих і вбогих летять прямо до Бога, благають за душу її чоловіка, дають його душі покій. І її душа стала спокійнішою. Вже не снівся їй той старець, що просив у неї милостині й тревожив її душу.

Зажилась Улиша у родичів. Не хотілось їй вертатись до господи, що стала чужиною, поки не поїхав сам Яким і не взяв її до дому.

Минулися святки, почалися будні. Стара мати не цуралась роботи по старому: вона тупцяла й коло хазяйства, й по двору, ходила до млина, розсилала

на продаж борошно. Хавяїство ще держалось її старою головою, бо невістка паніла, а син сидів в канцелярії, а вернувшись до дому лягав по обіді спати, а потім в вечорі грав з урядниками в карти.

А тим часом внучок почав уже лепетати. Перші слова його дитячої мови були польські: така була воля його матері. Вся прислуга мусіла говорити по польській. Нянька не сміла до дитини й слова промовити инакше. Сам Яким говорив давно вже в своїй семі по ляхівській.

Забавляючи довгими зимними вечорами своїх унучків, Улиша Сидоровна любила тихим старечим голосом співати свої прості пісні. Діти почали переймати од неї ті пісні. Зося сердилась і шепнула на вухо Якимови.

— Мамо, ви вже старі; чи не гріх вам співати тих пісень? Нехай вже дівчата співають, а то й вам схотілось, — говорив син до матері.

— Про мене! то й не буду. Може й справді гріх.

І Улиша перестала співати, а Зося не веліла й наймичкам співати українських пісень, щоб діти не чули й не вчилися по мужичому говорити й співати.

Прийшла весна. Зося почала й на дворі, й у хаті все руйнувати, по своєму. Під самими вікнами росли на маленьких грядочках квітки: пивонія, півники, лелія. Високі кущі рожі, бузку, рай-дерева порозростались до самих стін. Одчинивши вікно, можна було доставати рукою все. Зося звеліла повикопувати чисто всі кущі, всі коріння квіток, звеліла поробити оддалеки в садку кружки й туди пересаджувати кущі й коріння. Замість вузівських стежечок скрізь по садку розіслались широкі доріж-

ки, посипані жовтим піском. Не вважаючи на грядки, Зося зачепила доріжками часть огорода, де Кемідиха садила висадки цибулі, капусти.

— Ви бо її справді вже дуже широко розкидали ті шляхи по огороду, — гнівилась мати. — Огородина потрібнійша в хазяїстві, ніж ваюї широкі стежки. Де-ж я тепер буду сапати висадки?

— Хйба-ж, мамо, в нас мало огорода?

— Та доволі, хвалити Бога, але-ж і тими шляхами не кіньми-ж будемо ганяти! Попсували миші пять найлуччих грядок. І на віщо було викопувати її квітки? Я їх садила своїми руками; кущі порозростались і прехороше ціли під вікнами! Ні, нехай таки буде по нашому!

Коло самої хати росли вишні й груші, ям значайно буває коло старосвіцьких домів. Зося звеліла викорчовувати її вирубувати дерево.

— Се вже ви такє вигадуете, що її купи не держиться! — знов сердилась мати.

— Коли-ж, мамо, дерево вікна закриває її зовсім заступає. Чи вже-ж ви хочете, щоб дерево швидко в хаті поросло? Ми живемо, як у тій пустині. Швидко кущі поростуть перед самими дверима.

— Про мене! — махнула тільки рукою Улиша Сидоровна.

Наймички повикорчовували вишні, що росли трохи не під самими стінами її пускали пагоня аж у призьбі, її почали рубати груші. Груші були старі, добрі на оwoц, родючі. Одну грушу посадив своїми руками покійник Лемішка.

— Якиме! Чи ти Бога не боїшся, що велики пеувати садок? Де-ж пак рубають садок, як ліс! З

одної груші беремо чотири мішки груш. Ти пошанував-би хоч те дерево, що садив твоїй батько, як зараз ми побралися.

Ніхто не вважав на прохання Лемішких. Дві величезні груші впали на землю й вкрили гвзлям чимале місце на огороді. Вийшла Улиша з хати, глянула на тес, тільки руки зняла та заплакала. «Бодай лучче-б не садив покійник, коли так півец дерево! Швидко хату перевернуть до гори дном!» — промовила вона.

Од коріння старої груші, що посадив покійник Лемішка, зійшли дві молодесенькі грушки. Улиша Сидоровна звеліла їх викопати й сама посадила на могилі чоловіка: одну в головах, а другу в ногах.

— Коли поховають мене коло старого, то тільки й пам'яті про нас буде, що є дві руші. Бо наші діти швидко про нас забудуть, — жалилась Улиша Сидоровна сусідам-міщанкам. — І тепер, як гляну на хату, на двір, то не пізнаю своєї оселі. Як би не бачила всього, що робилось перед моїми очима, то й заблудила-б у своїм дворі й минула-б свою хату, мов чужу . . .

І справді трудно було пізнати хату старого Лемішки серед розкішного цвітника з широкими чистими стежками, що крутилися між зеленим дерном.

Не вважаючи на стару матір, на її старосівцькі звичаї, Зося почула себе господинею в оселі Лемішки, побачила себе на самім березі того щастя, того бажання, якого можна було досягнути, живучи в певеликому місті, серед незначних людей. Її подвиг, — як колись говорила Люціна, — вже дійшов

до кінця. Зоставалось тепер користуватись усім добром, жити, як душа забажає.

Одного коника й повозочки було вже Зосі мало. Вона справила хорошу повозку на ресорах, і держала пару добрих коней; погонича вбрала в городську чемерку й в широченні шаравари. Було пролетить вона по місті, всі жиди очи повітріщають, всі панн задивляються. А погошч котить, тільки грязь летить на два сяжні по обидва боки!

Насправляла Зося суконь, яких ні в кого не було на ціле місто, вбиралась як кукла, вичісувала коси, завивала локони по останній моді. Всіх міських дам вона присадила до самої землі, всіх заломила своєю красою, своїм убором.

Тим часом стара Леміщиha все квóлилась та квóлилась, то на голову, то на спину; у в осени злягла, а потім швидко й вмерла.

Пішов Яким до протоєрея просити на похорон.

— Як дасте десять карбованців, то піду, поховаю вашу матір і випроважу до самої ями.

Яким одлічив десять карбованців і поклав на столі, дивуючись. Ще ніколи духовенство не торгувалось ні з шим, ні з його покійним батьком.

Пішов Яким до діякона.

— Як дасте пять карбованців, та ще й зараз, то піду ховати вашу матір.

Яким знов дивувався, одначе мусів витягти з кишені й покласти на стіл пять карбованців.

Тільки що вийшов він за ворота, стрічає дяка.

— Прийдіть, будьте ласкаві, читати псалтир над матірю.

— Чи з своєю закускою приходити? — промо-

вив дяк хитаючись на погах. — Три карбованці за псалтир, а то з місця не зрушу! — промовив дяк, ледви стоячи на погах.

Яким тоді тільки догадавсь, що всі вони злі на його за панахиду, як пішли до дому голодні й не п'яні.

Один титар видав з церкви сукно, ставивки без грошей; велів дурно кілька раз дзвонити по душі. Се то за того великого дзвона, що Лемішка справив у собор.

Вже не сім священників ховали Лемішку, як ховали колись Лемішку. Не всі цехи пекли з усіх перков. Ховали Улишу Сидоровну дуже просто. Один протопон з дияконом та з дяком. Вже не збіралось на обід старці з усього міста, з усіх сусідніх сіл. Зійшлися тільки близькі сусіди, зіхалися родичі та декотрі знакомі покійної. Ідучи за домовиною, всі молоді загадували, як ховали Лемішку, який похорон, як він від справляла стара за його душу; всі гомоніли на дівітку, на сина, що ніби винихали в хати матір у домовину.

Поховали Улишу коло горбка покійного Лемішки меж тими двома грушами, що Улиша Сидоровна посадила своїми руками.

Невеличка кучка людей вернулася на обід до сина: кілька душ духовенства, кілька душ родичів та близьких сусід. Як велике диво, всі побачили сльози на очах у Зося. Вона була рада смерті старого тестя, але щирими сльозами плакала по тещі.

— Вона була мнї за рідну матір, — промовляла Зося до гостей, котрі одначе їй не вірили, — вона ніколи не покидала мене, жалувала нас і наших ма-

лих дітей, доглядала всього хазяйства, не вразила, не обиділа мене ніколи й словом.!

Зося говорила од щирого серця, під впливом свіжої втрати. Вона забула на той час навіть про міщанський рід покійниці, про її простоту. Вона пам'ятала, що втратила добру хазяйку, бувалій господарський розум старої людини, надіжду, поспіваю жонцину й любячу матір, на котру можна було здатись і ніколи не каятись.

Обід був чималий. Духовенство вишло з-за сгола не голодне й непобне. Зося звеліла нарочно поставити перед дяком здорову пляшку горілки. Дяк як побачив, так й простяг руки, щоб обняти її й пригорнути до серденька; а послі мовчки наливав горілку в склянку й так дудлив за обідом, що після обіда не зміг до ладу заспівати «Вічную пам'ять».

Забувають діти рідного батька й матір, а Зося швидко забула перідних батьків. Однак же молоді хазяїни побачили, що потерпіли велику страту в матері. Зося не любила дрібного, хлопотливого хазяйства, не любила ходити до комор видавати, лічити й про все пам'ятати. А теперчки прийшлося їй самій всім хлєпотатись: і хазяйством, і дітьми, й наймичками. Яким ходив на службу, й не дуже доглядав усього. Він ставив висче всього свою службу а найбільше — чини. Швидко виявилось, що в господі не стало видячого, быстрого, за всім слідячого ока.

Раз полаялись наймити й наймички й почали виказувати один на других. Одна наймичка прибігла до Зосі й просила її швидчій заглянути в кух-

ню. На полиці під горшком вона знайшла шматок сала й десятеро яєць! і виказувала шишком на другу наймичку.

— Що то за сало лежало на полиці під горщиком? — питала Зося в тісі наймички.

— То я так поклала. Щоб я таки крала? Та нехай мене святій хрест побє! Я не така, як та поганка, що носить сіль та шишо до своєї матері, а раз з своїм Тарасом (наймитом) винесла пів мішка борошна з комори.

Почалася лайка меж слугами. Виявилось, що наймит виносив з комори, що хотів, а наймички брали по троху всякої харчі. Тарас доказав, що сам мірошник сливе кожної почи переносить до шинкарки Берчихи по мішку зерна. Наймички плакали; наймити лаялись.

— Цур їм! кинь ти розправу з ними! — кричав Яким на Зося. — А найбільше винна ти сама, бо не доглядаєш добре. Адже-ж при матері того не було!

— А ти не винен, що ніколи в млин не заглянеш? Я тобі не ключниця! я не буду тобі глядіти курей та свиней, лічити крашанки, чи що там.

— Найми ключницю, то й вона буде те саме робити, що й наймички. Треба тобі таки самій пійти й до комори, й по огороду, й частіше заглядати в горшки . . .

— Спасибіг тобі за добру раду. Я се давно чула ще од твого покійного батька Трохима, — промовила Зося, уштиво кланяючись йому. — А ти як би менше грав у карти з своїми червономордими урядниками та більше доглядав млина, скоту, наймитів, то би

порядку було більше. А то лінуєшся, лежиш, лежиш, а прийде вечір — в карти гравш . . .

— Знаєш, яка мені думка прийшла — промовила раз Зося до Якима.

— А яка? — питає він.

— Я не сільська господиня. Не люблю я свого гармидеру в господарстві. Нема в світі, як послати на базар та готове купити! І світ його не скаже! А то панькаєш коло курки, коло качки, як коло дитини, та сліди за наймичками, за всім, за всім. Та й з тебе не Бог-зна який хазяїн! Щось і ти любиш залежуватись по городському.

— Може й правду ти кажеш.

— І яке наше життя в сьому поганому місті? Ї в нас усього доволі, та нема навіть перед ким показатись! Пролечу я на своїх конях через місто, нема кому на мене дивитись. Вберусь я в дорстгі сукні, нема кому мій смак оцінювати. Що з того, що я покажу свої убори казначейші, протопопші, докторші! І вони самі, а найбільше їх чоловіки, й всі твої кавалери розуміють у тому стільки, скільки от-ті воли та корови, що повитріщають на мене дурні баньки, як іду я через подвірря . . . А луччі люде, правдиві тутешні аристократи, нураються нас . . ., бо всі знають, що твої батьки були міщане, прості люде, Українці . . . І будуть цуратись доки ми живемо в сьому гнізді, що звили твої прості батьки. Ідь Якиме до Києва, шукай там місця, продавай хату й грунт . . .

— Чи се ти фантазії тільки розпустила, чи говориш, щоб наговоритись?

— Який ти чудний! на що-ж мені говорити, ко-

ли не стосується до діла моя мова? Візьми коні, та поїдь до Кнїва, та пошукай добре місце, а потім про-
дамо грунт . . .

— Чи не здуріла ти, Зосю! вибачай за се сло-
во, — промовив Яким, лежачи на ліжку й підвівши
трохи голову.

— І коли ти забудеш оте наскудство, що по-
вшучував тебе твій батенько! Я говорю тобі люд-
ським язиком.

Яким замовк. Тим її скінчилась розмова.

На другий день Зося знова почала ту саму роз-
мову. Яким слухав та смівся. Зося почала сер-
дитись.

— Та ветавай, та думай що-небудь! лагодься до
Кнїва. Чого ти лежиш! нічого не робиш, хазяйт-
ства не доглядаєш! — Так гризла їїому голову жінка.

— Думай вже ти, а я нічого не думаю. Індик
думав, та її здох, — кажуть люде.

— Чи вже-ж ти думаєш отут і вмерти, де вмер
твій батько?

— А чому-ж і не вмерти тутечки?

— Може ще другого дзвона почепиш на дзвін-
ницю? — питала Зося. — І лежить, качається! Люде
їздять, шукають щастя, знаходять долю. заслужу-
ють великі гроші, чини. Хіба-ж у тебе розум не
такий як у людей?

— їздять, бо дурні; а розумні люде сидять на
однім місці, та не ринаються.

Минув тиждень; Зося знов почала гризти голову
чоловікові. Велике місто, нові люде, нове товарн-
ство, молоді панчі, — все тягло її до міста, піби
десятьма руками.

— Якиме! думаймо що-небудь, бо життя мов тяжке. Продавай грунт осей поганий з свинями, з качками, з вівцями, й їдьмо до Київа.

— Отсе! як коржа, так коржа! як спечемо то й дамо, — одрізав їй Яким, та ще й по українськнй.

Зося аж у гору підскочила: — Чи ти не бачиш, що діти в хаті! По якому се ти говориш? Зараз мнї запрягай коні, та їдьмо до Київа! Нам треба дітей учити. А тут де ти їх вчити-меш? Тільки вивчаться говорити, як говорила твоя мати, та співати мужичнх пісень! їдь мнї зараз . . .

Зося кричала й видалась до Якіма.

— Отсе причепилась причепи! Не хочу, не поїду! Не мав клопоту, то поїду шукати!

— Не клопоту шукати, а щастя! Розумієш? щастя собі й дітям.

— Та дітей можна возити до школи своїми кіньми!

— А ми? а я? Хіба я живу не для себе?

Так гризла Зося голову Якимові сливе кожного дня мало не пів року, й поставила таки на своєму. З великою неохотою Яким поїхав до Київа шукати місця, хоч і знав, що люде знаходять же мі і гарні, добувають чинів і грошей; хоч і знав він, що з його негарний хазяїн, одначе ледви зрушив з місця в дорогу й більше тим, що сама Зося поїхала з ним.

Приїхали до Київа, стали на станції.

— Зося! побігай собі трохи по городу, погуляй, та вернімєя знову до дому! Чого нам сюди перебіратись! Хата в нас своя, гарна, тепла; кусок хліба свій. Сидіти-б та не рипатись!

— А хазяйство! а клоніт! Коли вже маємо ґрунт і хазяйство, то треба коло його клопотатись.

Зося побігла, розпитала, де «губервські міста», знайшла всі входи й виходи, скрізь водила за собою Якимом, трохи не викинула його в двері з «прошенієм». Яким дістав місто трохи лучче, як в своєму повітовому уряді, в Києві.

Рада верталася Зося до дому й дорогою так нацькувала свого чоловіка, так розмалювала йому життя у великому городі, ті чини, хрести, гроші, що він мав колись там дістати, що Яким був уже готовий продати батьківський ґрунт хоч і зараз.

Вернувшись із Києва, Лемішковські продали зараз батьківську хату, ґрунт із садком і млином за кілька тисяч карбованців. Покійник Лемішка наче знав, що не його внуки й правнуки топтати муть стежки в його саду.

Перейшла батьківщина в чужі руки.

Приїхали в Київ, зайняли хорошу квартиру. Але за одну квартиру пішло мало не все жаловання Якимове за цілий рік.

— Що ти робиш, Зося! — говорив Яким.

— Дай же жити по людській хоч один рік, — одказала Зося. — Грошей у нас доволі.

І Зося зажила по своїй душі. Сам Яким не пізнав своєї Зося, як убралась вона у чудову сукню, накинула через плече незвичайно кокетливо шаль, як розпустила кучерями свій довгий волос, та ще й притулила багато чужих кіе, як взулась в малесенькі, гарнесенькі черевички. Всі дивились на неї, як вона пліла не йшла по вулицях, всі розпитували про неї.

Незабаром приїхали до їх в гості Люцина й Рузя. Зося справляла бал. Ще з-рана прибігали урядники з визитами, а з собою приводили юрбу панничів хороших, молодих. Яким дуже здивувався, що вони обходились з нею, як із знаменою . . .

В вечері до неї заїхало багато товаришів Якимових, наче і панничів, тонких, рівних як стріла, говорючих, як і вранці.

Зося була її найкращою сестрицею балу. Од неї не одступали ні на крок, і коли вони встали на танці, ловили кожне слово, що вона говорила очима за нею. Отсе було життя, якого не було в Зося, об якому вона колись марила в думі й сновидіннях, якого потрібно було для її веселої, гулячої натури.

Вечори з танцями йшли за вечорами. Попереду Зося одмовлялась тим, що їм треба знайти женихів для сестер. Одначе женихи не знайшлись, два начальники Якимові, удовці, забрали їх до себе за хазяйок. А паннічі все палітали вечорами, а танці все не переставали.

Якимові обридло таке певгамоване пусте життя, обридли гості, навіть, карти без перестану. Він не хотів уже виходити до гостей.

— Якиме! Бога бійся! убірайся та йди до гостей! Дивись, дами сидять та скучають. Іди, розважай їх компліментами.

— Одчепись ти із своїми дамами! В мене язик не па пружинах. Хиба я обізіна, що буду перед ними штуки показувати!

— Якиме! ти мене компромітуєш перед людьми. Іди! не муч мене. Я вже кілька раз одговорювалась,

що ти не здукаєш і не виходиш із хати, а сього дня гості бачили тебе на вулиці.

— То сказки їм, що мене трястя схопило, та трясє так, що мні гості не в думці. Іди лишень, іди в гостинню, бо от-ті шелихвости скучають без тебе.

— О! я нещаслива з таким чоловіком! — промовила Зоя й заплакала.

— О! я щаслива з такою жінкою! Чи ти знаєш, що половини батьківських грошей вже нема?

— Будеш служити! брати чини в грші. Іди-ж бо, я не втерплю, пароблю плачу на діній дім.

І Яким, як та машина, мусів натягати сіртук і йти до гостей. Зоя йому з далека моргала й кивала, як він переставав розмовляти з дамами, й він мусів знов лепетати нісенітницю.

— Якиме! проводи мене в царський сад. Сьогодні там велике гуляння.

Яким, хоч і через спазу, одягався й проводив її в сад, по разів сто крутячись із нею, піби в хрещики, по доріжках.

— Якиме! сьогодні митрополит служить в Софійському соборі. Там буде багато публіки. Проведи мене.

І Яким одягався й проводив її, а потім мусів з нею перейти разів зо три Хрещатик.

— Якиме! сьогодні субота. В Братському монастирі ректор академії читає чудово акафіст. Там будуть самі аристовратичні дами. Поїду, поди люсь на убори.

І Яким віз її до Братства.

Так тягала вона мужа за собою піби палигачем.

І звик він покорятись, як машина, по переду за любов, а потім через капризи.

А тим часом як рік упливав за роком, і батьківські гроші розпливались . . . Лемішковські мусіли вже найняти біденьку квартиру, жити тільки на своє невеличке жалування. А чини не прибували, й грошей не прибільшалось . . . Другі товариші Якимові йшли в гору, а його все лишали . . . Зосі вже не було за віщо убіратись в дорогі сукні та шалі. Спомянув Яким батькове слово, що хрестити та чини не нагодують, і кається, що послухав своєї жінки — продав батьківську хату й грунт.

— А що, жінко, будемо робити? — питав раз Яким Зосі, котра сиділа, похиливши голову. — Я б рад одкупити батьківське гніздо, та Біг-ма за віщо! Мудруй тепер своїм розумом, коли довела мене до бідности.

— До бідности ще далеко! Але вже я тим щаслива, що мене ніхто тутечки не докоряє міщанським родом, ніхто мене не цурається. Другі-ж люде шукають і якое знаходять щастя-долю.

— Шукай уже ти, а з мене буде вже того, що я тебе раз послухав.

— То й ще послухаш! На що-ж Бог розум дав чоловікові як не на те, щоб ним добувати талану. Чи не пригадаш ти нашого давнього знакомого, Ключковського, що був управителем. Які в його хороші покої! Якого в його птні, корів! які в його коні! Та він же користувався мало не всім панським добром. Чому-б і тобі не стати за управителя у якого-небудь багатого пана? Кндай ік нечистому сю службу, коли з неї користи, як кіт наплакав.

— А може мені швидко дали-б висечий чин, а може й хрестик . . .

— Годі вже тобі мари́ти про чин та хрести! Коли дають їх видавцем, то Бог з ними! Нам треба грошей! Нам треба дітей вчити й самим пожити по людськи.

Яким і справді згадав покої Ключковського, згадав широкий двір, обсаджений високими тополями, а по дворі табуни овець, гусей, индиків, корови, коні; а за домом сад, оранжереї; згадав жінку управителя, що жила, мов іста поміщиця, згадав його дітей, що бігали по хаті повбрани, як куколки, згадав гарно повбраних мамок, няньок, що водились із дітьми. І він думкою вже почав оддаватись в жіночі руки.

— Тільки хто його поїде шукати того місяця? — питав Яким трохи перегода. — Раз я зрушив з місяця, та й не на добро . . .

— Тобі тільки лежати, байдки бити. Як не поїдеш сам шукати місяця, то я сама поїду . . .

Зоя так і зробила, як говорила. Поїхала до батька, а там розвідала, розпиталась поміж знакомими й . . . знайшла місце управителя в одного пана.

І знов потягла Зоя чоловіка по світу, а він поволікея за нею, не маючи в собі доволі сили, щоб не послухати її. Місце управительське, або окономське буває й корисне, але дуже небезпешне. Пани міняють окономів, як хазяїни наймитів, бо панське добро любить на половнину переходити в руки управительські.

І знов заклип Лемішковські в теплі й добрі хоч і не на своєму.

Знов Зося літала баскими кіньми, вбиралася в гарні сукні, вбирала дітей, не мала ні в чому недо-стачі. Ні одного діла не робив Яким, не порадив-шись із Зосею. Вона-ж давала йому лиху пораду користуватись чужим добром . . . Швидко побачив Яким, що ступив знову на стежку дуже небезпеш-ну . . . Трохи не що-року переходив він з місця на місце. Траплялось і добре, траплялось і погане. Раз просиділи Лемішковські на бурку, без місця, прожили, що нажили, збідніли. Яким мусів на час зайняти місце оконома в Тхорівці, навіть у небага-того папа, в бідній окономії. Оттут-же його її знай-шов Ясь Середінський, серед бідної обстави.

X.

Після веселого життя в великому місті Зосі було дуже тяжко в Тхорівці. На окономії було чимало всякого добра: її гусей її курей, її корів; був там і розкішний сад, та не було там того, чим живе її ті-шить себе натура польської дами: життя там було скучне для Зосі. До міста далеко; кругом товари-ство не багате. Зося мусіла найняти для своєї дочки гувернантку, поминуту нами носату немолоду панну Теодозю. З нею тільки Зося тішила себе розмовою про Варшаву, про гуляння, про балі, о котрих роз-казувала Теодозя, конечно по половині з неправдою.

В своєму безталанні Зося винуватила одного Якіма, гризла йому голову, докоряла, допикала за його недбалість, за лінивість. Яким слухав її вже не огризався, опустил руки її став попихачем у своєї жінки.

Візит такого значного папа, як Ясь Середінський, нового управителя всього княжого добра, не сказано стрівожив і звеселив Зою. Новий багатий сусіда, дуже гарний з лиця, молодий, сам приїхав до Лемішковських і просив до себе. Одним тільки зосталась Зося недоволена: молода управительша не приїхала до неї з візитом.

— Якиме, їдь ти сам з візитом до Середінських. Я не поїду, доки його жінка не одвідає мене. Вона більша пані, ніж я.

— Чого я поїду? — осмілилась Яким говорити.

— А ти хочеш, щоб я пропадала от-тут, в сій поганій Тхорівці, без порядного товариства, без людей! Покарав мене Господь таким чоловіком! І не знаю, коли я тебе обтешу, вибчу!

— Покарав мене Господь такою жінкою, — трохи не зірвалось у Якіма з язика; однак він прикусив язик і мусів їхати до Середінських. Сама Зося натягла на його фрак, причепурила його й — трохи не випхнула з хати.

Середінські привітно й ласкаво прийняли Лемішковського. Ганя прохала через Якіма Зою в гості й сама обіцяла прийти до їх. Швидко вона сама поїхала в Тхорівку, в великій піст, і просила Зою й панну Теодозію бувати в їх у гостях без церемонії, по єврейській.

Настали Великодні святки. Ганя ждала Лемішковських; однак минув третій й четвертий день а їх не було.

— Щось дуже горді наші нові знакомі! — промовляла Ганя до Яся. — Не їдуть до нас у гості.

Не дурно вони говорили з тобою все про князів, та про Паряк.

Весна на дворі стояла рання; дні були чудові, тихі, соняшні. Княжий сад подекуди вкрився молодим зеленим листом, як пухом, а над ним ніби плавали золоті вершечки дворця. Квартира Середінських стояла серед саду, що був огорожений од княжого тільки невеличкими, зелено помальованими штахетами. Княжий садовник-Німець піклувався й коло управительського саду. Із княжого садка в управительський можна було ввійти через легієнські ворітчка з точених кілочків, гарні, як цяцька.

— Пані! — крикнула наймичка до Гані, якось у ранці пятого дня Великодних свят. — До нас іде в гості князь із княгинею, й з тою баринею, що гостює в їх . . . От подивіться в вікно, коли не вони! Бо за собою тягнуть такі хвости, що я ще й з роду не бачила.

Ганя кинулась до вікна, а Ясь за нею. Із княжого саду через ворітчка виступали пані, по широкій доріжці, що йшла прямо до покоїв Середінського, до бокових дверей.

Попереду тихою ступою йшла рівна пані вся в чорному, як черниця. Сукня падала з неї рясними фалдами й тяглася позад неї довгим шлейфом. Половина її лиця була прикрита чорною сіточкою. Поруч з нею, взявши її під руку, йшла молодесенька дівчинка в білому, тонкому, короткому платячку. За першою парою йшла друга пара: то був пан з розкішними чорними кучерями, в високому капелюші; він вів під руку паню знову всю убрану в чорну сукню, що волоклася далеко за нею довгим хвостом.

Обидві пари йшли так тихо, ніби стояли на одному місці. Вони роздивлялися на дім, що стояв перед їх очима з великими, прозорими вікнами, з готичськими стрілками, понатикуваними скрізь на покрівлі за-для краси. Вони роздивлялися на високі тепличні квітки, що були вже поставлені гарними купами попід стінами дому, по грядках чисто заскородженних і засіяних, по обидва боки широкої доріжки. А над ними гоїдав тихий вітер зелене, свіже гилля, а коло їх стояли вже зовсім порознуковані кущі троянди, бузку, агрусу, цвіли вже якісь ранні кущики. Над зеленим, чисто обрізаним деревом вже високо підіймался широкі круглі кущі півонії, півників, китицями висіли пуялики тульпанів, цвіла вже рання жовто-гаряча лелія. Доріжка була чиста, заметена. І дім, і сад, і квітки — все було залите золотим веселиним сонечком, котре не жалувало проміння й щедро обспало дві пари, що тихою ходою ледви посувались до дому, мплуючись всім, що кидалось їм у вічі.

Гая з Ясем бачили в вікно, як гості одчиняли ворітця, як йшли по доріжці, роздивляючись на всі боки.

— Князь іде з княгинею й з петербурською грабіною, — промовив Ясь гордо й весело. — Тільки не знаю, що то за дівчинка тягнеться за княгинею?

— А я не убрана! Що-ж мені робити? — крикнула Гая, оделонившись од вікна.

Дві пари наблизились до дому, кивнули на хлопця, що скоротив залізними грабельками грядки й про щось його питали. Ясь придивився гаразд, вже не князь із княгинею, а Яким Лемішковсь-

кий із своїми дамами ішов до його. Він аж засміявся.

— Добрих клявів будемо вітати, Гапо! її вбіратись не вбирайся. І принесла-ж їх лиха година, та ще таким чудовим ранком!

Гапя вийшла в свою убірну кімнату, щоб трохи причепуритись, а Ясь залишився в гостинній вітати гостей.

Гарно убрані лакеї одчинив двері. В гостинню вступила Зося, держачи за руку свою молоденьку дочку; за нею ввійшла Теодозія з Лемішковським. На всю просторну гостинню зашуміли їх шовкові сукні, їх довгі шлейфи, що волоклись по блискучому паркетові. Зараз таки вийшла до гостей й Гапя. Всі дуже церемонно всілись на фотелях коло стола.

Заля й гостинна хата займали саму середню дома на всю ширинь, так що кожне вікно в протинній стіні приходилось проти вікна. Світ заливав хату, з двох протинних боків освічував Зося, що сиділа на самім переднім фотелі коло широкого мармурового стола як-раз проти Яся, освічував Теодозю, що сиділа поруч із Зосею. Яким і Гапя помістились проти їх, а молоденька дочка Лемішковських притулилась ніби під крилом своєї матері, прихиливши русяву головку до її плеча. Вся група дуже добре одбивалась в широкому дзеркалі, що висіло над другою канапою коло протинної стіни, за другим мармуровим столом, а найбільше постать Зося і Яся, що сиділи на передних фотелях. В блискучому склі дзеркала Ясь роздивлявся на Зося, ніби бачив її вперве. І справді тепер, в пишному, чистому

наряді вона здавалась йому зовсім нічою, ніж тоді, як він був у неї з візитом.

Розкішна чорна шовкова сукня пообшивана чорними, аксамитовими стрічками й кружевами, через свої фалди й шлейф, здавалась хвилею, на котрій плавали позні, білі як мармур, її плечі. Її лице гладесеньке, ніжне, біле, як лелія, здавалось прозорим під пасмами ясного проміння світа, котрий пересікався й переплутувався з двох противних рядів вікон. Розкішні русьві буклі, зібрані пучком серед голови, розсипались дрібно й рясно по всій голові, черкались об білі плечі й блищали, як золота хвиля, од кожного повертання головою. Білі атласові стрічки, срібні шнурочки, з котрих були штучно повироблювані кокарди коло пліч, здавались темнішими в рівні з білиною її лиця. Теодозя, гувернантка, була так само убрана, тільки далеко бідніше. На її сухорлявій постаті розпущені буклі, при здоровому носі, здавались горшком, наткнутиим на кілок. Ганя сиділа проти їх убрана по буденному, в просту шерстяну сукню, та в мантилі. Її голова була причесана просто, по домашньому. Вона оглядала своїх гостей й тільки дивувалась, де та небагата окономша з Тхорівки набрала таких багатих і доладних уборів!

Розмова розпочалася сама звичайна й потім потроху все переходила на висчий тон. Більше всіх говорила Зося, Теодозя й Ясь. Другі помовчували й більше слухали. Зося почала мову про Київ.

— Пишуть що сібі зими в Києві буде італійська опера. Ох! яка шкода, що ми покинули Київ! Закинула нас недоля в сей хутір . . .

— Ми чули, що ви мали навіть свою маєтність, свою землю, — спитала Галя.

— Мали та продали, бо хотілось переїхати в Київ. Муж мій тоді служив.

— Ні землі, ні маєтностей не мали, а тільки ґрунт у місті, — обізвався Яким, і зараз замовк, як на його глянула жінка.

— То ви її служили? — спитав його Ясь. — На ві-що-ж ви покинули службу?

За Якіма одказала жінка:

— Бо нас тоді один знакомий поміщик попросив до себе управителем. Місце було дуже вигідне, ми мусіли покинути Київ, хоч я її тепер жалкую . . .

Яким вирячив очі, дивуючись, коли то його жінка жалувала об службі. Він і досі не привик слухати, як Зося при людях розказувала те, чого в ним ніколи не траплялось.

— Мабуть знайомих мали багато! певно не скучали так, як у наших глухих сторонах! — спитав Ясь.

— Де вже скучати, коли в нас були тижнівні бали або вечори! В понеділок був у нас вечір, в вівторок у одного знакового генерала . . .

— У столоначальника . . . — вирвався Яким, поправляючи жінку.

— Чи то правда, у столоначальника . . . Вже й позабувала. А в середу у генерала . . .

Яким тільки роздявив рот, пригадуючи надаремне, коли то він на своєму віку кумався з генералами.

— Вважайте, мої панове! — промовила поважно Зося, по ораторській розмахуючи рукою. — При-

викинути до міського общества, до людей просвічених, до читання свіжих журналів і газет, до театру, привикнути слідити за кожним научним або, політичним рухом — і зразу опинитись у такому глухому кінці! Ох! Боже! Як я рада, як я рада, що наш знакомий пан Хоціньський познакомив нас в сій пустині з вами!

Хоціньський й справді був знакомий із Зосєю, знав її, як польську добру патріотку, й мав на приміті запровадити її до Середінських, щоб вона мала свій вплив на їх семью.

— Який сад гарний коло вашої квартири! та ще так близько од княжого! Таких садів можна знайти тільки в нашій Варшаві, — промовила Теодозія, підіймаючи свої олов'яні очі до стелі й прямо обертаючись до Яся. — Яка позиція гарна! які чудові скелі, водопадки! Як скрізь чисто! Живши тут в Каміяному, я, здається, цілими днями сиділа-б у саду з книжкою, або з роботою.

— А нам уже й байдуже! — одказала Ганя. — Я навіть рідко гуляю в саду та ще в тих далеких алеях. Погуляю трохи коло свого дому, та й до хазяйства.

— А ви любите піклуватись коло хазяйства? — спитала Зося з легенькою іронією, але все таки поважним тоном.

— О! моя жінка велика господарка! — одказав Ясь, шуткуючи.

Зося окинула косо очима Ганю. Її руки пухкі й білі, справді не блищали панською білиною. На кінчику мизинця дуже важливе очко Зосі запримітило цятки сажі . . . Ганя, вештаючись у пекарні,

до всього приглядаючись, деє черкнулась об сажу, сама того не примічаючи.

— І я дуже люблю сільське господарство, — промовила Зося поважно. — Особливо тоді, як воно достачає доволі прибилі . . .

Яким знов вирячив очі на свою жінку, згадуючи, як вона хазяїнувала на батьківському ґрунті. Аж надто білі, рожеві пальці Зосі доказували, що вони не дуже любили доторкуватись до кухарського й господарського діла.

Лакей у білих рукавичках, прибраний у панську ліврею, виніс на великому срібному підносі кофе й підніс зараз до Зосі. Кокетливо й з повагом вона простягла руку, взяла чашку, й не дивлячись на лакея, величаво махнула до його другою рукою, ледви пригнувши кінчики своєї білої руки. Вона показала, що не хоче брати сухарців і бубличків. Лакей одступив од неї з великим страхом, і вступаючи навшпиньки, поніс далі кофе. До своєї пані, до Якими, навіть до Яся лакей підступив далеко смілівійше.

Випили кофе. На щоках Зосі виступив більший румянець. Губи зачервонили, як троянда. Вона всілась у фотелі й легенько закниула голову, ніби втомившись. Її кучері поспались на білу шню.

— Яка чудова квартира! — промовила Зося, встаючи й беручи за руку свою дочку. — Видно, що княжа!

Держачи при собі доню, котра тулилася до неї в білій куценькій сукні Зося перейшла просторну гостинну, ніби пересунулась. Шовковий шлейф шестів, скобзаючись по блискучому паркетові. Її

постать огрядна, повна й разом складна, її свіже лице, її розкішна коафюра, все разом заворушилось в кількох дзеркалах. Зося примувала до дверей, що були до салону. Нєсь схопився й полетів одчинити двері, навипередки з ланєсм, що вже поспішив зробити своє діло. Тоді всі встали з-за столу й пішли за Зоєю, котра повагом ішла по світлиці, мов царици, оглидаючи хату. Всі йшли за нею, ніби її деоровий штат.

Вся розмова меж гістьми велася по польській. Одна Ганя говорила по московській, та її то дуже погано.

— Чи й ви Поляк? — спитала нежданно Ганя Якима, примічаючи, що він крутив польську мову так як вона московську.

Всі разом звернули увагу . . . Яким очевидячки не знав як одказати, чим себе назвати, дуже смішно лупав очима, ніби пригадував, збирався одказати . . . й знов задержував язик . . . і знов пресмішно лупав очима й кивав губами.

Зося кинула на його очима сердито. Яким викинув з рота, ніби пожуване слово: «Поляк», і сам почервонів на всій ширині свого повного, хоч і блідого лица.

Ганя в свою чергу тож поставила на йому свої очі . . .

— Бачите, моя дорога пані, мій муж походить з польського роду, тільки віри православної, — промовила Зося, й хотіла вивести разом і Якіма й Ганю й себе з тієї плутанини. Одначе почервоніла до самих ушей й кучерів, а Яким все стояв та лупав так смішно очима, що його дочка не втерпіла й тихо за-

реготалась. Теодозя ледви задержувала подавляний в горлі регіт. Всім стало не до ладу, незручно стояти й дивитись одно одному в вічі.

— Чи не маєте яких нових газет? — спитала Зося Яся, щоб розмовою затерти діло.

— Яких же вам? — спитав Ясь: — чи польських чи руських?

— О! безпремінно польських! я ледви слибезую по руський, — сказала Зося.

— О! змилуйтеся, наділіть нас газетами тв журналами! — почала тоненьким голоском Теодозія й під кінець іайкала на природню басову ноту.

Зося вернулася у гостинню, а за нею рушило все товариство. Повагом знов перейшла вона хату й сіла коло столу опершись ліктем об стіл. Вся її постать дуже приходилась до розкішної обстанови, до килима дорогого, на котрому розістлала вона свій шлейф і поклала маленьку ніжку, до мармурових столів, до великих дзеркал, паркетового помосту . . . Ясь не зводив з неї очей . . .

Гостям видимо не хотілось одїзжати до дому. Ганя запросила їх на снідання до столової хати. Там був гарно прибраний стіл обставлений густо тарілками з холодними закусками, винами, срібним сервізом, дорогими серветками. Все те тішило Зосяю й Теодозю.

По закусці всі пішли в киякий сад на прогуляння. Там, під приїздом саду повинні були ждати коні, — як говорила Зося. Та вона так тільки говорила, а на ділі звеліла кучерові попасти коні в яниця и не виїзжати, поки вони самі не приїдуть. Повозка й коні були погані, й Лемішковські со-

ромилась прямо заїзджати до квартири Середінь-
ких.

З богатих світлиць Зося з товариством вступила
в богатий панський сад, серед розкішної природи.
Ясь вів її під руку. Попереду йшов Яким а Теодо-
вою її дочкою. Ганя розирощалась з гістьми її зо-
сталася дома. Широкими дорізками, меж свіжою
зеленню, по-під високими екедами, через гроти її мі-
сточки йшла Зося, схплюючись на Ясєву руку. Зося
розказувала йому про своє життя веселе в Києві, про
невдачі свого мужа на урядовій службі її в управи-
тельних, розказувала про свої втрати, про своє неве-
селе життя в Тхорівці, колюче багато дечого при-
кидаючи, примальовуючи по панському звичаю. Її
лице то блищало радіщами, то зчемучувалося, і вії
опадали на щокі, її хнюп клась її чудова голова до
долу, її спадали її русі пухлі на біле чоло. А вона
стоїла з Ясєм над самою водою, на каменних теса-
них східцях, вкє обставляних темничими квітками.
В прозорій воді вона прямо роздмлювалась на чорні
кучері Ясєві, на гарне лице його, молоде, ніжне її
панське. Ясь пригадував їй Якіма в порі його пер-
шої молодости. Тільки його лице тхнуло щастям і
вдачею, красувалося гордестю її самонадією . . .

Трапилось переходити через вузький місто-
чок, що був перекушений з чималої екелі на другу
її висів над кинучою її шинучою водою. Дамы бо-
ялись іти, а більш того, що вдавали; ханались за
поруча її не сміли ступити на дошки. Теодози аж
пищала, одхлялася од мосту її закривала очі рукою.
Яким без сорома реготався їм у вічі її не рушав з
місця, щоб не перевести дам через хисткий місточок.

Тоді Ясь брав кожну даму по-під руки й тихо переводив їх через місток. І Теодозія й Зося дуже липли до його, переступаючи тихесінько через місток і з великою уштивістю дякували його за послугу.

Вийшли вони з саду до приїзда; ні коней ні повозки не було. Зося погмоніла на кучера. Ясь послав одного з помічників садівника по свій екіпаж, повів гостей в оранжерсю, забавляв їх тим часом, поки приїхав екіпаж. Лемішковські розмістились в просторному управительському екіпажі й коні, як змії, понесли їх по дорозі в Тхорівку.

— Який чудовий день провели ми сьогодні! — промовила Зося.

— Сей день нагадав мені Варшаву, з її розкішю, з гульбищами, панамі.

— Чи в Варшаві ви їли такі дорогі сніданія, пили такі дорогі вина, як сьогодні? — спитав Яким . . .

Зося торкнула його ногою. Він замовк. Теодозія надула губи.

А тим часом Ясь, випровадивши гостей, вернувся до дому й сів за обід з Ганею.

— А як тобі показались тепер Лемішковські? — спитав Ясь.

— Так як і попереду. Лемішковська корчить в себе велику паню, бувалу, вчену, просвічену . . . Не знає в що цінувати себе.

— А хіба-ж і не важна пані? Як вона вміє держати себе, в повагою! Всім дає чути й розуміти своє панство. Навіть наш лакей ступав коло неї навшишиячки. А як вона по хатах пройшла, а як вона держить ту голову гордо та пишно, щоб і ко-

кетства, граці не втеряти, й дати всім знати, що вона пані з дідів з прадідів . . . Вона тобі зуміє за-ткнути за пояс ту грабниню, що я бачив у князя! Приїхала з якоїсь Тхорівки, а держить себе мов та цариця. Єй Богу їй була-б до лиця корона!... Щось вона мені п'ятикала про свій рід, що виїшов з під Варшави, про своє життя богате в Києві.

— Хто там її знає з її родом. А що вона приїхала з Тхорівки, то ми добре знаємо, хоч на їй й багатий убір . . .

— А пуклі! а сукня! а ті букети в білих стрічок і срібних шнурків, що блищали як звіздиколо плечей, на грудях . . .

— І позамічав! дивись! Не дурило вона так закидала голову та трясла тими кучерями!

— А вже сам Лемішковський, то правдива лемішка, — промовив Ясь сміючись? — Сидить та очима лунає! Я думав от-от засне!

— Чим же він не чоловік. Хоба тим, що не дав Зосі прибріхувати на всю губу. Його здається зовсім забила й загнала твоя Зося . . .

— Яка-ж вона моя? — спитав Ясь, осміхаючись.

— Бо ти її хвалиш!

— Бо й є за ві-що! Вона здається з великих панів. Не дурило вона природна Полька! Вміти так себе держати, говорити так розумні речі . . .

— І розпитати гроші в Києві на сукні, на бали . . . Правдива Полька!

Ясь наступив трохи брови . . . А ти вже її знаєш? — спитав він осміхаючись . . .

А тим часом Лемішковські, вернувшись до господи й зоставившись у-двох у хаті, мали свою розмову.

— Бачиш, як люде живуть! — докоряла Зося чоловікові. — Які в їх світлиці, яка мебіль, які килими! А хазяїн! Так і видно аразу, що чоловік папського роду, доброї науки!

— Великого роду? — одказав Яким. — Такого самого, як і я. Хиба-ж не знаємо, як він був обшарпаним писарцем, чи окопомом в Нестерницях? Се тобі знає кожний мужик . . . Трапилось щастя, та й годі.

— Та що з того, що він був там писарем, чи чим? . . . Коли він уміє так привітно обійтись із людьми, вміє ходити коло дам, вміє сказати й приказати! Серед тієї роскоші він здається ніби на своєму природньому місці, ніби він там родився й зріє . . .

— Ото штука велика! І ти родилась і зростає не в великих роскошах! І твоя Теодозя мабуть була в Варшаві жидівською наймичкою. А дай вам грошей кілька тисяч! А пусти вас в ті роскошні світлиці! То ви там заграєте таким баским конем! . . .

— Якиме! — крикнула Зося, схопившись із капаши: — й коли я тебе обтешу? Що то за слова, що то за речі? Ніякими пахощами не видушу з тебе того духу твого батька Лемішки! А Теодозя, жидівська наймичка! . . . Фе! Слухай ти! Щоб ні я, ні діти не чули од тебе таких мужичих слів . . . Коли заарвадив нас своїм лінивством у сю Тхорівку, то вже смрився-б, мовчав . . .

Яким замовк, і з уст ні пари! Зося, сердита й червона, грукнула дверима й вийшла з хати. Вона пішла до Теодозиної кімнатки й там наговорилася в смак про своїх нових знайомих.

— І що за чудо, що за людина, пан Середінський! Ах Мати Божа! — кричала Теодозія, склавши руки й дивлячись на стелю.

— Гарний, веселий мунцип, рослий, з панськими манерами, з чистою, щиро-польською мовою. Хоч у Варшаву, то годиться!

— А Середінська щось не дуже . . . — додала Зося. — Така тиха, спокійна. З нею не дуже можна розбалакуватись. Та все розкаже про те господарство, про худобу. Чи ти завважала, моя кохана Теодозію, що в неї руки були в сажі! Знать сама робить в пекарні чорну роботу.

— А убрана так простенько, дуже гіке по буденному. Я все роздивлялась, чи не знайду де на одези тіста, — говорила далі Теодозія. Мніні здається, що вона сама наляинці виробила . . .

— І мавши стільки прислуги, — підхопила Зося, — щоб я займаюсь отим кухарським паскудством! Їй Богу чудно діється на світі! Дас Бог щастя тому, хто не вмів ним навіть користуватись. Серед такої розкішної обстави вбратись так просто, ходити в пекарню.

— Вона й гарна, навіть дуже гарна, — казала Теодозія, — тільки їй краса не панська. Так не йде її постать до тих великих дзеркал, до тих височих вікон. А може тим, що вона не убрана як слід . . .

— Де там гарна! — відказала Зося, що то за краса лица, що похоже на лице сільських українських дівчат? Ті очієвка чорні, ті бровица аж сині . . . ті рум'яні . . . Нема в їй нічого такого небесного, тих очей романтичних, тих золотих кіє . . .

Зося мала на думці свою красу, котру вважала

за саму височу, красу щирю, над котрою не було в світі нічого красчого.

— Коли-ж то нам прийдеться знов бути в Середіньських? — промовила вона, з легка зітхнувши, й вийшла з Теодозею в сад погуляти.

Через широку долину, помеж горами видко було Кам'яне, видко було навіть частину княжого саду а над сизим туманом того далекого темного саду висіли вершини одної оранжереї, котра стояла на горбнку.

Обидві дами, вступивши в сад, мимоволі зразу обернули очі в той бік, де стояло Кам'яне, де мрів, як сніжний туман, княжий сад, звідкіль виглядали легенькі готицькі вершечки оранжереї.

— Он то місце! — промовила Теодозя, легенько кивнувши носом на сизу далекість.

— Он то місце! — подумала Зося жовчки, де люде живуть як у Бога за дверима, як у раю; он те місце, де тепер може по саду похочає Ясь.

І став перед нею Ясь живий, над прозорою водою, на кам'яних східнях меж кущами широколистяних вазонів. А вона (здавалось їй) держалась за його руку, кралькома поглядала на дивиний профіль, на повні, молоді губи, на чорний блискучий вус; а вона ніби знов бачила в воді його в саме лице горде, панське, пишне, вона ніби чула тхіння його здорового лица, чула теплоту його руки.

— І коли то нам прийдеться побачитись! — думала далі Зося.

Довго гуляла вона в Теодозею по своєму великому саду. Їй так не хотілось вертатись до хати, де бідність, негарна обетава, покривляні, темні вік-

на, немальований поміст ще гірше разили її серце після роскоші в квартирі Середіньських. Зоя на силу переждала обід у своїй хаті й знов пішла з Теодозею до саду й знов не зводила очей з того сизого далекого туману, пронизаного червоном промінням вечірнього сонця.

— Як там тепер гарно в саду! — думала Зоя, — як там тепер тихо на тих алеях, над тією водою! . . . Як би мні тепер постояти на тому високому місточкові, надивитись на ту шумну воду! постояти поруч з ним, опернитись на поруча, доторкуючись своїм плечем до його плеча . . .

І знов час було йти до хати, а Зоєю тягло в ту милу сторону, де вона зачула нове щастя, де вона пережила такі милі години.

— Чи чуєш, Теодозію! як там музика гріють?

Теодозія насторочила замість ушей довгий нос і прислухалась.

— А справді, пеначе грають! — одказала вона, — мабуть тепер у саду на горі гремить оркестри.

І Зої вчулася музика, вчувались якісь дивно-гарні мотиви то сумовиті, то дуже веселі. І здавалось їй у душі, що ті мотиви плывуть з того сизого далекого місця, де блищали проти заходу сонця вершечки орашкереї, плывуть од вершечків сазового дерева, разом з тихим вітром.

— Мамо! — гукала до неї дочка до вивна. — Ходіть до хати, бо вже вечери готова . . .

Зоя ввійшла в хату, де ворухилися в темноті діти, наймички, Яким. І знову огорнула її зо всіх боків будення життя омонії в Тхорівці.

Минув тиждень, настунав і другий. Одного ран-

ку серед тижня затупотів кінь на подвір'ї окономським. То прибіг верховий козак. Зося бачила його в вікно й душа її чогось затремтіла. Коли се наймичка внесла лист. Дрікачою рукою Зося розірвала коверт. То були записки від папа Середінського на бал. Зося поцілувала лист і прожогом кинулась до дверей, щоб оповістити таку новину Теодозі.

— Теодозію! — гукала Зося, вскочивши в сінці, — Теодозію! В сінцях саме наймичка годувала птицю. Перелякані кури кинулись в одчиняні до світлиці двері. Теодозія зачувши з другої кімнати голос Зосі, полетіла до світлиці.

— Теодозію! моя мила, моя кохана! — кричала Зося, кидаючись на шию до Теодозі. — Дивись, що привіз козак!

Теодозія прочитала білет і собі кинулась до Зосі обніматись і цілуватись. А кури, не вважаючи на таку шіркату сцену, киркали, кудкудакали й літали по хаті навкруги двох дам.

Яким, почувши в світлиці крик, галас, заглянув в двері, дуже здивувався, побачивши, таку чудну картину і, як хазяїн, почав ловити й кишкати на курей, не вважаючи на Зося, котра обнімалась із Теодозею.

— Якиме! на, читай! — крикнула до його Зося, подаючи йому білет.

Яким прочитав тихо, вернув їй білет і вийшов з хати, промовивши: і з чого тут цілуватись та плакати!

А Зося з Теодозею знов обнімались, читали білет і знов цілувались із слізми в очах.

Натішенихсь доволі вони почали радитись, як

Ім нарядитись на баль і скінчили на тім, що Теодозія з Якимом повинна їхати до повітового міста, купувати матерії, блонд, квіток і всякі всячини.

Зоси не хотіла їхати, щоб не запалити свого білого лиця.

— Якимцю! послухай мене, котку! — підлецувалась Зоси; — поїдь ти з Теодозею в місто й покупи, що потрібно до балу.

— Одчепньє ти собі з балом! Мійї треба їхати в поле до робітників. Ти знаєш — тепер час горячий. Нічого байдики бити!

— Послухай же мене, будь ласкав! поїдь! Теодозі самій ніяково їхати. Вона дама . . .

— Хто-ж вище, що вона дама? Велика пригнітність возитись із такою дамою! — промовив Яким, простягаючись на канані.

— Поїдь же, не доводь мене до сліз! — промовила Зоси вже плаксивим голосом. — Господе милостивий! Раз прийшлось по людський провести вечір, а йому байдиже, хоч би я й пропала. Ідь же, та ще й зараз! Ти знаєш, що до балу зосталось кілька днів!

— Та поїду, тільки одчепньє!

По ранньому обіді Яким з Теодозею сів на повозки й покатав у місто.

На другому кінці села жив священник, отець Микита, вдовець і бездітний. Яким, крадькома од жінки, частенько навідувався до батюшки, довго балакав з ним, випивав по чарці, а потім вернувшись пізенько до дому, одговорювався тим, що був ніби на панській токці коло робітників.

Проїздяючи коло батюшного двору, Яким по-

бачив отця Микиту на ганку й крикнув погоничеви: «Стій!» Погонич спинив коні. Яким скочив з вова й побіг до отця Микити.

— Зайдіть же, хоч плюньте через поріг, та випємо по чарці, — просив отець Микита Якіма.

Яким попрохав Теодозю подождати й пішов у хату.

— Отсе, спаси Біг вам, що ви трапились. Тепер час робочий; гості не приїзджаять і самому ніяково їхати в гості. Ні з ким і чарки горілки випити.

Отець Микита поставив на стіл графин горілки, паляницю й масло. Випили по чарці; розбалакались, випили й по другій й по третій. А Теодозі сиділа на возі й ждала.

— Ой, пора їхати! — просився Яким, не рушаючи з місця. — Мій губар-ніс мабуть вже лютує на возі.

— Нехай там трохи пошкребе носом по полу-драбні, а ми випємо по чарці. Спаси-Біг вам, що трапились. Є з ким і до кого випити.

Теодозя ждала і почала й репетувати. Ії до того ще добре припікало сонце. Вона послала по Якіма погонича.

— А ходи сюди, парубче! — вишій лишень за адороя отієї барниці, що тебе на возі клювала носом у потилицю.

Парубок випив і терся коло порога, ждав ще чарки. Отець Микита налив йому ще чарку. Парубок зостався й знов мався коло порога. Теодозя лопалася од гніву, а послати було нікого. Кругом не було живої душі. Самій пійти було страшно, бо коло самого порога лежав страшений собака. А

тут коні не стояли. Мухи допікали їм на гарячому сонці й вони рушили з місця й потягли до повітки у холодильник. Невміючи правити віжками, Теодозя трохи не плакала й проклинала Якіма й парубка. А тут на біду, ще їхали по дорозі якісь панічі й зобачивши її ніс, почали сміятись мало не в ніч Теодозі.

— Цуприкуйте віжки в право, пані! — гукав прозікий сміливий погонич з свого воза до Теодозі. — Теодозя почала плакати.

А через годину вийшов погонич до Теодозі.

— Чом ти не покликав пана, та ще й сам зостався там, шельмо, ти, лайдак!

— Кличте вже його ви! — одказав погонич, колибаючись трохи на ногах. Там почався такий баль! Горілка така смачна! а баба вже вареники ліщить! Плоха надія на пана; їдьмо самі!

Теодозя догадалась, що справді плоха надія на пана й поїхала сама до міста.

Зося не ждала того вечора їх до дому й вже збиралась лягати спати. Коли се одчинились двері, й в хату ввійшов Яким, веселий, сміливий. Його очи блищали, аж некрами сипали, на його блідому лиці горіли румянці. Волосся на голові настовбурчилось бурсю. Поява його в такий час і в такому дивному стані несказано здивувала Зося. Вона стояла й не знала, що казати.

— Чи не ви вже вернулись із міста? — ледви промовила Зося.

— З якого там, у Іродового сина, міста? з валу! — заговорив Яким по українській, як парубка.

Зося знов виринула очі на його дикі, блискучі очі.

— А ти думала, що тобі тільки можна гуляти на балах, а мнї ні? І я був на балу, був! Ну, що-ж ти мнї за се скажеш? А яких чудових вареників наварила баба Параска? Куди тобі! Куди тобі до неї, хоч ти й Полька.

Зосї здалося, що він загушнев у якої молодиці на селі й трохи не вмів.

— Куди тобі до баби Параски! — знов заговорив Яким, ледви соваючи язиком. Отець Микита, от у мене чоловік! А ти що? Тобі тільки бачи, тапці! Куди тобі до баби Параски!

Яким почав реготатись не своїм головом. Зоси бігала по хаті й ламала руки.

— Бога ради, мовчи! Діти сплять, почувють, слуги побачать!

— Нехай чують, нехай бачать, що я був на балу, що й я гуляв! А то все ти гулиш, все ти, а мнї й не можна! О! біс бо твоєму батькові! потривай же! поміряємось, хто з нас дужчий.

Очі в Якіма заблищали, як у вовка. Зося згадала старого покійного Лемішку й затруєлася усім тілом і душею.

— Гулив, і тебе не боюсь! Прогулив усі батьківські тисячі, усі батьківські сади й левади, й млин, проміняв їх на Параскині вареники. А ти свята божа! все дома сидиш, все Богу молишся!

— Яким! мій коханий, мій милий! іди спати, не муч мене!

— Зосю! моя ти богиня! моя ти щастя! . . .

Яким не скінчив мови, став перед нею навко-

лішки й почав страшно реготатись, дивлятись їй у вічі й держачи її за руку. Його червоне, свіже лице світилось таким молодим виразом, його очі, нові сліз, заблищали як у дитини, як у хлопчика й нагадали їй Якіма молодого, давнього, румного, веселого. Зося заплакала, своїми слабкими руками ледви довела його до постелі й випросила лягти.

— Зося! моя ти богиня! Дарую тобі всі сади, всі тисячі, всі свої чини! Бо й я гуляв, бо й я був на балу. А Теодозія посята, як чанли, неірна, погана! . . . — говорив Яким, засниваючи.

Зося так розтривожилась, що заснула тільки перед світом.

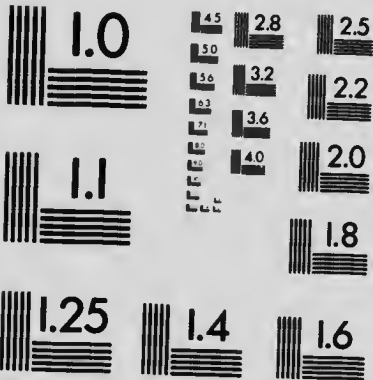
З її думки не сходив отець Мишита, Яким . . . і в легкому тревожному сні все вешталось перед нею то покійний Лемішка, то Яким, то баба Параска в образі Леміщихи, то здоровенний і страшенний дзвін з залізним серцем . . . То знов ставало їй тихо й ясно на душі, й вона ніби літала над зеленим пахучим садом, над золотOVERХОЮ княжою палатою, в тихому рожевому світі; і вчувалось їй знов ті мелодії, що вона чула з Теодозею; то знов їй спилось, що вона йшла широкою алеєю, вступала в каміну печерю, де світився якийсь чарівничий синій світ. Печеря ніби глибокала, темніла, чорніла й назустріч до неї влітав Яким, чудний, страшний, з закудланою головою, з дикими блискучими очима, ханав її обома руками по-під руки й волік у якусь дивну глибину, під землю. Вона чула, що надала вниз, як на повітрі, й крикнувши з переляку, знов заснула й знов верзлося їй те саме, тільки ніче трохи . . .

Зося прокинулась пізно. Якіма не було дома;

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

він пішов на поле до робітників. О півдні приїхала з міста Теодозя її навезла всякої всячини, що було потрібно до балу. Невсела, з блідим лицем стріла її Зося; отже, як побачила матерії, стрічки, квітки, як розговорилась з Теодозею про бальові наряди, як їх робити, то зараз минув смуток, ніби його її не було. Не тратячи дурно часу, вони зараз прийнялись до роботи, шили, пороли, приміряли перед дзеркалом і знов шили, звязували квітки в пучечки. Од старого бальового білого убору, ще справляного за Леміщині грошики, Зося поодпорувала дорогі білі її чорні широкі кружева її обшила ними свою нову білу сукню. Знайшлися в скрині давні дорогі троянди її пішли в нові букети. Вся та робота, той гармидер несказано тішив обох дам, котрі цілими днями пульпували над роботою її тільки в вечорі вибігали в сад, на горбок, глянути на місце, куди вони збірлися полинути на днях.

А тут, як кажуть, сорока на хвості принесла чутку, що на балу буде сам князь, що Середінський думає просити його на вечір. Така чутка була для їх все одно, що остроги для дуже гарячого коня. Ще гірше закипіла робота! Ще швидче завештались голки в їх руках. Разом з чудовим лицем Ясевим, разом з блискучою обставою багатого балу, Зося її Теодозя вже задалегідь чули душею якусь оману, якийсь аристократичний букет, якісь пахощі висчого світу, що буде розлитий на тому балі. Вже об'їві вони марили думкою неперемінно заповнити серце великого пана, верховодити ним, пустити про себе по околиці таку чутку.

— Теодозю моя кохана! — промовила Зося. —

Там на балу будуть усе наші польські патріоти. По правді, нам би слід одягтись у жалобу.

— Я так і думаю одягтись, — одказала Теодозя. — Біле з чорним, та й годі.

— Але-ж там буде багато й не Поляків, Німців, Руських. Я думаю пришпилити й троянди . . . а чорним широким кружевом обведу поділ сукні . . .

Зосі хотілось догодити зі нашим і вашим, — як то кажуть. Так вона й зробила.

Настала гаряче ждання неділя. Зося й Теодозя застановились на тім, щоб їхати до Кам'яного зарані, убраться по бальному в жидівській станції, й перед балом ще погуляти в саду, бо по неділям грали в саду музики й збирались сусідні пани на гуляння. Зося міркувала, що приїзжі на бал будуть гуляти попереду в саду. Дочки на бал не брали, бо не вистарчило грошей на убір. Бідна дівчинка заливалась слізми, випроважаючи батьків на бал.

Як міркували, так і зробили. Зося не помилилась. В саду над вечорн греміли музики, по доріжкам вешгались пани парами й купами, де-які вже повбрані по бальовому. Бистрим оком Зося окидала убір дам і тихо плила по-під руки з Теодозею по доріжках. Теодозя заслонила лице воалем, а щоб її ніс не дуже кидався людям у вічі, вона так прибрала покривало, що широка, густо заткана квітка приїшлася як-раз проти самого носа й справді закрила його трохи. Яким йшов по-зад дам і ніс у руці деякі дрібні речі.

Вже вони минули місток, висячий над тихою водою; вже вони перейшли місток, висячий високо на скелях над водопадом, шумним і ревучим. Дами

тепер не кричали, не боялись, як попереду, а прями-сінько й твердими ногами перейшли його. Тут разом з шумом води з гори облило їх дзвеніння роскошного оркестра, що грав на близькій горі під накритим пошитим з білих і червоних стяжків, над котрим плавала на повітрі червоно-біла короґва. На горі, меж зеленим деревом, миготіли, вештались, як метелики на сонці, білі, червоні й ничих кольорів сукні, зонтики. Туди пішли вони, ступаючи по кам'яних східцях, то по широкій доріжці, минаючи купи вазонів і гульбища, чудово поробляні меж зеленим деревом.

На самій горі, серед широкого пляцу, зеленого, як зелене сукно, з купами чудових квіток, грали музики, а кругом того пляцу обгорнула як гадюка, широка доріжка. Над нею посихлялись зелені віти дерева, а кругом по доріжці стояли залізні, плетені канапки. Тут крутилося все провінціяльне товариство по тій доріжці, як душі в Дантовім раю, лилося без перерви слід за слідом, ряди за рядами, а деякі обсіли кругом на канапках і одпочивали в прохолоді, прикриті зеленим гиллям. Зося з Теодозею шишно поплили, як два лебеді, за тим гуртом дам і кавалерії, що тихо ходили по доріжці, злилися з гуртом у тім колі, що приймало в себе свіжі сили, вичускало з тебе виступаючих притомляних людей й знов відновлялось приїзжними, й знов крутилось рівно й мірно, як рівно крутиться здорове млинове колесо. Очи притомлювались, дивлячись на його, на лиця, всякі, гарні й негарні, на чудові дамські убори, багаті й бідні. Бал у Середіньських багато прибільшив гуляючого товариства.

Вже сонце сідало за містечком, над лісом; вже по далекій долині над водою посіла легісінька нара, а музикки не череставали грати, а гуляючі не переставали ходити.

— Князь гуляє, князь гуляє! — тихо пронісся меж рядами гоїн, як шелест листу при тихісінькому вітрі.

Всі шукали очима князя, всі питали про його. Князь був убраний дуже просто, в чорному, й нічим не одрізнявся од інших гуляючих по саду панів. Тільки її видалась у вічч його повна, кремезна постать, його здрове лице її біле волосся на голові по половині з чорним.

Зося бачила, що всі задивлялись на неї, всі слідили за очима, за її лицем. Тільки князь навіть не поглянув на неї. Перевага її краси, чисте її свіже повітря, веселий гуляючий гурт, чудові мотиви музичні — все те надало її лицю спокійність, робило її білину, її румянці ще красчими, прибільшало гордість її очей, рівняло її так дуже рівний стан. Зося, проходячи коло князя, обернула прямо до його очі. Князь подививсь на неї, не зводив з неї очей і, прикривши око склом, довго й довго водив оком слідком за її лицем. Зося чула, що ніби в неї на плечах ростуть крила, підіймають її од землі, ставлять її вище всіх людей, що товпились кругом неї. Зося чула, як до серця припливала ї радість й гордість; і все те мирилось у неї із новим чуттям до Середіньського, не перечило йому . . .

Вертаючись до квартири Середіньських, вона на хвилиночку завернула на те місце над водою, на камених східнях, де вона стояла з Ясем, глянула

на воду, на широколисті вазони, почула ніби його дух, тхіщія його краси, й тихісінько зітхнула. Вона більше вже не похібалася: вже запевнила себе, що в її серці народилася нова вже любовь, вперше по виїзді з Києва.

Широкою алеєю йшли Лемішковські до Середінських квартири. Вікна в гостинній і в салоні були всі поодчиняні навстяж. Там уже вешталась гості, там уже блищали позасвічувані канделябри. Зося обернулася і ще раз глянула на розкішний сад, на червоний захід, ще раз зирнула на багату картину вечора. Все те її вже не зачіпало. Всю її душу тягло до того місця, де блищали канделябри, люстра. Випередивши Лемішковських, ті самі музикки, що грали в саду, веселою юрбою побігли до Середінських, волочачи за собою елегантні підставки під ноти, й жартуючи помеж себе.

Лемішковські застали вже чимало гостей, муштин і дам, котрі вже пили чай. По сільському звичаю всі гості їхали, щоб погуляти в саду, і з саду, не вважаючи на ранню пору, прямо йшли на бал. Хазяйка, знаючи, що гості добре вигулялись і виголодались, вже приймала їх чаєм і закусками. Коли се в гостинній чогось зашамунались і заворушились гості. Всі кинулись до вікон і дивились на подвірря. На дворі ще не смеркалось і було дуже добре видно, хоч в покоях вже горіли свічки.

Ганніні батьки частенько навідувались до своєї дочки й мали звичай, зараз по Великодних святках приїжджати до дітей в гості, користуючись дуже доброю, теплою погодою. Ясь запрошуючи до себе на бал гостей, сусідних поміщиків, управителів, і

все Поляків, та ще й добрих патріотів, боявся, як огню, приїзду своїх батьків на такий час. — А що скажуть гості, пани, Поляки, як утиряться що його тесть, православний піп, та ще з попадею її дочками!

Ясь забував про теб, а думка наче нарочно ставала перед його очима: — А що скажуть про його пани, як побачать, з ким він поріднився, який його тесть?

Вже збіралась гості в салоні, повбирапі, попричісувані, та все Поляки, та все пани, хоч і не високого коліна, а та думка докучала йому, і од одної мисли вся кров вступала йому в лице, в вічи.

І як на то-те-ж, треба було отцю Федорові забрати дочок і жінку й, по чудовій погоді, притарабанитись до зятя!

В гостинній почався шум. Всі заворушились, всі поглядали на вікна, бо бачили, як свіжі гості підїзжали до ганку. Тільки-ж чогось шум в гостинній став більший, ніж звичайний, бо всі бачили, що візджас у двір якась бідненька, не панська повозка. То їхав о. Федір.

До Кам'яного було далеко. Худі коні отця Федора зовсім потомились і ледви трюхали, візджаючи в ворота. О. Федір сидів поруч з жінкою, а між ними сиділа менша дочка. Проти їх, лицем назад, а спиною до погонича, сиділи дві старші дочки. Погонич, простий парубок у свиті, хвиськав багатом по сухих кінських ребрах. Двір був згорнетий, й до ганку треба було підїзжати трошки під гору. Коні взяли та й стали саме серед двору!

Всі гості, що дивились у вікно, засміялись. Ясь

із другої кімнати почув той сміх. Душа його стрівожилась. Він глянув у вікно й побачив коні свого тєтя о. Федора. Кров ударила йому в голову, в лице, пекла його щокки, засліпила очи. Його голова закрутилась; він на силу встояв на місци. Чого він боявся, те й сталося, як на злість.

— Боже мій! Боже мій! — застогнав Ясь, сплеснувши долонями.

Отець Федір побачивши, що в вікна виглядає багато людей, побачивши панські екипажі, що стояли по двору, постеріг, що в Середіньських багато гостей й звелів погоничеви поганяти коні до бокового ганьку, щоб не входили в дім з парадного входу. Парубок погнав коні, хвиськаючи батогом, а коні, зрівнявшись з парадним ганьком, знов стали перед самими вікнами, й похнюпили голови. З вікон було видко отця Федора в круглім капелюші, з кучерявими коротенькими кісми, його жінку, його дочок, позакутуваних хустками, в прєстєнькій подорожній одежині. На їх спинах, на капелюші отця Федора лежало на палець пороху. Гости знов зарєготались, хоч меж ними було чимало біднійших од отця Федора, приїхавших ще поганчими кіньми в мотузяних шлеях.

— Поганяй далі! — крикнули всі на погонича з воза, запримітивши, що їх оглядають з вікон . . .

А Ганя, побачивши з вікна, що їдуть її батьки, прожогом кинулась до їх на зустріч, вибігла на двір, убрана вже в білу сукню, вхопила з воза меншу сестру, цілувалась з матєрю, з сєстрами.

Гості, побачивши тєс, замовкли. По гостинній полетіло шєптання, що то приїхала рідня управи-

тельші. Декотрі панн й пані понадимались і почали шентатись.

— Піп буде на балу! з дочками, в попадею! А говорили, що будуть тільки Полки, свої!

— То се така рідня у Середіньського!

Такі слова перелітали од кутка до кутка. Як би ми знали про се, були-б і не їхали, — шепталась деякі значнійші поміщики. — А що говорили, що на балу буде князь!

— Якій се в вас зізд? — питав отець Федір свої дочки.

— Сьогодні в нас бал, — одказала Галя. — Ви так приїхали, иначе знали. Добре зробили, сестри нагуляються.

Ясь, червоний, з злими очима, ледви привітався до рідні.

— Отеє попалось ми! — промовив о. Федір, сміючись. — І мні приїшлоє такн побувати на балу, нежданно й негадано.

Гості ходили по просторних салонах, понасуплювавшись. А тут, як на злість, од князя принесли листок, в котрому він просив у Середіньських вибачення, на той час, як він не встигне до їх на бал, бо в його трапився гость.

Панн, а особливо панни й пані зовсім поспускали вуха. Бал тратив для їх трохи свої примаши. Зося похожала по салоні навіть сердита. А тим часом гості зіздажались, в покоях густійшало. Музики почали грати танці. Все пішло в кружок, всі закрутились, повеселіли й навіть забули й про пова, й про князя од впливу веселих мотивів, багатого світу канделябрів і швидких танців.

Багато було на балу паннів і дам, і гарних, і пишно убраних, багато було сусідних поміщиць, та од їх усіх одрізнялася Зося своєю красою, своєю рівною й повною постатю, й своїм убором показуючим її незвичайний смак. Багато було молодих панянок, таких, що не танцювали, а ніби літали, як метелики по салоні, та ні одна з їх не зрівнялась у танцях з Зосею. В мазурі вона пурхала як пташка, в кадрилі — плавала як лебідь по воді, виставивши вперед свої високі груди, свої одслоняні, білі як лебедина шия, плечі. То ніби задумувалась вона на тихих персеодах в кадрилі й схиляла голову до долу, то знов під кінець, ніби скінчивши свою думу, вона знов закидала голову трохи на плечі, на пів одкривала свої губи, пишаючись, сміливо дивилась на Яся, котрий танцював з нею, і знов летіла й крутилася, як мала дівчинка, пустуючи, ще й ногою притупувала. Вона примічала, що всі муштини на неї дивляться, що всі дами косять очі до неї . . . Все то ще додавало їй духу. Вона знала й бачила що вона цариця балу по красі, по кокетству, по смаку в бальовому уборові.

В гостиншу ввійшли й сестри Гані, чорнобриві, з румянцями, чорнооці й навіть добре убрані. З ними виїшла й матушка. Муштини просили сестер до танців, увивались коло їх, як коло гарних паннів, а дами й не підступяли до їх. Цілий вечір вони просиділи осторонь од дам; ні одна з ними не заговорила, ні одна не хотіла знакомитись. Їх видимо всі Польки цурались.

Вже пізно було, як хтось із прохожої кімнати крикнув, що приїхав князь. Ясь побіг стрічати його.

Се була велика панська ласка до управителя, бо князь тільки раз заглянув до його, щоб подивитись, чи добре йому ливється, й посидів трошки в гостинній.

Музики притихли, гості притаїлись. Всі очі, кільки їх було в хаті, примували до дверей. В широко одчинені двері ввійшов князь, весь у чорному, невеликого зросту, повний, свіжий на виду, з чималою лисиною на голові. Ввічливо склонившись до гостей, він підійшов до хазяйки й сів з нею поруч. Швидко знов музики почали грати, знов пішли гості в танець. Зося знов ніби почувла, що вона не танцює, а літає, що якась сила носить її ніби на руках. Проходячи в кадрилі близько од князя, вона граціозно струшувала своїми золотими локонами, закидала голову, вертілась, підіймала очі на свого кавалера, миттю, як метіль, перекручувалась із ним, і знов плила од його, гордо виставивши в перед груди й запишавшись.

Князь сидів з Гансю. Її оригінальна українська краса, її чорні брови, блискучі очі, рум'яні щокі три білим уборі дуже разили виразністю рисів лиця лисотою красок. Але придивившись до повних плечей Зосі, надивившись на її губи, котрі она вміла дуже гарно запишати, князь устав. Сів коло неї. Торжество Зосі було тепер у повні. Вона сиділа коло князя й її стілець здавався якимсь престолом високо поставляним над усіма гістьми. А перед її очима блищали кучері Яся, його ніжне й горде лице, а з четверо одчиняних вікон видко було далеке небо засіяне зорями; через вікна лився свіжий, розбуджуючий вітерець; по багатому, блискучому

салоні посились мелодії музичні. Кругом роєм вилізли паничі. Зося чула, що її душа повна щастя до самих країв, що вона переживає найкращу годину свого життя, про яку вона так часто марила . . . І хотілось їй, щоб така година тяглася довго-довго, без кінця, щоб не переставала ніч та чудова, щоб не світав ніколи день, щоб не швидко сходило сонце.

Саме тоді Яким сидів у куточку, дивився на свою жінку й мимоволі його думка шлепалася в голову. Він згадав той вечір у свого начальника, де він перший раз зустрівся з Зосею, ще будучи молодим паничем. Тихенько по пальцях він перелічив роки, що минули з того часу, й налічив їх чимало, й сам собі дивувався, що його жінка ні в чім не змінилася, хіба тільки в тілі. Тільки стала вона огридніша, повніша на виду, тільки лице її напалося, як спіле яблуко. І тепер так само вона танцювала з запалом, як і тоді, й тепер так пащекувала, вертіла головою, пишталася, закривала очі, верховодила над паничами, зачіпала Середінського, як колись зачіпала його . . .

Отець Федір не ввійшов до салону, де танцювали.

А тим часом природа робила своє діло на злість Зосі й инчим дамам: земля вже обернулася; у вікна полився тихий дощ. За гасм почервоніло небо. Поблідли канделябри перед рум'яним небом, що заглядало в вікна. Музики розійшлися, гості розіхались.

Другого дня вже в добрі обіди Середінські вставали й пили чай із своєю родиною. Розмова йшла все про вчорашній бал, про гостей. Дами говорили

про дам, споминали про їх убори, судили, хвалили, трохи обсмівували, як звичайно буває скрізь на світі. Всі перебірали дам. Хто хвалив і ставив вище всіх одну, хто якусь нічу. Ясь, далеко тепер добріший до сватів і ласкавіший, ніж був учора, промовив:

— Що не говоріть, а Тхорівська економша була краще всіх, хоч вона й не велика пані.

— Чим же вона найкраща? — спитав о. Федір.
— Може тим, що крутила головою, мов коняка в Спасівку, як її мухи кусають?

— Вона вмів, — сказати правду — й головою крутити. Але як вона вмів повести себе меж людьми! Звичайна до людей й разом горда; вона йшла до танців з усім, але як з ким танцювала, то нічого ніби надарила якимсь незвичайним щастям.

— Її дочці вже можна на балах танцювати, — обізвалась Ганя.

— І дочці час, та й матері ще можна танцювати! — одказав о. Федір засміявшись. — Не варто той бідний її чоловік так щупався в закутку! А вона перед самим його носом брек! брек! екіць! екіць! Вий її коцюба! кидас тими ногами, — дика коза, тільки патли трінаються.

Всі засміялись, окрім Яся.

— Вона то патлами трясє! Але за те як вона вмів обійтись із князем, то треба дивуватись. Яке розуміння висчого тону, яке тонке кокетство. Чи не з великих вона панів? Кажуть, вона приїхала з Варшави. Чи замітили, як князь дуже вже близько прихилився до неї? Яку вона зробила важку міну, як вона випростала стан, як вона глянула на його! Зараз князь арозумів, що говорить не з якоюсь еко-

помпшею . . . А потім, як вона знов кинула на його солодкими очима, засміялась до його, з'уміла його розважити веселою розмовою й займаючою, й не пустою. Скільки їх було там, навіть з хороших панських фамилій. та жадна не з'уміла підступити до князя, ні на одну з їх князь не звернув своєї уваги.

— О, що вона вміє закручувати голови паничам, то істина правда, — одказав о. Федір. — Як би ще другий бал, то вона-б і мні заморочила голову. За те-ж можна сміливо сказати, що її посата гувернантка нікому не заморочить голови. Ходила вона по гостинній, як-раз так, як чапля по болоті. А що вже танцювала, то їй-же Богу паче от-от через тин збірається плигати. Чи не була вона в акторках в театрі? Чи не ходила вона на варшавських вулицях за катеринкою?

Всі засміялись, окрім одного Яся.

Ще днів зо два гостювала Гашина рідня в Середіньських. Галя показувала матери своє хазяйство, радилась із нею, водила її по всіх усюдах. На подвіррі, меж деякими будинками була хата молошна, де стояло молоко, де били масло, гнітили сир. Там збирали молодичі молошне й для княжого двору під наглядом управительші; там збирала Галя молошне й з своїх власних корів. І тепер вона повела туди свою матір і сестер. Там саме переполіскували свіже масло, чисте, жовте, як жовток. І сестри, й сама Галя не втерпіла, щоб не взятись до роботи. Саме тоді Ясь водив свого тестя по хазяйству, хвалявся своїми кіньми. Вони ненароком заглянули й в молошну хату, з відкіль лилась пісня й весела розмова.

Ясь глянув, що Галя з сестрами, поруч з молодичами й дівчатами, позабиравши ложки, полоскали масло, й — надувся.

— Гаю! добре ти приймаш своїх гостей! Засидла всіх до роботи, ще й сама засіла. Пеначе нема кому робити діло! Ти повела б сестер у сад, в оранжереї; нехай би трохи нагулялись.

— Так, так! бо дома вони в мене не дуже гуляють! — обізвався о. Федір. — То бачте, зату, вони в мене получили таке вигодування, що коли-б й за князів повиходили, то все-б такі самі колотили сметану! Коли-б знаття, що ти, Гаю, будеш колить багатою управительшою, то я був би оддав тебе в кнївський «институтъ благороднихъ дѣвиць». Тоді може-б і ти трясла патлами, та вертілась так коло князя, як Лемішковська.

— Гаю! примічай ти, серце, за тією Зосею Лемішковською, — говорила до неї з-тиха мати, йдучи поруч із нею по двору. — Я вчора, сидячи, все слїдила за нею, бачила, як вона ввивається коло Яся. Щось мое серце дуже не лежить до неї! Вона гарна, кокетка, як звичайно буває Полька, любить вихрипати, морочити голови мущинам. Стережись її, не сходи з нею, не пускай її до своєї господи. Вона бідна, а ви багаті тепер; вона з остатнього стягається на багату й пишну одежину, а потягти в неї Біг-ма з чого. Цїлий вечір вона, як би змогла, на голові ходила-б! Вона вмїє вертіти язиком! Стережись ти її!

Поїхала рідня до дому. Материні слова глибоко лягли в серці Гані. Вона почала примічати, хоч і дуже вірила чоловікові.

По виїзді тестя з сім'єю, Ясь ізнов став невеселий, щось думав, довго ходив по хаті, поки прийшов до стола, де Ганя наливала в стакани вечірній чай.

— Як несподівано, негадаю приїхали наші! Наче знали, що в нас буде бал, — промовив Ясь, дивлячись на стакан чаю.

Ганя й попереду постерегла, що йому не дуже був милий несподіваний приїзд її рідні, але все таки не вгадала, який сором заливав йому кровю очи перед поміщиками Поляками за своїх сватів.

— Може ти думаєш, що я подавала до своїх звістку про бал? Ти-ж знаєш, що звістка не дійшла-б до їх так швидко. Приїхали, бо так їм здумалось, — промовила Ганя й стихла.

Ясь почув душею, що Ганя зрозуміла його думку.

— Ні, серце! Ти думаєш що я . . . що я протпвився-б тому, щоб вони прибули до нас, що я був нерадний гостям . . .

— Я не про те говорю. Хіба-ж вони отсе вперве приїзджують до нас у гості? — промовила Ганя, дивлячись прямо в вічі чоловікові. — Тільки я сама знаю, що їм зовсім не треба було-б приїзджати якраз того дня, що в нас був бал! В нас були все поміщики, все Поляки. Я сама бачила, як вони всі сторонились, одвертались од мові рідні, в нашій же господі . . . Я сама бачила, як пани косо й сердито поглядали на батюшку тоді, як він заглядав чере поріг до гостинної.

— Та так! Бачиш, воно трохи й натурально. Де вже ти хотіла, щоб пани, Поляки, та зійшлися

й потоваришили з Українцями та ще й з духовними! Меж ними вже ладу не буде, сказати правду.

— Та ті трохи бідніші панки, ті не пуряються й не стороняться. Адже-ж і ти Поляк, а зійшовся-ж зо мною, з дочкою отця Федора, та й знаємо, та й щасливі, хвалити Бога, може щасливіші, як хто другий! А може ти взяв мене, що був сам бідний! Може тепер, при теперішньому місці, й не псебав би мене! — промовила Ганя, сміючись і веселими очима поглядаючи на його.

— Бог-зна-що ти, Ганю, видумала! — одказав Ясь, спустивши очі до долу, й не сміючи прямо глянути її у вічі.

Швидко, хвильова думка перелетіла крізь його голову. Слова Ганині не впали в пустоту повітря, не згнинули на віки без сліду, як гине багато людських слів, кинутих з думки, з язика на вітер. Вони зачепили в Ясєвій душі вже готову струну, котру натягав поволи вже давно пан Хоцінський, котру настроїла Зося минувшими днями своїм кокетством, своїм тоном обходження з людьми. Та струна з тиха обізвалася у Ясєвій душі, мимо його волі, обізвалася й злякала самого Яся. Так несподівано, так просто, легко й жартовливо вдарила Ганя по тій струні. Чи знала вона, чи сподівалась вона, що тим легким словом вона випрекла собі смертний вирок, сама одгадала своє нещастя, прямо навела Яся на ту думку, котра тільки наклъовувалась у його серці, котру він сам силкувався задавити в шкаралюці. А вона одначе вже зародилась у його голові, вже набіралась крові й тіла.

— Нічого мнї таїтись перед своїми, — промо-

вила Ганя, трохи перегодя. — Я перекажу їм, щоб виши другий раз не приїздили, як буде в нас бал, та й годі!

— Та коли той й бал буде! — одказав Ясь нехотя, все не підіймаючи очей од скатерти. — Ні, Ганю, лучче не говори нічого батькам. На що їх досадувати панськими примхами? Ще й од нас одцураються! Бога ради, не говори їм нічого. А потраплять знов на бал, або на Поляків-гостей, — то нехай буде, що буде . . .

Ганя налила по другому етанкові чаю й сіла коло Яєя. Розмова перервалаєя. Ясь знов задумався, колотячи ерібною ложечкою чай. Ганніні слова знов навезнулиєя йому на думку: «А може ти взяв мене, що був сам бідний! Може тепер при теперішньому місці й не взяв би мене!» І здавалоєя йому, що Ганя йде по льоду, підлитому водою, поєіченому теплим весняним сонцем; що вона сама, як нарочно, зійшла на пролизиу, де через дірявий лід булькотіла каламутна вода. І здавалоєя йому, що її ноги ввігнули тонкий лід, шурхнули в пролизиу, що вона ввіходить під лід, спускаєтьєя в глибоку воду. Ясь подививєя на неї. При весняних блискучих проміннях сонця її повне лице блищало красою, свіжоєю, карі очі світилиєя добром, спокоем. Ясь почув, що жаль узив його за серце, він почув, що любить Ганю, що та некра ще не згасла в його серці, хоч і починала вже згасати.

Вставши з-за етола, він обняв її, щиро поцілував, що аж сама Ганя здивувалася, й поїхав до робітників . . .

ХІ.

Одного вечора звелів Ясь запрягати коні.

— Куди думаш, Ясю, їхати? — спитала його Ганя.

— А хіба-ж ти не пойдеш зо мною до Лемішковських? — спитав її Ясь.

Ганя на хвилинку задумалась. Її з першого разу не полюбились ні Зося, ні Теодозя.

— Як до Лемішковських, то їдь сам. Я поїду иншим часом.

— Та її мені не хочеться, але треба. Лемішковська — дама з великими претенсіями, її такі розуміє звичай вищого общества. Мені не хочеться, щоб вона назвала нас неуштивими. Нігде дітнесь, треба бувати в їх, коли вже зачепили їх! Та ще коли-б ти знала що? Треба їй одвести оте дзеркало.

— А то на ві-що? — спитала його Ганя. — Недмиел засвітився в її очах. — Може позичас на що? — говорила далі Ганя.

— Ах! де там тобі! треба подарувати! Я її сам не рад, та нігде дітнесь, коли слово з язика злізло. Бачиш, по балу почала мені Лемішковська розказувати, що не взяла своєї дочки на бал, бо ніби вона ще мала дитина . . .

— Добра дитина! час на зміну матері! — сбізвалась Ганя.

— Ніби вона по своєму погляду на виховання дітей мала за недобре так рано вивозити її на Сали. Потім вона мені розказувала, як її дочка плакала, як вона обіцялася привезти її з балу гостинця, цукерків . . . І надало-ж мені на той час глянути на

те дзеркало! Я махнув на дзеркало рукою й . . . обіцяв прислати її дочці дзеркало, щоб вона тільки не плакала. Так тобі слово зірвалось для комплімента, а тепер треба додержати свого слова, треба вже одвезти.

— Шкода дзеркала, — промовила Галя та й замовкла. — Одвези вже, коли обіцяв . . .

Дзеркало було туалетне, столове, доєго-кругле, з срібними рямачи, на точених ніжках з чорного дерева. Ясь недавно привіз його з Одеси за-для себе. Такої-ж самої роботи, тільки більше, він купив і для Галі.

Дзеркало зняли з стола, завязали в скатертину й винесли за Ясем до екіпажа.

Вже сонце заходило, як приїхав Ясь в Тхорівку. Якима не було дома. Ясь застав самих дам. І Зося, й Теодозя спихнули полум'ям га вуду, як він вступив у бідну гостинищу. Вечірнє сонце через вікно освітило його розкішне, з чорним гусем, лігге, й швидко червоне проміння заблищало на срібних рямачах, на блискучому склі дзеркала, котре Ясь поставив на столі проти вікна й обтирав пил сесєю тонкою хусточкою.

— Я додержав свого слова, привіз дочці гостинищу, привіз навіть цукерків, — промовив Ясь до дам і витяг з хустки завязаної в напері гостинищень.

Швидко вийшла дочка убрана в найкоротшу сукню, щоб тільки видаватись маленькою. Вона дигнула ногою й присіла перед Ясем, зачервонівшись. Тоді Ясь подав їй цукерки, взяв її за руку, привів до дзеркала, просив заглянути туди, подивитися, чи не заплакані в неї очі! Бідній дівчині видимо було

дуже совісно, що з нею траються, як з малою, тичать її у руки цукерки, як дитинці. Але як гість сів коло неї й почав розмовляти з нею, еміливо заглядаючи її в вічі, вона тоді зовсім иначе поставила себе до гостя, вертіла оченятами, крутила головою, не згірше своєї матінки й гувернантки. Її здавалось, що Ясь привіз гостинця таки справді за-для неї.

Подали світло в бідненьких підешинках, подали й непоганій чай та в поганій посуді. Мати вирядила дочку епати. Якима все не було; Зося й Теодозя балакали з гостем.

Зося сиділа поруч з Ясем на канапі. Вона була убрана по буденному, але в тому недбалому убрані видно було добре вимірковане кокетство. Чорна шовкова мантиль зовсім спустилася на її стан а одслонила її шию й повні плечі. Трохи широка сукня персеовувалась то на одно плече, то на друге, й плечі, круглі, як великі яблука, виршали зовсім з-під сукні по черзі неначе підіймались на терезах. При розмові Зося прихилилася трохи до Яся й плече її виршило на верх, блищало при чорній сукні, ніби виточене з мarmору. Теодозя сиділа в фотелі по другому боці Яся. Як Польки, вони хвалили все й всіх, про кого тільки говорили, але не легенько ікалось тому, кого вони хвалили. Їх хвала являла, як гостра кроньва вже тим, що була без міри велика. Щоб зрозуміти їх мову, треба було приймати їх ерва навиворіт.

— Яка мила рідня вашої жінки! — почала Теодозя. — Яка поштивва її мати, спокійна, добра; тиле й не молода, а така хороша, така хороша, що й сказати трудно! Її дочки здаються меншими сестрами.

— А сестри вашої жінки, — підхопила Зося, — що за гарні дівчатка, що за милі! Як ті пташки, все горнулись до матері.

— Я дуже рада, що познакомилась із ними! — підхопила Теодозя, — так наговорилась з ними за цілий вечір, як з рідними сестрами.

Ясь бачив, як Теодозя приїла була коло їх на хвилинку, але зараз одскочила, пеначе її хто вколос шпилькою.

— Яка мила ваша жінка! — почала знов Зося. — В неї є щось дуже симпатичне, що чарує вас таки так од разу! Яка вона гарна, з тією оригінальною красою українською, з тими помітними рисами лиця, з тими чорними бровами. Я з-разу полюбила її, влюбила в неї. Яка вона смирна! як вона любить помірність, навіть модою жертвує, уборами жертвує для того, щоб тільки обминути той ефект, хоч і невинуватий, але все таки ефект. Так просто, так доладу була убрана.

Ясь добре розумів, що йому кажуть, ніби його жінка має сільську, мужичу красу, не вміє убратись по моді, хоч і має за ві-що.

— А яка вона господарка! — підхопила Теодозя. — Яке в неї хазяйство! Чого в неї тільки нема? Хиба одного птичого молока. Яка про неї пішла скрізь репутація! репутація дуже маняча за для молоді жінщини! Вона сама за всім доглядить, не посоромиться пійти й до пекарні, й на огород, і до молошні, й до льоху. Слуги в вас не лінуються, добре роблять при доброму догляді.

— Кому вже, кому, а мені треба завидувати їй, — обізвалася Зося, ніби судячи себе, але то була

тільки похвала собі. — З мене зовсім не хазяйка! Що піду до пекарні, зачую дух з комна, то зараз і вчадію! Пішла-б на город — собак страх як боюсь! А з тими наймичками треба все гарюкатись, сьаритись, а я ніяк не вмію обійтись із ними. Я зовсім незугарна хазяїнувати.

— А як вона обходиться з прислугою! — знов говорила Теодозя. — Єй-Богу, любо дивитись! Так запросто, так по любови; зовсім, як Бог велів у євангелії. Ах, як я люблю, що прислуга смілива в хаті, не забита, не трується, як прислуговує тобі!

— Кому не подобається та патріархальність! та як трудно до неї вернутись в далекі віки! — перебила її Зося. — То треба великої душі для того, великої просвіти! Я з своїм людом ніяк, ніяк не поладжу! Чи се село таке, чи може в Кам'яному нічкі люде; тут треба все прищукувати палицею, нагаєм та її тим нічого не вдієш.

Ясь почервонів. Зося зрозуміла, що вже переступила міру в прихвальбі її облесливості, бо було видко, як на долоні, що вони мають Ганю за просту, що вона братається з людом, сама ходить до пекарні, на город, і собак не боїться.

— А як вона вміє гостей прийняти! — хвалила долі Зося, — як вона вміє не дати вам скучати ні на хвилиночку. До кожного приєде, кожному скаже миле, привітне слово. Ох! що то за людина, що то за щастя вам послав Бог! Жити з такою просвіченою жєнщиною її разом з тим — з такою хазяйкою, раз-по-раз мати в хаті таке розумне подружжя, мати з ким розумним словом перекіннутись, погогорити не тільки про дневний клопіт, та її про речі

впечі, властиві чоловікові з розумом і просвітою! Ох! як я дякую Богові, що він мені післав мою милу Теодозю з нашої милої Варшави. З нею я тільки душу обведу, поговорю, поживу розумом і серцем . . .

Зося схопилася з місця, кинулася на шию Теодозі й почала з нею цілуватись. Обоє плечі її дуже висунулись з-під чорної сукні. Потім Зося сіла, підперла голову, похнюпилає і піби замерла. Всі мовчали, всі поважали піби її смуток, хотіли дати її час переболіти душею.

А в Яся пліла думка про Гаю, думка про те, як на неї дивиться сусіднє товариство, як дивиться Зося. Він поглядав на біло-мармурове плече Зосі, на профіль її лица й почув, що вона панує тепер у його серці, що образ Гаї все далі її далі одсовувався, туманів. Не дурно-ж Теодозя й Зося розсилали перед ним стільки хвальби. Вони закидали її тими квітками, як закидують яму мерця сивою землею.

— А як вона оригінально говорить по польській! — кинула ще одну квітку в Гаїну яму Теодозя. — Як мило вона в неї виходить! як вона чудово домовляє слова! Ніхто не сказав-би, що вона Московка чи Українка. Її-же Богу! чиста Полька! З вас, бачу, великий вчитель. Я не знала, що з вас такий великий педагог . . .

Гаїя ледви вміла кілька слів по польській, й вміла ту польську мову, як і московську, на свій українській лад. Як дочка священика, вона чудово говорила по українській. Сам Ясь, бувши ще сномом в Нестерничах, розмовляв із жінкою її з при-

слугою по українській. Тепер чогось йому стало сором, що Ганя не вмів говорити по польській.

Всі сиділи мовчки. Зося й доси сиділа похиливши голову. Коли се з другої кімнати ввійшов Яким так, як от виступають актори на сцену з-за декорацій. На голові в його волосся було розкудане, картуз зліз на бік. Його очі блищали дико, як у вовка. Він присівував і пританцьовував, узявшись в боки:

«Я на місті була, я горілку пила! Диб, диб на село, кив, морг на його!» — присівував Яким, смішно присідаючи, як стара баба, й прямуючи через світлицю. — Йому все здавалось, що він йде вулицею, бо на сидячих людей він і не дивився. Він почав розмовляти сам з собою, як звичайно буває з людьми в хмелю.

«А баба Параска приймає вечерю з стола; я до неї: «А потанцюй стара бабо!» А вона: «Я на місті була, я горілку пила: диб, диб на село, кив, морг на його, бо то любка його!»

І Яким знов, видимо, передражнявав бабу Параску, як вона танцювала. Він чисто по бабачий тупцяв по хаті, й так смішно згорбився, й одкидав погами, що треба було од сміху за боки братнєв. Запримітивши людей, він став серед хати, витирив очі в Яся, потім зняв картуз і промовив чогось по французькій тоненьким голоском:

— «Bon jour madame!»

Разом з тим він одсунув далеко позад себе одну ногу, а другою трохи не став на келіно.

Дами полякались. Зося зблідла. Ясь тільки дивився на його.

«*Al bon jour, mademoiselle Theodosie!*» — про-
пищав він знов, очевидячки передражнюючи Зою
й кланяючись до стіни. — «*Bon jour Sophie!*» — про-
пищав він знов, перескочив напроти, й знов кла-
нявся. Він так добре передражнював у голосі й в
постаті свою жінку й Теодозю, копіруючи їм при-
вітання, як найлуччий автор.

«*Bon jour, madame Parasковей!*» — промовив
він уже прямо до Теодозі. — Тут він заточився й
трохи не наштрикнувся на її ніс. — Ану! диб, диб
на село! пішла! марш!

Все се було сказано по українській. Теодозя
схопилась з місця, Ясь за нею.

— Що ти робиш! — крикнула на його грізно
Зоя. — Ох я нещасна! — заламала Зося руки й
забігала по хаті. — Пішов спати, ти нещасний! —
крикнула вона на його.

Яким скорчився в три погібелі, сховав кулаки
на грудях і подибав до другої кімнати, прехимерно
ступаючи нога за ногою, ніби перескакуючи через
погородяні тинки. Доскакавши до ліжка, він упав
ніць до подушки й притаївся.

Ясь почав прощатись. Зося випроважала його
на ганок. Ніч була зовсім темна, аж чорна.

— Спаси мене! Спаси мене! я пропаду! — тихо
промовила Зося, простягнувши до його руки.

— Спасу тебе моя дорога, моя нещаслива!

Ясь узяв її руки, притулив до свого ледя й
тихо цілував, а потім притяг і всю до себе . . . Ніч
була чорна. Ніхто того не бачив, тільки Теодозя
почула те довгим носом, ахнула й одхилилась за
двері . . .

Пізно вже Ясь вертався до дому й все думав про те, як судили його жінку. Що-ж то говорять про Ганю багаччі, висчі пани, поміщики-Поляки, коли сі бідненькі Лихівки так її перехвалюють? Як же вони дивляться й на мене, коли в мене така жінка?

Ганя не спала й дожидала його. Світло горіло в її кімнаті. Ясь приїхав, ледви поздоровкався з нею, сказав їй ні те ні се, згадав про якийсь негачий діло, й пішов до свого кабінету спати. Ще таким він ніколи не вертався до дому. Все те й вразило її здивувало Ганю.

Другого дня в ранці Зося й Теодозія прилетіли до Середіньських в гості, ніби подякувати їм за гостиність для дочки.

Ясь був дуже радий, дуже ласкаво прийняв їх, а Гані не було в хатах. Вона десь вешталась по хазяйству. Ясь послав за нею наймичку. Наймичка знайшла її коло робітниць в молошні.

— Пані! просив пан, щоб ви йшли до покоїв, бо приїхала та посата пані, що була в нас недавно, а з нею й та друга дуже гарна.

— Вже зроз притарабанилась! — крикнула Ганя, не вдеривалась.

З бідного дому, Ганя дуже любила багате хазяйство, чула себе тепер, як щука риба на глибокій воді. Любила вона похвалитись матері, сестрам своїми порядками. Тепер, в робочий день, її одривали од діла, тоді, як робота киїла на городі, в молошні. . . Ганя не зараз пішла до хати. Вона подивилась на робітниць, котрі шпарували надвірні хати, потім заглянула на город, де політниці пололи,

садили, поливали. А з вікна на неї дивились гості, дививсь Яєь. Ганя стояла коло полотнищ, а з вікон видно було, що вона з ними розмовляла. Потім надійшли якісь молодниці з села й знов почали з нею розмовляти. Ганя приїла на великій колоді, що лежала коло тину. Сонце, вже доволі палке, обливало її не прикриту голову, біле лице. Вона була без рукавичок і не затуляла лица від сонця зонтиком. Одна смілива молодниця, примічаючи, що пані не горда, її мабуть втомившись стоячи, сіла трохи не поруч з нею на колоді, розмовляла, розмахувала руками. А в покої видно було вею ту сцену.

Тоді як молодниця сіла близько Гані, Зося переморгувалаєь із Теодозею. Теодозя моргнула носом так незаметно, як от моргас той журавель, котрим витягають відра з колодязя. Яєь не міг не примітити, що вони єміються її весь почервонів. Він так розлютився на Ганю, що тієї години задушив би її своїми руками. Він ввійшов з хати й післав по Ганю вдруге. А Ганя все оглядала огородину її без охоти ледви плелася до хати.

— Як пані єя має? Як живете, моя найдорожча, наймиліїша? — залепетали разом гості, кишулись до Гані й почали її так гаряче обіймати й цілувати, ніби вони були щирими приятельками, або близькими родичками.

Ганя так гаряче її до сєрця приймала їх поцілунки, як ті образи, що їх у церкві цілують сільські баби.

— Вибачайте, моя наймиліїша пані, що ми потурбували вас, одірвали од гоєнодарєтва! — залепетала Зося. — Що за личко в вас, що за щасливий

цвіт лица! Ходите по сонцю без зонтика, й ні кришечки не запалились!

— Вас мабуть чарівниці облили якимсь зіллям в час вашого народження, — підхопила Теодозя. — Як би я так ходила, то згоріла-б на вугілля.

Гані хотілось сказати, що їй і горіти на вугілля не треба; бо темне, густе рйботня робило її лице й так уже темним.

Теодозя знов пригорнула її до себе й поцілувала. Гані так стало гидко те лукаве пестіння, що вона одсунулась трохи од неї до вікна.

Гості починали розмову то з того, то з другого боку, а Ганя мовчала. Гостям так було гарно сидіти в богатих світлицях, коло гарного чоловіка, що вони одважились підібратись під Ганю й почали розмову про хазяйство. Вони просили Ганю повести їх і показати своє господарство. Ганя була рада похвалитись тим, що вона дуже цінувала й повела їх на подвірря. Гості йшли, не прикривши голів і без рукавичок, очевидачки, щоб не компромітувати хазяйки.

Ясь ішов слідком за ними.

Огляділи огородину, огляділи парники, найшли перших зо-два зелених огірків. Ясь подав по огірку гостям. Потім Ганя повела їх у хату, де молодниці збивали в фасках масла, де стояло молоко, здорові кошки з яйцями всякої підвірної птиці. Гості ахали, дивувались, хвалили Ганю. Хто його зна, з якого словаря вони вибирали такі слова похвали! Ганя звеліла тут же при собі зібрати з молока свіжих веретків і збити масла до кофе. Молодниця збила масла повне блюдечко. Вернувшись у покої Зося

її Теодозія хвалили та хвалили те масло, попиваючи кофе, аж поки хвалячи, виїли все до останку. А після кофе вони присіли коло Гані по обидва боки, вдаючи з себе щирих приятельок, і знов цілували її, її так облизали її з обох боків, як кішка своє рідне кошеня. Вони увивались коло Гані, щоб під одежою дружби мати причину часто бувати в її до­мові її вести свої інтриги з її чоловіком.

Після снідання Ясеві прийшла думка почванитись своїми кіньми. Знов вийшли всі на подвір'я. Конюх вивів з стайні прехорошого конника, з тонкими як у птаці ніжками.

— От політати-б на такому коникові верхом! — промовила Зося.

— А ви їдете? — спитав її Ясь.

— Ще її як! То була наша любима забавка, як ми ще жили на батьківщині.

Конюх поклав на коня дамське сідло. Зося вхопила хлистик. Ясь підсадив її, її вона тихо побігла кругом подвір'я, промовивши: «Нехай компанія ласкаво мені вибачить, що я не убрала в довгу сукню».

Кінь красиво дріботів ристю, згинав шию як ланна, Зося сиділа дуже добре на коні. Її русі пуклі блищали як щире золото, при яєному сонці, а біле лице здавалось ще біліїшим, .. губи здавались ще чаровніїшими під яєним синім небом, гід поглядом Яєвих очей.

Приїхавши назад, Зося легенько впала на Яєву руку її скочила на землю.

Всі політницї, побачивши для них дивне діло, жінку на коні, покинули роботу, стали за тином і

повитріцали очі. Діти позбігались до воріт трохи не з всього кутка.

Потягнута прикладом Зосі, Теодозя скокнула й собі на коня. Їй здавалось, що її постать буде дуже приадна на гарному коншкові. Коник хоч сміршій, з-разу поніс її до двору. Суха, висока її фігура зовсім здавалась буслом, котрий вгніздився на коні. Всі політніці зареготались за тином на все горло. Трохи зляканий кінь реготом з-за тину пішов вєкач: Теодозя переликалась, не зміла вдержати коня й гацала на сідлі, підєкакувала всім ті ом в гору, як жнд, неначе товкла просо на сідлі. Постать її була така смішка, що коншох не втерпів і покотився од сміху, політніці аж гвалт кричали, й самі наши, без сорома реготались.

Ясь зняв її з коня ледви живу.

— Давно я їздила верхи, вже забула, — говорила Теодозя ледви дшучи, — як у Варшаві, та й доси . . .

— Будемо гуляти верхами? — спитав Ясь у дам.

— О з великою приятністю! — обєввалась Зося. Теодозя тільки промовила її слова.

Гості поїхали до дому. Ясь мав з Ганєю розмову перед обідом.

— Але й ти, Ганю, добра! Як же тобі можна так обходитись із людьми! Двічі послав по тебе, а ти не йшла, а прийшла — насупилась; слова не хотіла з ними по людський промовити. Вони Польки, люде бувалі; знають світ і світові звичаї. Вони нас осудять, а ми тут люде нові.

— Як схотять, так і зроблять. А я їх не лю-

блю; вже за те не люблю, що дуже мене хвалять, та лизжуть мене в щокни.

— А то-ж добре, що ти там на городі балакаєш із політицями, з усяким мотлохом? Ти-ж хіба не знала, що гостям з вікон все чисто видко! А рона ще сіла на колоді, посадила коло себе якусь Параску чи Мотрю, дозволяє їм балакати з собою, руками розмахувати. А вони все бачили з-відсіль, і сміялись із тебе.

— Їй-Богу не знаю, як же мні обходитись з людьми в хазяйстві! О, се того не можна, щоб не подивитись на робітниць, не загомоніти до їх.

— Та дивись на їх, розмовляй з ними про мене цілий день, тільки не смійся з ними, не братайся з наймиттям! Лучче кричи на їх, як осавула, ганяй їх, тільки не балакай з ними, сидячи на колоді та та ще й при панях!

Ясь бігав по хаті та кричав. Його знать брало за печінки.

— Не завдавай ти мні сорому при чужих людях. Ми тут люде нові. Здається час тобі зрозуміти, що ти пані, а не якась попівна, чи там хто! що тут тобі не Нестерниці, а Камяне, що ми живемо не в хліві, а в багатому домогі, й знаємось з поміщиками та ще й з Поляками. Пора тобі знати, що й ми нани, що я Поляк, і ти повинна бути Полькою серед Польок . . .

Ганя тільки дивилась на його простими, ясними безвинними очима й здвигнула плечем.

— А вона прийшла од політиць, — сміявся дуже Ясь, — сіла з панями й надулась. Заговорила по польськній, так, що всі святі, мабуть, зарегота-

лись. Вчесь, Гаю, по польськнй. Ми тепер серед Поляків. Не завдавай ти мнї сорому. Будь же пані! Кнсь ік нечистому те хазяйство, сядь і руки згорни! — кричав уже Ясь. — Сиди мнї, як свята! Чуєш! Нехай мужики перед тобою бігають, як дзиги, на колінах лазять перед тобою! Тоді тебе й пани мати-муть за людину, а не за Бог-зна-що! Їжь, пий, спи, молнсь Богу, коли хочеш, і сиди, як свята! читай роман, коли маєш охоту, а ні, згорни руки й на сонце не виходь! Отоді тебе люде мати-муть за паню! Мнї треба такої жінки . . .

— Чи ми-ж такі багачі, щоб мнї згорнути руки? . . . почала була Гаю, але Ясь не слухав її й виїшов з хати.

Гаю, як сиділа, так і впала каменем на канапі. Ніколи ще Ясь не кричав так, не сердився на неї; ніколи ще вона не бачила, щоб його очі так гордо блищали, щоб його лице ласкаве, тихе, дитяче, так розчервонїлося, так тхнуло злом, гнївом, панською пихою. Вона вперве обома очима побачила, що то був уже не той Ясь, що колись гуляв з нею по Нестерннєцьких ярах, що кохав її, цілував її чорні руки; не той ніжний, ласкавий Ясь! Вона бачила в йому тепер зовсім другого чоловіка. І лице його тепер стало нице: й ніс вирівнявся, виріс, і щокн надулись, і брови стали супитись, і очі стратили дитячу ласкавість, і засвітились звірячим вогнем. А голова його закидалась на плечі, ніс і очі дивились усе на стелю.

При обіді Ясь заспокоївсь, прохав вибачення в жінки. Тільки холодом післо од його слова. Він не доторкнувся до неї, не взяв її за руку, не глянув

їй у вічі привітно. Галя почула, що він її не так любить, як було попереду, що вона йому не догодною стала . . . І здавило їй в грудях, коло серця. Вона ледви держала в горлі сльози за обідом, їла через силу, щоб не показати своїй печалі перед чоловіком.

Не довго барилась Зося. Через день вона знов приїхала з Теодозею до Середінських. Натішовся на фабриці в Кам'яному якийсь Німчик, і здавшись на прохання Ясева, взявся вчити дам їздити верхом. Дамі проїздили в довгих сукнях, вчилися на коні їздити, гуляти з Ясем по полях, по галях а в вечері верталися до Середінських, пили чай, а часом і вечеряли. Галя, задавивши в собі печаль, мусіла приймати їх за гостей, мусіла бути веселою, розмовляти з ними. Вона готова-б любити їх, як би серце змогло йти проти своєї натури, аби тільки догодити Ясеві, аби тільки він не кричав, не сердився.

— Чом ви не приїдете коли до нашої бідної хатини? — питала її Зося.

— Дитя мов слабіло й доси, — одказала Галя, й сказала правду.

— Швидко день мого народження, — патякала Зося, — я будя мати смілість просити вас і вашого мужа до себе в гості.

— Спасибі! приїду, як буду жива та здорова.

Настав день того народження. Такі дні Зося повідумувала ще в Києві, щоб мати причину заводити в себе бенкет. Вона тоді празниковала навіть іменни свого батька, день народження Леміщихи й Лемішки. Зося прислала з вечера до Гані по посуду.

— Щось велике задумали Лемішковські, — промовила Галя до Яся.

— Та вона жєнцина бувала; з'умів людей прийняти. Я послав її з оранжереї чужоземських квіток.

— Де-ж вона грошей набере? — спитала Галя.
— Я бачила їх бідність, їх хазяйство. Потягти навряд чи є з чого.

— Даї ти мнї покїй з тим хазяйством! — одказав Ясь.

Галя замовкла.

Поїхали вони до Лемішковських ще зарані. Така була в їх умова з Зосєю. Галя ввійшла в економїю її не пізнала Тхорівської економїї в середині. Прєжня бідна обстава хат неначе тільки змінялася Гаї. Тепер у вікнах блищали нові шибки. В світлиці стояла нова мебіль, правда не дорога, та гарненька, крита рожевою шерстяною матерїєю. На столі з боку стояло зеркало, Ясїв подарунок, а в кутку на невеличкому столику стояв чималий фотографичний портрет Зосї, де вона стояла гордо й прямо, поклавши одну руку на клавіші фортепіана. Кругом портрета обвивався вінок з живих тепличних дорогих квіток. Коло столика стояло два вазони китайської рожі саме в цвіту. Через усею світлицю простягався новий килимок і тягся через другі кімнати до Зосїної почивальні. Вікна були позавішувані плетяними тонкими завісами.

Цїкавість потягла Галю її до других кімнат. Хазяїнка вела її, все показувала, веїм хвалилася. Все було в хатах новеньке, свіже. Галя заглянула в почивальню. Та кімната була обклеєна такими самими шпалерами, які були в її почивальні. Над

Зосіним ліжком висів такий самий килим, як над її ліжком: на білому полі, букет розкішних червоних троянд в листу серед килима. Коло вікна стояв круглий столичок, гарний як цяцька, її достоту такий самий, який був у Гаї, що сам Ясь привіз недавно з Одеси.

— Як вам подобається килимок? — спитала Зося. — Правда, гарненький!

Гаїя почула, що її ноги слабнуть, що її серце мліє, що в ушах задзвеніло. Вона присіла на стільці. І вже не слухала того, що їй розказувала Зося. Вона не зводила очей з килима, з вінка троянд, що розспалися по білому полі.

Вернулася вона до світлиці з блідим лицем, з смутним видом. Ніхто не знав тому причини, окрім Яся та Зосі. Але їм про Гаїю було байдуже. Зося переходила від гостя до гостя, вертілась по хаті, сміялась, жартувала й таки справді розвеселяла товариство.

Почали з'їзджатись гості. Зося, по своєму давньому звичаю, була з візитами у сусідніх поміщиків і просила їх до себе. Але не багато значних панів поквапилось до неї в гості. З сім'ями попріжджали все економні та все біденькі. З поміщиків приїхало тільки кілька неженатих старих, лисих кавалерів.

Зося, Теодозія й мала дочка були убрані в коротенькі зелені літні сукні піби для гармонії, з природою, що стояла сама в зеленому листі. В їх фігурах, в їх уборі було щось комедійнеське, німеньке. Ставши серед світлиці, Зося обвела всіх рукою й промовила трохи ораторським, вивченим тоном:

— Я мала від Бога велике щастя перший раз побачити світ в його цілій, літній красі, в зеленім листу, в квітках, під синім небом пізньої весни. Прону ж як найлазкавійше моїх милих гостей нанитись чаю в зеленім саду, під стелею зеленого гнани, під небом.

Зося схлюпалась до всіх і педала руку Ясєні. Другі гості попарувались і гішли в сад слідком за Зосєю. Яким прибраний, причесаний й дуже загорілий дивився на це все, як на дивовижку. І він потягєн за другими.

Сад розіславєя по-під горою, й був справді гарний з густими вишниками, з старим гнанистим деревом, з зеленою травою. Зося повела гостей на гору між двома рядами старих груш. На горі починавєя вже ліс, з густою ліщиною, дубами, й липками. Гості йшли по давній дорозі, котра вже густо заросла шпоришем, подорожником. На самім шпилі, з-за густих кущів, щось зашелестіло. Коли се зразу за деревом вдарили музики, й почали грати якусь італійську мєльодію. Потайні, несподівані музики очевидячки були сюприз для гостей. Всі зглянулись, всі усміхнулись, всім видимо було принятно. Зося переглядалась з Теодозєю, й очі їх празникували. Коли через кілька ступенів знов щось зашелестіло між кущами. З за кущів висунулась кобиляча голова, а потім на дорогу стрибнула й ціла коняка спутана залізним цутом. Вона заступила гостям дорогу, скакала собі поволи вперед, одкидаючи задні ноги й махаючи хвостом. Компанія мусіла спинитись а потім, при дзвоні музик і залізного пута, мусіла обійти коняку, як велику персону.

Паничі сміялись у рукав. Зося почервоніла. Се вже був і самій її сюрприз.

З шпиль всі швидко вийшли в низ. Місце було дуже гарне. В низу був ставок, по-над ставком знов густо ріс садок, трохи одступивши од води. Край берега зеленіла свіжа трава. Під густими грушами гості побачили столи заслані білими обрусамми. Коло столів з-за густих вишень, знов почувсь музики; грали веселого марша. Підучені жидки перебігли з гори й стріли гостей маршем коло столів.

— Що се в вас за музичний сад? Чи дерева в вас грають, чи що? — жартував один лисий паннич із Зоєю. Другі гості охали, дивувались і всі хваляли Зоєю.

Слуги подали на столи самовари. Всі прибори до чаю були вже готові; Зося з Теодозею, обидві зелені, як русалки, що вилізли на берег, самі наливали чай й подавали гостям. Всі дуже церемонно сиділи кругом столів, як москалі на муштрі. Жиди грали за куцями, Зося з Теодозею вешталась, розчервонівшись.

— Ніколи не забуду я того гуляння в Варшаві у одного графа — почала Теодоза. — Я була в його домі на службі. Чи повірите? пять оркестрів греміло, поховавшись поза куцями!!

— На що нам в Варшаві! — одізувалась Зося. — Я ніколи не забуду, як мій знакомий генерал в Києві для мене зробив сюрприз, у цей самий день, в своєму саду. Чи пам'ятаєш Якиме?

Яким дивився на неї, ламаючи собі голову й згадуючи, у якого він там генерала гуляв у саду, й не пригадав таки того генерала.

Гості пили чай й вдавали, ніби вони великі пани, ніби вони говорять дуже важкі речі; а на самім ділі вони розмовляли про погоду, а лисі паничі підпускали Теодозі на ухо таких компліментів, що аж її ніс червонів. З-за тину, з за кущів виглядали діти, хлопці, дівчатка-паньки, у котрих инші сиділи малісенські дітки, обнявши їх шию віжками й ручками. Зося вхопила з стола бубличків, полетіла до тину й почала їх роздавати дітям. Де-які не брали й тікали з усієї сили.

— Чисті дикарі, а не люде! — сміялась Зося, вертаючись бігом до столу.

Швидко з дітьми понаходили з села собаки й, зачувши хліб, посідали недалеко од гостей, дивлячись на стіл. Коли се за кущами ліщини знов щось зашелестіло, за спинами гостей. Всі обернулись в перепоп хом назад. Веім вдалось, що знов вискочить з ліса коняка в путі, але всі помилулись, бо з кущів вистромила рило здорова чорна свиня, нюхала на повітрі, а за нею з кущів посипались, як зайці, поросята. Всі зареготались. Перелякані поросята кинулись під ноги гостям, а їх мати як дика львиня, кинулась прожогом і звалила пару стільців. Всі схопились з місця й реготались. Зося була червона як жар, а Яким, не вважаючи теє, реготався, аж за боки брався, ніби те диво трапилось у чужій господі.

Гості заспокоїлись й випили чай. Зося знов проєсла гостей на легку закуску. Всі встали й церемонно побравшись парам, пішли за Зесею. Знов жиди затріщали десь між кущами на трубах і скрипках, як давно, коло стін Єрихона. То був знак, що там треба стати. Швидко всі замітнули між

вишнями альтанку. Там стояли столічки з овочами, з ягодами, з вареннями. Зося вкочила туди, як серна й просила дам до себе. Тільки тут обійшлося без домашнього звіря, хоч і видко було в альтанці сліди, де кубались кури й квочки з курчатами.

Настав вечір. Зося повела гостей до хати. Всі вийшли на шиньль й стали, щоб надивитись на гарний обрив вечера, що спускався над гаєм, над ставком. Коли-ж над ставком щось тріснуло, блиснуло й показався сипчаний димок. Всі звернули увагу й чогось здали. Швидко гості побачили, що над водою знов щось тріснуло, блиснуло, й скочивши раз по воді, потонуло. Зося проєла одного паннча з фабрики зробити ракет і потішити гостей. Паннч був тож чваньковитий Ляшок і обіцяв Зоєі паробити таких фасрверкі; яких не видано й у Варшаві. Одначе ракети не вдалися. Остання тітка свтнула в воду й сполохала з пів копн жаб, котрі пангнули з берега в ставок.

Гості вернулись до хати. Світлиця була вже прибрана по бальному. Почалась танці. Всі веселились, всі тішились; одна Гапя енділа, як нежива. Пізно вже подали вечерю, що варив кухар Середнських. Вечеря була багата. Зося здала багато сусідних панів, і хотіла показати себе перед ними, за велику паню. Одначе значнійші пани до неї не приїхали, й не пустили своїх семей. За вечерєю Зося й Теодозь дуже були ласкаві до Гапі, подавали їй первій всякої страви, але разом з тим назирали з боку, як вона держить видельце, як вона кладе шматок хліба в рот, як вона їсть. Вже перед світом Середнські вернулись до дому. Зсадикуючи Гаплю

в фастона, Середнєвський взяв її за руку. Рука її була холодна, як лід, вся в поту і з легка трувилася.

Не петигли вони переступити порога й зостатися в двох, Ясь почав уже докоряти Гані.

— Але-ж ти, Ганю, поводишся між людьми так, що всі вже Богу мені сором за тебе. Всі веселі, всі танцюють, жартують; дами щобечуть, одна ти сиділа не сказати — дерев'яна! Ти пристала-б до одної, та до другої дами, та посміялась-би, пожартувала! та потанцювала; а то сидить та очима клінає.

А Ганя й тепер сиділа навіть не роздигалася. Вона глянула на килим коло свого ліжка. Він був такий самий, як і в Зосі. Гані не терпіла й почала плакати. Вона почувала, що дерев'яніє, холоде, що мороз розливається по всьому тілі. Їй хотілось натякнути йому, що вона примічає де що; вона чула душею, що терпить велику обиду, та не вдалася вона в свого батька отця Федора, а більше вдалася у свою тиху матір. Вона покляла собі на думці, все терпіти, всім догоджати чоловікові: приймати його гостей, нап'якатиє коло Зосі й Теодозі, бути веселою, танцювати, щоб тільки задержати гаснучу іскру любови свого чоловіка.

— Я нездужаю — ледви промовила Ганя . . .

— А як нездужаєш, то чого було-б їхати в гості! Сиділа-б уже дома та балакала з політницями.

Ясь починав уже кричати. Найміччии встали й вешталась по хаті. Гані стало сором.

— Я буду весела, буду танцювати, буду жартувати, коли ти того хочеш, тільки не сердься. Я нездужаю.

Вона задушила в серці сльози, спокійно почала

роздягатись, а як вийшов Ясь із хати, тоді впала навколішки перед образом і довго, довго молилась до Бога, щоб навернув чоловікове серце знов до любові.

А Зося з Теодозею внадилась у Середниських; сливе кожного дня приїзджали вчнтесь їздити верхом. Ясь сїдав на коня її летїв з ними в поле, в гаї, на сіножати. Ганя з вікна дивлясь, як полягала курява по їх слїдам, як коні летїли в лузі, мов птиці на вітрі, її готувала для їх чай, закуску. Приїзджали вони до хати, Ганя цілувалась з Зоєю, балакала тоді, як на її душі лежав тяжкий камінь; сміялась і жартовала тоді, як до серця, до очей підступали сльози: подавала їй хліб тоді, як хотїлось подати камінь; обнімала її тоді, як хотїла-б задущити її руками.

— Господи! підкрепи мене, помози мені! — молилась Ганя. — Душа моя не видержить такої муки, такої кари.

А до Яся знов наїзджали гості, нові знакомі. Ганя мусїла вбїратнесь в світлу одежу, виходила до гостей, вишукувала в душі, що було живого, збирала всі слова, які знаходила, швидко ходила по просторих світлицях, шанувала гостей усїм, що мала найкрасчого в хазяїствї. І тяжка то була її мука: пехай змїркує, хто сам дізнав такого лиха. Гості були чужі, не свої люде. Мова їх була польська. Інтереси їх були ничі, як була нича їх улача, нича їх натура.

Ганя чула душею, що не зійдеться з тими людьми гордими, чваньковатими, з тими панамн; вона бачила, що вони її не люблять, не прихилиються до неї

щиро; вона чула, що її душа стає боком до їх: чула себе чужою, самотньою між модним товариством. Їй не було вже так весело, як колись давно, не було весело тепер, як привіталась вона до тих людей. І нудила вона світом серед веселої бесіди. Із цих знайомих один Ходієвський був до неї найприязніший, та й той тепер від неї одоторонився.

А тим часом вірні слуги почали їй розказувати, що не раз бачили Середнєвського з Зосею в князів саді, як вони ходили, взявшись по-під руки, як вони сиділи під скелею, над водою. Ганя не мала тепер жадного сумніння. Вона вже давно тоє знала, хоч і не бачила на свої очі. І як не знати, коли Ясь не промовляв до неї слова на самоті, тоді як поперед усього він не одходив од неї, а як одходив, то прилітав назад швидче орлом.

Пішла далеко чутка, що управитель не добре живе з управительшою. Дійшла та чутка й до Нестеринця. Отець Федор звелів запрягти коні й поїхав з матушкою до дочки. Яся не було дома; одна Ганя стріла своїх батьків. Тільки мати переступила поріг, дочка кинулась їй на шию й заридала. Мати собі в плач.

— Е, погано-ж коли так! — промовив батько. — Але! . . . баби! мовчіть лиш ви! годі вам румати. Чого між молодими людьми не буває? Часом чоловік не купить на базарі своїй жінці шматка драгунки, а вона кшенути-ме цілий день. Повтирайте сльози! Приїде зять, самі побачимо, роздивимось. На світі буває всяково.

Над вечір приїхав Ясь, ввійшов у хату й ледві привитався до батьків. Він видимо був

нерад їх приїзду. Подали чай, Ясь сидів і гриз собі губи.

— Як ви собі живете? — питав батько.

— Так як і все! — одказав знехотя Ясь. — Трохи ласмось, трохи миримось.

— То найлучше! — повернув батько на жарти. — Бо я не люблю, як чоловік з жінкою тільки цілується та мислюється! Ото ознака, що навпісля будуть кусатись, та щипатись. Я й тепер свою матушку візьму знарошне та й ущипну, щоб трохи посердилась. Воно бачте, дуже добре для здоровля . . . Ха, ха, ха! — засміявся отець Федір.

— Тобі усе смішки! — одказала матушка смутним голосом. — Сердьтесь, не сердьтесь, Іван Станіславович, а ми чули, що ви недобре почали жити — промовила матушка з такою сміливістю, що сам отець Федір здивувався.

— Та ні мамо! — хто се наговорив? — промовила Галя так, аби говорилося.

— Якже ми погано живемо? — спитав Ясь, не дивлячись нікому прямо в очі. — Хати наші в золоті, в багатві. Галя ходить у шовку. Є ще їсти й пити. Є кому й діло робити. Не я винен, що Галя, як наймичка, кидається до всякої роботи, базикає з політницями, цілується з мазальницями.

— Е сину! — озвався о. Федір, — то бач дочки мої получили таке вигодування в свого батька! Як у сьому ділі, то є чого кинути! То ти, Галя, похожай по світлицях та себе розважай. Спи в рукавичках, ходи в хаті під зонтиком, муштруйся перед дзеркалом цілий день! Чого вже, чого, а панувати дуже легко. А ти ще й доси того не розмакувала?

— Коли-ж ми тату, не вік будемо сидіти на такому хлібі — відказала Гапя. — Хотілось-би показати й надалі де-що зібрати.

— На біса? коли добре, то вона хоче ще лучше! О яка хитра! за се варто вищинути. Тільки ти, Ганю, боронь тебе Бже, не кажи нічого про таку філософію меншим сестрам. А то як захочуть снати в рукавичках, як посідають панувати рядочком, та не візмуться й за холодну воду, щоб бути управительшами, то буде нам погано!

— Ні, бачте! нехай би вона собі й хазяїнувала поважно — сказав Ясь — да треба знати й уміти гостей привітати, прийняти по людски, зайняти їх розмовою. В нас бувають все значні люде.

— Ого трудна штука гостей прийняти! Та їм тільки треба вистачити добре їсти, а особливо — добре пити. А молодим найміть музики, то вони крутити-муться хоч і цілий тиждень.

— Чим же негода тим гостям? — промовила Гапя. — Чи мало-ж у нас виходить на гостей? Чи не так же буде гостям жалитись на мене?

Гані хотілось розказати, як їй тяжко приймати й гостей, й Зося й Теодозю, та вона вдержалась. Вона все сподівалась, що своєю покірністю, своєю домогою чоловікові й його гостям вона верне його любов, прихилить до себе його серце. Гапя положила собі навіть не жалитись матері.

— Гостей не всіх одбудеш хлібом-сіллю — проповідував Ясь — Де-яких треба вміти прийняти розумним словом, світським тоном. У нас бувають пани, помічники й все Поляки.

— Хто-ж винен, що наша дочка не Полька, що

не вм'є вона крутити хвостом, як та Зося вертілась на балю? — загомоніла матушка.

Серединський схотівся з місяця й почав бігати по хаті. Отець Федір замовк. Усім стало видно, що йому хотілось мати жінку великосвітську паню, котра-б з'уміла напустити туману поміж людей, котра-б вертілась, крутилась, грала велику роль у гостинні. Всі бачили, що Ганя не підходить під його теперішній взоровзір жінки, а Зося як раз підскочила під його міру й обанувала й серце його. й голову, й гроші.

— Ви ще молоді люде — промовив отець Федір вже зовсім инчим голосом — починасте тільки жити в світі, онинились між иншими людьми, не такими, як перше. Я ваш батько, хоч, може, вам тепер і не хотілось-би мати мене за батька, й скажу вам, що з великого панства багато грому, а малій дощ. Ви живете не для ганів, а для себе. З усього того панського брикання, того високодумства, гордості, для вас користі, як з козла — молока. Одвернуть ся вони од вас, а ви поверніть ся спиною до їх! Коли в їх своя дорога, то нехай буде й у вас своя! Ганятесь за ними, підлизуватесь до їх, догоджувати їм, поїти, годувати їх! Та нехай вони скорше всі повиздыхають, ніж я мав-би затягати їх до свого дому, та ще й кланятись за те, як за велике для себе щастя!

Серединський махнув рукою й почав ще скорійше бігати по хаті. Його лице дивилось на стелю, горіло вогнем; руки були позакладані в кишені.

— Годі вам, тату! — просила Ганя. — Що-ж робити, коли ми тепер живемо з панами. Тут не те, що було в Нестеринцях.

Розпрощались батьки з дітьми. Середниський зійшов з дому й не випроваджував їх з двора.

— Кидаю тебе на волю Божу! — говорив батько до дочки, благословляючи її великим хрестом. — Приїздай до нас, бо я вже до того чоловіка не приїду більше. Візьметься він, свого часу, за розум, ти будеш знов щаслива. Він ще молодий. В йогому заграла польська кров, зачувши аристократичність, багатство, панство. Нехай грас! тільки тязько буде тобі танцювати! Та вже танцюй, моя дитино, поки польська кров трохи прохолоне.

А мати обнімала дочку й плакала разом з нею.

— Ішла ти, Ганю, заміж, душа моя вже чула твоє нещастя. Не дурно я так тревожилась, не дурно я не хотіла тебе заміж за його давати. Не нара він тобі. Не по моему-ж хіба й виїшло?

— Ат! верзеш, Бог-зна що! — говорив о ць Федір сидючи на возі. — Приїшов дур до голови, то й дуріє, таї годі.

Вернувся Ясь до дому й почав зараз допикати Гані.

— То ти батькам своїм жалувалась на мене! прощення подавала! Що-ж вони мені заводіють у моїй хаті? Коли-б ти наказала своїм, щоб вони більше не приїздали до нас! Ото було-б далеко лучше.

І батьки Ганні вже більше не приїздали. Зосталася Ганя сама, без поради, без товариства; сама як биллина в полі, з своєю малою дитиною, та з своїм горем.

XII.

Вже стала на дворі осінь. Одного дня Лемішківський дуже здивувався, побачивши в вікно якусь здорову жидівську балагулу, котра підїжджала під ганок. З балагули вилізла одна товста пані, а за нею вилазила друга ще товща, чіпляючись ногами й руками за полудрабки, як черенаха. Обидві вони були повбирані в чорну одежу, позапишані чорними хустками. В руках у їх тиліпались чернечі чотки. Жид подавав їм з воза якісь скриньки, скриньочки, та торбинки.

— Що воно за невіра! — думав Яким. — Чи не черниці приїхали просити на монастир? . . . Зося! — гукнув він до жінки, — глянь лиш, які опудала лізуть до нас у хату. Чи не черниці які, або странниці?

Зося вже хотіла взяти двері на клямку, але глянула в вікно й пізнала сестер своїх, Люцину й Рузю. Швидко в хату поввіходили сестри й привітались до Зосі й Якіма. Обидві були вже не молоді, та гладкі як годовані. Зося кинулась до їх на шию. Недавно перед тим вони писали до Зосі, що мають у Києві невелику службу в ключишнях, а Зося просила їх до себе в гості й обіцялась знайти їм службу у сусідних Поликів-поміщиків. Вони найняли балагулу й повбіралась богомолками, що-б по дорозі заїзджати на ніч до сільських священників, де їх вігали по патріархальному, давали їсти й пити, клали спати на перинах, і коням достарчали в волю сіна й вівса.

— Ах, яка я рада, що ви все приїхали на зиму!

— говорила Зося. — Як ми весело будемо жити в нашою милою Теодозею, з вами, Середниськими й всіми нашими новими сусідьми!

— Та як же ти, Зосю, розжилаєся, розбагатіла! — промовила Люцина, оглядаючи хати: — які килими, дзеркала, мебіль! Се лучше, як було колись у тестя Лемішки.

Зося щось шепнула на вухо сестрам; вони осміхнулись. А Яким стояв, як пришиблений з-за угла мішком. Він дивився, як родички зносили свої скриньки, свої завшишнія, свої торбинки, й у душі його хололо. Сестри займали собі кімнату, прибивали, прибірали, ставили річи, навіть не питаючись у його. Швидко вони зовсім уместились у його в господі, й почали жити, хоч і на завше.

— Отче Микито, голубочку, батечку! порадьте, що мні робити? — жалився Яким отцю Микиті. — Приїхали сестри моєї жінки з Кієва, товсті, гладкі, як годовані, звили гніздо в моїй хаті, об'їдають, обдирають мене. Десять знають жили в багатих панів, попривикали до роскоші. Сливе через день слугиносять воду, гріють їм купіль, тільки те й роблять, що тупцяють коло їх. А вони сидять собі, нічого не роблять; оце викупаються в ванні, то знов на ліжко, пють чай, лежачи в постелі. В мене сімя. Вони мені швидко вуха об'їдають.

— А ти не знаєш, що робити? — візьми доброго кия та й повиганяй з хати.

— Як же воно так? Буде не уштиво, не до ладу.

— А вуха об'їдати — уштиво? — спитав отець Микита.

— Ой не посмію! Єй Богу не посмію! Я й жінці не смію слова сказати.

— Бо ти таки й справді Лемішка!

Яким зберався сказати про те Зосі, та все в його язик не повертався; все одкладав на другий день.

А Зося й справді не скучала зимою, в товаристві двох сестер, та Теодозі, та Середниського, та кількох лєних кавалерів, котрі випадлись й бували трохи не кожного вечора в кумпанії, яка їм приходилась як раз по душі.

Кожного довгого зимного вечера ставився серед хати довгий стіл, коло котрого пила чай уся громада. Потім Зося, як хазяйка, сідала край одного кінця стола в великому, спокійному фотелі. По правій руці коло неї сиділа Теодозя, по лівому боці, сестри й дочка. Вони робили більше паньску роботу мало потрібну в хазяйстві; плели з шток скатерті, якісь кружальця з гарусу під ліхтарі, якісь квети на тютюн. Читали дуже рідко. Часом Рузя або Теодозя голосно читала який-небудь поганенький роман. За теж вони лепетіли без перестану, без ушну.

Середниський бував на таких вечорах трохи не кожного дня. Тоді Теодозя давала йому місце по правій руці в Зосі. А як приїзджали лєні кавалери, то промощувались коло трох паннів. Якимові не було місця коло того стола. Про його ніхто й вухом не вів, а він сам почав сторонитись од їх усіх і од свої жінки.

— Розкажіть, мої кохані — просила Зося — де хто бував, де що чував! Ви бачили багато світу, багато людей, з вами траплялися всякі пригоди. Розкажіть, а ми послухаємо.

І починали сестри й Теодозя розказувати про свої венкі пригоди, мішаючи правду з неправдою, а більш того, що видумували незвичайні небилиці, з тим самохвальством, з тою брехнею без сорома, з тими похвалами вьєому польському, Польщі, Варшаві, своїм польським великим напам, які зразу можна примітити в дрібній, польській шляхті на Україні, де вона не стратила свого давного аристократичного гонору й претенсії.

Ясь любив слухати ті оповідання, а лїєі панччі ще й самі видумували незвичайні брехні й ставили себе непремінно героями в оповіданнях добутих в своїй фантазіі.

— От як була я на Литві — починала Люцина — та жила в одного графа за окопомку в його дворці; а граф був дуже багатий! куди-ж до його сьому каміньському! Тут і книзі якіє не такі. А дворець його то чи повірите, так і сив щирим золотом. А кругом дворця був парк на кілька миль, і до самого дворця од воріт була алея . . . Що то за алея! Ох, мій Боже! Подумайте ви тільки собі, що по обидва боки росли здорові, прездорові кипариси! а од кипарису до самого вершка другого кипарису висіли гірлянди з лїєи инихє африканських, чи американських, а на тих лїєах висіли китицями квіткн, як здорові тарілки, повні, пахучі, як троянди, й ті квіткн були рожеві, а далі жовті, а потім білі, єшнн й всякі, всякі. Ах мій Боже! ви не повірите що було пахоцїв на ввєсь парк, на ввєсь парк!

— Е! що то сад! — перебивала Теодозя. — От як була я в одного князя в Варшаві! так у його одна оранжерєя на кілька верет! Було зимою

гуляємо, ніби в Індії, або в Бразилії! Там ананасів цілі городи! там всякі дорогі овочі, квітки! Я була в його за компаньонку коло його дочки. А дочка в його була одним — одна, хороша, як ангол!

— Та що то за оранжереї — починав один лисий кавалер. Як був я на Підлясі, то в мого сусіда були такі оранжереї, як гаї! Чи повірите, що сні же Богу! було підемо гуляти, та її заблудимо! Сні Богу, се трафлялося не раз! І раз, увяць собі таке диво! Садовник забув зачинити двері, її в оранжереї набігли з сусідного бору дикі кабани. Ми за рушницю, та на охоту! Пустили собак між вазони, погнали кабанів, а я став на дверях. Кабан мені під ноги, а я на кабана скиць! та за вуха! Кабан поніс мене, а я правлю ним до дому, та прямо в хату! Так і віхав та кабані! . . . Якого дива не буває в Польщі!

— І бали там бували? — питала його дочка Лемішковського.

— Ого! го! Які там бали, які там бали! Тільки в Парижі бувають такі! Після Парижа, зарав Варшава! То мні говорив не один турнет!

— Ах! які бали, які бали були в мого князя! — обізвалася Теодозя. — Старий князь скучав уже на старість і любив тішити свою дочку сюрпризами. Раз серед дня приходить князь до нас, а нас було з князівною дванацять паннів. То були її приятельки, її компаньонки, як і я. Він, ні з сього, ні з того, звелів нам одягатись за мітичних богинь! До вечера вже її убрання було готове! Дочка одяглася Юпоною, наділа золотий вінець, накинула червону порфиру а я . . .

— А ви убірались за Венеру? — перебив її один лисий кавалер, котрий все дражнив її з нею.

— А я . . . так . . . за Венеру . . .

— Я бо замічаю, що ви родились з водинної міни. Та вам би й жити на воді.

Лисий паннич зареготався, а за ним і всі за-сміялись.

— Ви тільки перебиваєте мні — гомоніла на його Теодозя. — От одиглись ми за богинь і гуляємо по сали. А та сали на два етажі, вся в золоті. По боках було двоє хорів заставлених квітками, а звід-тіль загреміли два оркестри музик. Коли се рощи-няються двері, і входять кавалери, деякі масковані, а деякі без масок . . . і почався превеселний бал! І так було тішмось сливе кожного божего дня. Ох! що то життя було! То був рай, а не життя. Які там кавалери бували!

— Бували й з такими лисинами, як у мене? — питав її старий лисий паннич, показуючи рукою на свою лису, як облизаний макогін, голову.

Знов усі сміялись, а Теодозя сердилась.

— А чи вбірались там ви її за підземних бо-гинь, чи тільки за — олімпійських? — дражнив її знов лисий паннич.

Потім починалася розмова про собак, про лови, се наймиліїша розмова для кожного Поляка. Роз-казували незвичайні історії з незвичайними соба-ками. Серединський розказував, як у його був такий здоровий пес, що сам один ішов на ведмедя й душив його, як кітка мишу. Так він за північ ті-шився в тім товаристві.

А тим часом, як Серединський тішився далеко

за північ, Ганя сиділа дома й дожидала його. Вона не втратила надії, прихилити до себе його серце. Їй здавалось, що Зося закрутила йому голову тільки своїм кокетством, налазливою красою, танцями, хоч уже догадувалася, що Ясь бачив у Зосі вагровзір жічки й женичини, потрібній йому в теперішнім стані, що неслодіване щастя, багатство закрутило йому голову, підняло й його панські шетники.

Була раз північ. Все полягло одпочивати в домі Середнеських; одну Ганю не брав сон. Вона все ждала свого чоловіка. Вона знала, куди він їздит, і для чого. Вже на селі просяивали другі півні, а її око навіть не задрімаю. Вона все сиділа на фотелі коло невеличкого ліжка, де спав її син, а думи одна од другої сумнійша плелась в її голові. Вона встала, пішла до пекарні, оглянула усе хазийство. Там пиячки й горшочки спали так міцно, як побиті. Ганю взяла задрієть; вона позавидувала своїм слугам, що спали так строжко. Вернувшись вона й знов сіла коло сина, придивляючись до його личка. Дитя було похоже на батька, його губки вже складались, як у Яся, брови рівні темніші, чорний волос збивався в густі кучері. Дитя сміялося крізь сон і так нагадало їй Яся давнього, того Яся, котрий з нею жив щасливо в Пестеринцях, пеначе вона бачила його тоді, як він уперве прийшов до їх в гості, літними вечорами сидів з нею в саду під грушами, а місяць лив тихе проміння на його личке, миле, по дитячий молоде лице. Заснувалась сумні думи в її голові; вона одвела очі од дитини, щоб не так дуже боліло серце . . .

На дворі вже стояла зима. О півночі схопилась

на дворі завирюха. Княжий сад шумів під самими вікнами Гачіної спочивальні, як есеновий бір. Близьке дерево коло пікон світіло, щезало, а далеко було чути одно завивання вітру, одно густе гудіння, немаче якийсь велитень-звір рикав без перестану. Вітер свистів по-під хатою, заліц.повав пікна снігом, порошив крупами в шибки, крутився вихрами, то набликаючись до вікон, то заміряючи десь на полі. Гачі здавалось, що Йесь саме тепер вертається до дому, що він збівся з дороги, що заметіль замела шляхи, а він блукає по степу, марзне.

— Господи! поверни-ж його до дому живого й здорового! І Гачі ставала на коліна перед образами, знімала руки до Бога й молилась за чоловіка. А на сусідньому полі починала вити й сквиганти тічка голодних вовків. Їх дикі, страшні голоси зливались в один акорд з гудіннями ліса, з світінням завирюхи, переплітались один з другим незвичайно чудесними півтонами, од котрих вставало-б на голові волосся навіть тоді, як хто сидів-би в теплій хаті. Ссбани, зачувши ворога, завили на подвіррі, під самими вікнами, кинулись в одно місце всі разом, немаче великого за полі . . . Ще гарячіша стала Гачіна молитва, ще сумнініше стало в тихих світлицях.

Затих звір на полі, замовкли собаки. Гачі знов сіла коло свого сина. А сон знов одбіг далеко од її очей й ходив десь далеко по хатах, де жили щасливійші люде. Світло горіло в світлицях, і прихожій, й в її спочивальні коло образів.

Гачі встала й перейшла світлицю по дорогому килимі. В дорогих дзеркалах заворушилась її постать вся в чорному. Вона пройшла по-під самим

дзеркалом і ненароком обернула очі на скло. Там вона побачила себе всю до самого долу, й од великого жаху аж одекочила назад.

— Чи се я, чи тїнь мерця, що блукає в снх багатих, позолочених світлицях? — думала Ганя, а сама тряслась, неначе їй з'явилась мари.

Сміливійше підступила вона до дзеркала, в котре не дивилась уже давно од великого горя. В широких золотих рамах стояла бліда як смерть жєщица. На її лиці румянця не було й слїду, щоки позанадали, ніс загострився, губи були бліді. На її тїлі, сухім і тонкім, опадала фалдами чорна сукня, котра попереду була тієна на повнім етані.

Ганя пильнїйше придивилась на себе й знов ватрусилась усїм недужим тїлом. Вона не змогла довше дивитись на себе, почувши над собою повів крила смерти, й лєдвн дійшла до близчого фотеля, сіла й закрила лице руками. А під долонями все бачила вона те страшне, худє лице, з запалими щокани, з блїдими губами.

Її серце щемїло, душа болїла. Вона знала, що вже не верне любови до себе, як не воскресне мрець. Вона вже й не думала нічого, не знала нічого, не бачила нічого. Їй здавалось, що вона впала в глнбоку, прудку воду; вода її несе, котить, заливає, а вона стратила всю силу, оддалась на волю, на погнбель.

Перещемїло їй серце, поликалась печаль тихїше. З-під долонь вона неначе разом глянула на Нєстернєський яр, де вона була так щаслива, так без кінця, без межї щаслива! глянула на бїдну окономєську хату, обставляну бїдною мебїллю. Перед

нею розстелився зелений яр, як от розстеляють квітні килими, а в яру бачила вона колодязі з високими журавлями, кринички-жолобки, з високою осикою навкруги. На горі стояли клуні, стійки. Далеко під шпилем, оброслим густим гасм, блищав ставочок . . . а там знов яри розстелялись перед її думою, наче розгорталась скатерть перед очима. Фантазія незвичайно ясно, її виразно показувала їй кожде деревце, кожній куц калини її ліщини в тих ярах, ті лози над ставочком, де вона ходила з Ясем щаслива в парі, ті листки широкого латаття по воді, ті високі коноплі, що росли по-над ставком, ту криничку, де вона шла воду, припавши коліньми на траву, а лицем до води. Як живе, вона бачила своє лице в криниці, свіже, як калина; на голові перидська хустка, біла з червоними квітками; а Ясь ходить і шукає лопухового листя, щоб зачерпнути води.

Ганя встала; мари придали їй сили. Вона вернула через розкішні світлиці, де блищало золото, срібло, канделябри, дзеркала, килими з квітками. Смутними очима обвела вона світлиці, неначе прокидаючись од сна. І стало їй те багатство противне; давило їй душу, як давить земля мерцеві груди.

— Ох та розкіш, ти моє нещастя! ти згубила й мене й Яся й мою любов, і мою жизнь! Чи я ж просила в Бога того багатства? Чи я-ж просила в тебе, Боже, золота та срібла? А ти, Боже, залив душу мого чоловіка багатством, панством, засліпив йому очі польською пихою; ти одняв у мене і його любов, і його самого. А я так не багацько бажала!

моя молитва була така помірною! я тільки хотіла жити без нужди, без горя, без сліз.

І стала їй гидкою та розкіш, що цвіла кругом неї. А вітер все гув жалібно, то підкімаючи гелес, то затихаючи; а сніг ліпив у шибки, набивався китяхами, блищав через скло, як дороге каміння. І Ганя знов згадала, що там сміх та жарти, та веселість; згадала Зося, горду, пащуківату, хитру, вюнку, як гадина її красиву, як гадина, її свіжу, повну; згадала, що Ясь може тепер сидить поруч із нею її надаря її тим щастям, яке колись вона пила. Печаль бурхнула їй у груди, здавила, зашпигала по всіх грудях; запекла полум'ям її голову.

— Ой, Боже мій! Як я терплю! як я мучусь! Або дай мені смерть, або прихили його душу знов до мене.

І не було кому їй жалітись; і ні і за ким було їй плакати. Батьки не приїздили до неї, а до їх не пускав чоловік.

Одчинила Ганя комоду. Вона шукала перстня, котрим обручалась із Ясем. Наділа вона його, перстень тик і покотився по мармуру й спав на паркет. Ганя взяла свічку й почала шукати під столом, під стільцями. Перстня не було. Коло самої стіни десь знайшлася зашкалубина між дошками. Перстень закотивсь туди й зник. Ганя придивлялась, присвічувала, доставала ножем, перстня не було. Страх узяв Ганю. Вона стояла й не знала що робити. «Не дурно пропав перстень», була в неї думка: «не буде кінця моєму горю!»

Засовуючи комоду, вона побачила, що не було половини срібних ложок, ножів, ложечок до чаю.

Стрілою полетіла вона до некарні й почала питати в наймички, розбудивши її зі сну. Сошна наймичка одказала, що пан забрав і пов'яз з собою в Тхорівку. Ганя й руки опустила.

— Так он куди переходить наше добі! Тимто він тепер не дає тобі до схованки грошей! — думала Ганя й в душі її не було сумління, що се її чоловік купує Зосі килими, мебіль, купує одежу . . .

— Гуди-ж тепер лютий вітре! — закипіло в неї на думці; замети йому дорогу й самий його слід! Ревн завірюхо, засни його снігом, засни ту погану оселю, де він бенкетує, де він тепер кохасться з инчою!

Коли на надворрі загуркотіло. Ганя вхопила свічку й полетіла стрічати чоловіка.

Заспанний метелицею, весь у снігу, в ведмежім кожусі, ввалився Ясь у хату. Ганя бігла до його, як тінь, з широкими очима. Її довга сукня одвивалась назад й плавала на повітрі.

— Куди ти летиш, навіжена! — крикнув Ясь.

— Тебе стрічати. Усю нічку не спала, тебе виглядала.

— А тобі навіщо я здався? Чи в мене слуг нема, щоб мене дожидали, стрічали?

— Я була тобі вірна як слуга . . .

— Як слуга! . . . може, як сторож? Ти назиравш за мною, слідиш? мені не можна ступити з дому без тебе? — кричав Ясь. — Слуги й сторожа мені не треба! Мені треба пані . . . справдешню господиню. Розумієш.

Ясь роздягся й пішов до далеких кімнат. Ганя слідком за ним несла свічку. — Коли-б ти не знався

із такими панями, як Лемішковська . . . почала була Ганя, та Ясь не дав їй договорити.

— Ти смієш мені про неї говорити? — гукнув він; — ти, що не вмієш по світлиці пройти?

— Я ходжу, як і усі люди ходять — відказала вона. І Ганя пройшла по хаті справді, так як усі люди ходять, і поставила свічку на стіл.

— Ступає, як та ступа, аж поміст двигтять! . . . дорікав їй чоловік. — Слова не вміє по польській сказати! От тільки з бабами балакати — ото твоя річ, то твоя втіха! Сид, сором!

— Чого кричиш? — промовила Ганя — збудив дитину, побудиш слуг. Вони натомились за цілий день . . .

— Слуг? А матері ж їх ковбана чортів? — закричав Ясь уже по українській. — То мені слуг поважати, то ти мені слугами рот затулюєш? Де вони твої приятелі, твоє товариство?

Ясь полетів до пекарні й наробив галасу. В голові його шуміло. Слуги позіскакували з постелі, протирали очі, перелякавшись із просоння. Дитина плакала, Ганя й собі . . . Ясь червоний як жар, погнав слуг до світлиць.

— Я вам покажу спати, коли пап ще не спить! . . . Світить мені зараз усі канделябри, варіть вечерю. Зараз будуть гості!

Швидко канделябри палали. Світлиці блищали сріблом, золотом, бронзою; слуги бігали по світлицях сонні, не прочувавшись, з дурними очима, які бувають у переляканих овець. Швидко засвітилось у всіх вікнах дому Серединських, запалало полум'я в пекарні. Горничні розставляли столи. Піднявся

в домі галас, стукання, й тихіше стало в хаті гудіння дерева, притихла метелиця, приглушена стуканням ножів на кухні. Ясь бігав од кутка до кутка, по просторній гостинній, заклавши руки за спину й дивлячись на стелю. Його горде лице палало вогнем, очі горіли злостью. На грудях його гоїдався важкий золотий ланцюшок.

— От тепер би мені женитись! — промовляв він сам до себе. — Взяв-би собі дуже багату жінку, або аристократку! А то женився трохи не хлопцем, взяв трохи не українську мужичку. Ох! дурна, дурна моя голова тоді була! І де той розум часом дівається у чоловіка? Ще й любив її, цілував її чорні руки, цілував руки її батьків? Ох Зосю, Зосю! Чи не для тебе-ж тут місце, в сих багатих світлицях? Чи не твоїм ділом підкам пурхати по сему паркетові? Чи не твоїм ділом виглядатись у сі великі дзеркала? Ти одна здається й родилась для розкоші й хрестилась для панства.

Серединський наблизився до одного дзеркала, насупився, придивляючись на себе, пишно повертав голову й закручував блискучого чорного вуса.

— А я хіба не родився для панства? Пан Хоцінський говорив правду. Я з панів, з поміщиків. Мій гордий вид доказує мою щиро-панську породу. В сих багатих покоях, моє законне місце.

Загуркотіло на дворі. Серединський кинувся роздягати Зосю, Теодозю, Люцину, Рузю. З ними приїхали й лисі кавалери.

Всі вони, жартуючи, заговорювали ще попереду, сидючи за столом на Тхорівській економії, щоб Серединський забрав їх до себе на смачну вечерю. Ясь

так і зробив; запрохав їх до себе, а сам полетів попереду, щоб приготувати їм вечерю. Тепер в світлиці Середньського ввалила весела компанія, реготалась, бігала по покоях, чепурилась коло дзеркал, ніби в себе дома. Середньський зараз пристав до Зосі, щоб вона всім порядкувала. Тим часом на столі подавали закуски, а потім і вечерю. Вся голодна череда розмістилась кругом стола, а Зося сиділа на першій місці коло Яся. Полилось вино в чарки, в стакани. «Шампанського!» кричав Ясь до лакеїв; і лакеї бігали з фляшками, наливали; вино лилося на скатерть. Гості стукались чарками, гомоніли. Дамі вже розчервоїлись, стали надто вже ввічливі, вважливі до панів. Лісі кавалери вже клали голови трохи не на плечі паннам. Зося вже аж надто близько присунулась до Середньського. Щоки в неї розгорілись, голова одкидалась назад; в лиці світилась бакхична сміливість, так що лакеї переморгувались і сміялись.

— Де-ж ваша жінка? — питали гості.

— Вечерю готує — одказував Ясь, сміючись.

Ганя й справді мусіла дати приказ про закуски, але сили у неї більше не стало. Вона мусіла лягти на постіль. Кров пішла в неї ротом. А з світлиці долітав до неї веселий сміх. Вона чула голос Зосі, голос чоловіка, чула стукання чарок, ножів.

— Господи! візьми мене до себе! Вся душа моя болить — ледви говорила Ганя нишком до себе.

Гості роз'їхались уже світом, а Ганя цілих шість неділь не вставала з постелі. До неї приходили доктори, лічили її, коло неї сиділи слуги, до неї навіть навідувалась Зося з сестрами, охала,

соболизувала, та не пожалував її ні разу Ясь, не спитав її про здоров'я. І побачила Ганя, що він був-би дуже радий її смерті.

Перечули її батьки в Нестеринцях, не втерпіли, приїхали одвідати Ганю. Мати, як побачила свою дочку, так і зняла руки до Бога, а отець Федір уже перестав жартувати.

— Як Бог дасть, що моя дочка одужає, то я буду судити вас судом, буду просити розвести вас.

— За се вам подякую — склонився Ясь тестеві, по кавалерській стукнувши нога об ногу. — Нам і сходитись не треба було, а розвестись і Бог велів.

Поїхала мати до дому, оплакавши гіркими слізми свою дитину; поїхав отець Федор дуже сумний.

— Як умре Ганя, то я йому ребра поламаю кнєм! — промовив отець Федір дорогою до жінки.

А тим часом, як Зося гуляла з своєю компанією, Яким Лемішковський не знав що робити й просив поради у отця Микити, з котрим щиро зійшовся, як сходяться люде одного роду й племя, одного темпераменту.

— Отче Микито! порадьте мені, як рідний батько, що мені робити з жінкою, з тими дармоїдами, що понаїзжали до мене! Чи повірите, що поїли вже всі мої курки, гуси, индики, качки, телята. Така проклята зірка, що швидко поїсть воли, обгризе мені вуха. В мене сім'я, в мене діти; треба їх харчувати, водягати, треба же їх і до розуму довести.

— Гай, гай! милий Боже! вчений ти, та не друкований. Пійди та скажи тим носатим, та кирпатим, та пикатим паннам, щоб вони йшли з твого дому під три чорти, або й далі.

— Як же його такі таке сказати?

— От так такі й скажи! Прийди, та й скажи їм: а не послухають, прожені їх з дому, а Зосю візьми в руки добре, та добре! та вона й не брикатиметься, не справляти-ме балів; не тягати-меться з Середишським. З тебе, бачу, чоловік, як з клоччя — батіг!

— Може й скажу. Піду попробую.

— Та випий же для сміливости чарочку!

Яким випив чарочку добру, та ще й не одну. Баба Параска заправляла горілку міцним калганом.

Прийшов Яким у вечері до дому й застав уже всю Зосіну компанію за столом. Лісі панні щось брехали, всі реготались. Якімова голова шуміла, він увійшов у хату в шапці. Гості вже знали про його штуки, не дивувались тому, ще й знущались. Зося вже махнула на його руки.

— Bon soir! — промовив Яким! здіймаючи шапку й кланяючись до кумпанії.

Всі зареготались на ці слова.

— А ви знаєте, що мені казав отець Микита?

— А що вам казав отець Микита? — питали панні. Мабуть якусь нісенітницю?

— Еге, ге! де вам нісенітницю! Та він казав, він казав . . . Ова! я й казав отцю Микиті; ну, як же його такі так сказати дамам? . . .

— А ну же лишень, потанцюйте нам! — жартувала з ним Люцина. А як баба Параска танцювала!

— А! Баба Парасковей! Як була я молодиця, цілували мене в лиця; диб, диб на село!

І Яким передражнював бабу так химерно, що всі потішались із його, як із дурника.

— А нехай, татко, потанцює циганської халлидри! — просили Якіма його діти! Татко так смішно танцює халлидри.

И прешеленуватий татко тупцяв по хаті, препенівуючи: «пошандра, помандра! по волоській джия!» А діти кепкували з дурного татка за приводом своєї матері й тіточок?

— Та що танцюй, та танцюй! Ви знаєте, що міні казав отець Микита! Єге! не скажу, нехай кортить. Але як його в Іродового батька так таки сказати таким барням? Мадамезель Теодозе! — обернувся він до Теодозі; — comment вас чорти не візьмуть? comment вас чорт portez? І вас такожде, та cher Люциппр. Ви думаєте, що я забув по французькій?

Всі реготались.

Зоя трохи догадалась, що йому казав отець Микита й крикнула на його. Лемішковський потяг дибки й припав ниць до постелі.

Так він збірався цілу зиму прогнати дармоїдів з свого дому й все в його не ставало сміливості.

Прийшла весна, ранна, тепла, красна, як молода дівчина під вінцем у церкві. Знов зацвіла земля, прибралась у зелений лист. Ганя сиділа зранку коло одчиняного вікна, бліда як смерть, з круглими великими очима. Щоким її запали ще глибше, ніс загострився. Колінь повні руки стали тепер кістками. З мутними, потомляними очима дивилась вона на красу світа. А перед її очима все цвіло, все світилось, все співало, сміялось. З пригорка, де стояла управительська квартира, було видко половину села. Ставки блищали проти сонця, проміння грало на

воді. Сади цвіли рясно, як обліті молоком, обсипані пухом. Все село з білими вишнями, черешнями, з білими хатами, здавалось заснованим, закритим найбільісчим мушліном та тюллю, засіланним сріблом. Кругом білого села слалась зелені поля, княжий зелений сад з золотими верхами палати. Все на світі тхнуло чистотою дитячою, усміхом дитячим, чимсь папьянським, чимсь дуже певниним, під чистим синім небом, під золотом соняшнього проміння, між білим цвітом садків. На дворі було дуже тихо, в садку цвіли ранні квітки.

— Весно моя, красо моя! — думала Ганя, — всьому на світі несеш ти жизнь, щастя, тільки мнї не даєш жадної радості. Мабуть ти така гарна тим, що остатня для мене ... Мабуть у Бога ще знайшлася ласка для мене, коли він послав мнї смерть на такій гарній весні. Звелю я своїй матінці поховати мене в нашому черешневому саду, де я вперше розмовляла з ним про наше кохання, щоб на моїй могилу осипався черешневий цвіт, бо я була ні чому не грішна бо я була серцем проста, бо я була чесного, хоч і не багатого роду.

А смерть все таки була смертю, як не розважала себе Ганя тим, що над її могилою будуть співати пташки, шуміти-ме лист, що їй буде легко лежати в зеленім садочку, близько од своєї матінки, од милих сестер. Ганя без надії схилила голову на руки.

На далекому сіпосі, по під зеленим лугом Ганя запримітила кілька верхових їздців. То скакали чотири дами, розвіваючи свої довгі чорні сукні на повітрі. За ними скакало кілька кавалерів. От

вискочила з купи на бісоватому коні одна дама й полетіла, як лихий вихор по переду. За нею погнався один кавалер і пристав до неї. Вони їхали поруч, знать розмовляли, здалека од інших . . . Вони були так щасливі! коні під ними так весело грали! Ганя пізнала Яся й Зося.

— Знать десь так грає на степах моя доля, десь далеко в пуцях так гуляє мов щастя — думала Ганя . . .

Конюх підступив до вікна й, знявши шапку промовив до Гані: — «чи знаєте, моя пані, що ті двос баских коней, що от там вигравляють на сіножаті наш пан вже подарував Лемішковській та пошатій панні?»

Ганя тільки махнула рукою. Байдуке, мов, мінні! . . . Чом не їде до мене мій батенько? Чом не копають мінні ями, не засиплють вже мене землею, щоб я не мучилась на сім світі? Знать десь і Бог на небі забув про мене . . .

А Бог таки не забув про неї. В ворота в'їздив отець Федір з своєю матушкою. Вони ждали тільки теплої години, щоб узяти свою дочку до дому. Побачила їх Ганя й затрусилася всім тілом. Душа її почула, що їй не вертатись до Яся, до своєї господи. Їй здалось, що батько-мати повезуть її вже до ями.

— Вбірайся, дочко! — говорив до Гані батько. — Тікаймо з сього дому. Тут побила тебе лиха година, тут саме повітря напосно отрутою для твоїх недужних грудей.

Ганя з наймичками звязувала свою одежу, одежу свого сника. Прислуга не плакала, а ридала, вкладаючи в чемодани сукні, сорочки, хустки. В

пів години все було готове. Коні стояли в дворі не розпрігнуті.

— Ідимо з цього дому, поки не вернувся той поганий люд, говорив батько. — Князь би е гострит зуби на тебе, як держить його тим, що ти недужа лежиш. — Як вийдеш звідси, то скажись, що пані з собою везе з цього дому його й долю — говорив отець Феодор о слуг. — Глядіть-же, так і скажись!

Слуги вивели Гаю на двір і підсадили на віз. Вся прислуга позбігалась з усього двору, всі ханали її за руки, цілували їх. Гаю цілувалась, з декотрими. Всі голосили на весь двір, бо всі знали, що випроважують її на кладовище. Ще не було в нас такої простої, доброї пані, говорили слуги, втираючи сльози.

— Отрисяю прах цього дому од ніг своїх — промовив батько, виходячи з дверей. — Нехай ляже прокляття на йому!

Поїхала Гаю з двору, й сльози не пустила з очей. Мати держала на руках сина. Слуги випроважали Гаю за двір, ніби йшли за домовиною.

Тим часом, як Гаю виїздила з свого дому, а Ясь із Лемішківською гуляв по полю, на Тхорівській окономії робилася сцена зовсім инчого роду. Отець Микита йшов у ранці на похорон і здибався з Якимом недалеко од окономії.

— Чи се ти, Лемішко, ходиш у драних чоботах? — питав його батюшка, тикаючи палицею в дірку на чоботі.

— Чи на мні-ж одні чоботи тільки драні? а сіртучина хиба ціла?

І Лемішковський показав дірки на обох ліктях.

— Все поїла проклята з'їжа. Швидко й мене з'їсть. А дітей шкода. Їх мати й тепер десь ганяє по діброві на коні з своїм любезним.

— Ой, Лемішка-ж ти, правдива Лемішка! Робиш ти, працюєш та на чорт злялого! Вони тепер гуляють, ти повикладай з хати, як бісовому батькові, на двір їх дрантя, та й двері запри. А придуть, поношають, полинуть замок, та й розлетиться.

— А зроблю-ж я справді так!

— А виче-ж зроби, а ввечері приходь на мого-рич, та розкажеш, як Теодозя ключати-ме носом в замкнуті двері.

Лемішковський прийшов у хату й почав викидати на двір усі спадки Теодозі, Люцини й Рузі, зложив під хатою всі скриньки, всі сукні, одяжу, а хату запер, і сам дожидався, походяючи по хаті й виглядаючи в вікна, як з кріпості.

Незабаром влетіли в двір всі чотири дами на конях. Кавалерів не було коло їх. Купа скриньок, одяжі на прієсні, під хатою, притягла до себе їх очі.

— Що то таке? Чи хати мажуть, чи що? — питали вони одна в другій. Позідали з коней й почали стукати в двері. Двері були замкнуті. Зоя постукала в вікно. Лемішковський одчинив кватирку й промовив: »Adieu! медемуазель Теодозя й ви Люцино, й ви Рузя; adieu! Шукайте собі другої кватирі. Їдьте до Серединського, там, кажуть хати дуже просторні.

— Що се? що се таке! — зарепетували дами й почали бігати кругом хати. — Чи не зваріювал він

зовсім, чи не здурів він? Яким! одчиняй! — кричала Зося, — а ні, так я звелю двері ламати!

— Попробуй! то я вам усім ребра поламаю — одказав Яким з кватирки. — Одну Зося пущу, коли вона того хоче, а тим, світ на всі чотири вітри.

— Як ти не пустиш сестер, то й я тебе покину! — обізвалась Зося. — Я не переживу такого сорому, я, котру знає вся околиця, сам князь, я! я! . . .

— Старі штуки! Годі нам вже дуріти! Пора вже нашим дітям . . . Ти, коли хоч, йди в хату.

Лемішковський одхилив двері, пустив Зося в хату, а другі zostались на дворі.

— Що за варваризм! що за вандализм! — репетувала Теодозя. — У нас, у Варшаві, за се йому-б голову стяли. Так обійтись із дамами, вигнати з дому серед дня, в очах цілого села, прислуги! . . .

Теодозя підіймала голос все вище, й верещала трохи не на ціле село. А тим часом Зося лютувала в хаті, як поранена тигриця, аж голос її лящав на ціле подвір'я.

— Ти лайдак! — верещала вона, — ти п'яниця! Пропив усе наше добро, а тепер обезчестив мене, мене! . . . І Зося кидалась на його и совалась, як оса.

— Зося! — одказував їй Яким спокійно: — де наше добро батьківське, де батьківський дім, сад, комори, млин? Чи не ти-ж проциндрила все наше добро, просвистіла всі наші гроші на свої убори, на бали.

— Чи не ти-ж тягала мене по світу з місця на місце? Через тебе я на службі не заслужив нічого, покинув місце. Чи не ти пустила по миру з торбами

мене? Пустиш ти й дітей. Дивись на мене! І я, й діти носимо лати, а ти гулявш, а ти балюєш за чужі, печесні гроші. Ти стид мій, ти опоганила наше чесне імя Лемішок . . .

— Ха-ха-ха! — зареготалась Зося, як відьма на Лисій горі. — Ха-ха-ха! Чесне імя Лемішок! твого батька гайдамаки й тебе такого-ж самого! Ха-ха-ха! Чесне імя, Лемішок! Ха-ха-ха!

— Мій батько говорив мні правду. Ти така, як про тебе думав мій батько; ти гуляка, волоцюга, кохався з бахурами, ще й діти твої сміються. Посоромилась би своєї коси . . .

— Ха-ха-ха! — реготалась Зося коло його самого носа. — Де ти напався такої моралі! Ха-ха-ха!

— Дивись на моє дрантя, на мої лати! Хто довів мене до цього? Дивись на мої чорні руки? Чи не такі-ж руки і в мого батька були, що годували тебе, вистачали грошей на твої сукни, на бали? А ти гуляєш, а ти балюєш. Минув час, коли я тебе любив, коли й за твої очі оддав би душу свою. Я тепер ненавиджу тебе! Хоч і вои з мого дому, то не буде жалко. Ти псуєш моїх дітей, збила мене з пантелику!

— Бо ти давно був дурний. Послухай мене — почала Зося тихо, з усміхом, як говорять до малої дитини. — Що-ж се тобі прийшла охота схаменутись так пізно! виганяти мене з дому, дійти до свого розуму як ти кажеш?

Лемішковський схопився полумям. Його очі заблищали страшно. Перед Зосєю пеначе стояв старий Лемішка, вставши з домовини.

— Та ти смієш ще варнягати, базікати! Вон з мого дому! щоб і дух твій не пах! Вон зараз до свого Серединського!

Зося побачила що вже не жарти. Їй здалось, що вона чула голос страшного Лемішки. Вона за-тряслась, як лист, і погнулась назад. Яким одчинив їй двері; вона ледви живо, бліда, перелякана, виско-чила з хати на двір.

Другі дами все чули під вікнами й почали пла-кати, й за себе, й за Зосю. Їм здавалось, що Яким її вб'є! так він страшно закричав, аж вікна задзве-ніли; закричав, як звір, як лев, тим страшно, що довго терпів.

Не довго думавши, Зося звеліла запрягти пару коней, звеліла покладати скриньки, одежу на віз і везти, поки що, в місто до знакомого жида, що держав заїздний двір; а сама з сестрами та з Теодозею посідали на верхові коні й помчались у Кам'яне, з певною надією, що Серединський зараз дасть їм розкішний притулок у себе . . .

Серединський, вернувшись до дому, не застав уже сгобі жінки, ні сина. На оповідання прислуги, він одказав: »поїхала та й добре зробила!« Ясь ходив тепер по хатах веселіший, насвистував якусь веселу пісню. Він знав, що Гані не жити на світі, що йому швидко розвяжуться руки. І вже він міркував собі, де-б йому тепер шукати красчої пари. Зося йому вже обридла трохи. Він блукав мислею по сусусіднім поміщичим дворам, де були польські фамилії й багаті, й значні, він перебірав у думці паннів, та все не простих, та все багатих поміщиц... Коли се прибіг лакей просити його до князя . . .

Тестеві слова прийшли йому на память. Не вже й справді обговорено його перед князем?

Князь зустрів управителя дуже несласливо й ледви промовив: «я хочу перемінити мою господарську систему. Вас мені більш не треба; передайте рахунки і всі річи новому управителю!».

Говорити князь йому не дав; та й що тут говорити?

Вернувшись до квартири, він побачив, що все добро, навіть ім купляне, опечатуване. Йому залишили тільки саме потрібне.

Ясь сидів, як громом прибитий, на тому самому місці коло вікна, де недавно ще сиділа Ганя.

Коли се в воротах залупотіли коні, а чотири відьми насунули, мов чорна хмара, до його в гості. Не до гостей було тепер Середниському.

Слуги не вийшли взяти коней від амазонок.

Заплакані дами, держачи в руках довгі хвостні сукопъ, увійшли в світлицю. Ясь сидів коло вікна дуже смутний. Зараз постерегли вони, що сталась якась велика новина.

— Чого-ж ви такі смутні? — питали дами в Середниського.

— Жінка покинула мене сьогодні, виїхала до батька — промовив Ясь усміхаючись. — Тепер я вольний, як птиця!

— Тепер ти вольний! мій милий, мій коханий! — крикнула Зося й кинулась йому без сорому на шню. — От тепер я твоя, на віки твоя! — гогорила Зося. — Мій пршеленуватий Лемішковський запер нам двері перед самим носом, і я його покинула. Я не перенесу життя з таким гайдамакою. І я тепер

вольна! я твоя, на віки твоя. Буду жити тут з тобою в добрі й щасті, а сестрам дам от ті крайні кімнатки. І будемо жити як у раю, й зробимо з землі небо!

— Тут жити вже нам не можна, моя кохана! — одказав Ясь, обнявши її за поясницю. — Я стратив місце управителя! Завтра тут жити-ме другий управитель. Мое добро все опечатане. Мене обговорили, обписали перед князем. Я тепер zostався без нічого, без куска хліба. Одна ти тепер мнї zostалася на цілім світі!

Зося витріщила очі й вирвалася із його рук. — Прислуга дивиться! — говорила вона одводячи від себе його руки, як він знов хотів обняти.

— То що! нехай дивляться! Ти моя, і я скажу так і перед Богом, і перед людьми. Ти мнї тепер zostалася одна втіха, одно щастя! Їдьмо до Одеси! Там я буду горювати, буду хліб заробляти, тебе зодягати, хоч би самому прийшлося і голодати.

— Чого-ж я з тобою поїду, мій пане? — сказала Зося якимсь новим, чудним голосом. — Я . . . я не звикла . . . я привикла . . . я не стерплю нужди, не зможу перенести вбожества.

— То киньмося в двох у Чорне море, обнявшись! Я з тобою рад і пропасти! — промовив Ясь упавши перед Зосею на вколішки.

— Ні! — одказала вона одвернувши трохи од його лице. — Я не маю жадної охоти вмрати, та ще так безтолково! Мнї не шіснають роки! Мій час романтизма давно мнув. Але ради Бога, мій пане, не роби театру! ходімо в дальші кімнати. Прислуга дивиться!

Всі пішли в далеку кімнату й причинили двері.

— Що-ж нам тепер робити? — заквапав Ясь, простягаючи руки до Зосі. Та Зося вже не наближувалась до його, не дивилась на його. Закусивши губи й притуливши до рота ніжненьку пучечку, вона думала свою думу.

— Так ти не пойдеш зо мною? — спитав Середнеський також якимсь чудним голосом, наче чужим.

— Я мужня жінка — одказала Зося — я мати семі, ослаблю свою дочку, своїх дітей.

— Але-ж ви попереду про те нічого не споминали! — крикнув Середнеський.

— То було по переду. А тепер я . . . я . . . опам'ятувалась трохи. Будь, пане, щасливий! Шукай другої любови, шукай щастя деінде! й забудь про мене.

Середнеський стиснув кулаки й закриготав зубами; аж тут саме відчинились двері й в світлицю ввійшов отець Федір блідий й страшний, страшніший самого Середнеського.

Завісши жінку й Гаю в гостиницю, у Кам'яному, вернувся він до управительської квартирі й припіс під рясою товстого яєнового гнучкого заноза од ярма. Ввійшовши в ту кімнату, де була вся кумпанія, він миттю покрутив ключа в дверях, і, витягши мережаного заноза кинувся на Середнеського, та й почав його лупити, по чому попало. Дами поблідли, попадали на канапу й під канапу, як мертві. Середнеський підставляв руки, але побачив, що не переливки, одетупив до кутка, уткнув голову в куток, як той струсь, і пригнувся. А отець Федір грів та грів його по всьому, що тільки під-аж ставляв зять під заноза. Вибивши добре, так що

рука втомилась, він знов повернув ключа в дверях і пішов з хати. Не швидко веі опам'ятувались. Ясь лежав на канапі й стогнав; дами кинулись до його й закричали. То розбійство, то гайдамацтво!

— В нас у Варшаві про таке й з роду не чути — кричала Теодозя. — В тюрму його! В тюрму. О Боже! Боже!

— Може вам помазати оливою — промовила Зося; — може одеколоном?

— А може прикласти плястир, — приетавала Теодозя.

Серединькому було незвичайно еором, що його побили, та ще й перед дамами, перед Зосяю. Йому здалось, що дами чіпляються до його, сміються з його.

— Боже мій! побив так, що не можна мабуть і сісти? — спитала дурненька Рузя.

Серединський запалав; ехопивев з канапи — одчинив двері, повипихав уеіх чотирох дам з хати й запер за ними двері . . .

Вийшли дами на подвіря, аж уже й коней їх нема. До слуг, ніхто на їх не дивиться, ніхто не чує їх питання. Один тільки хлопець озвавеь та й каже: «Утікайте еобі к нечистій матері, а то ще й до вас вернетья отець Федір.» Муеіли вони самі, підобгавши довгі хвости, йти до міста пішки, та шукати, де їх віз. Там старі панни наняли жидівських коней й поїхали шукати щаетя по дворах лнеих казальєрів, а Зося одна вернулаь на евоіх до гоєподи.

— Що еє ти так швиденько з мандрівки? — питав її Лемішковеький епокіійно, без сміху але з комічною іронією.

Зося мовчала, роздягалась тільки, озиралась на обидва боки. Вона вже боялась чоловіка, боялась, щоб він її не дав штовхана з боку.

— Чи приймали-ж добре вас у Серединського! — питав далі Яким з легким усміхом. — Чи були й музики й танці? А деж наші милі, наші кохані сестрички, де ж наша варшавянка?

Зося мовчала й причісувалась коло дзеркала. Яким знав уже все, все до чиста.

— А я думав, що ти даси драла до Одеси, та й перехрестився!

Зося ледві держалась, гризла губи од злості, неначе мовчала.

— А я думав, що ти вже потонула з Серединським у Чорному морі. Ха-ха-ха! — зареготався Лемішковський.

Зося не втерпіла, заридала.

— Ти звір, а не чоловік! — промовила вона.

— В тебе серця немає, душі немає.

Зося впала на канапу й почала ридати так здорово, почала так побиватись, що Якимові стало її жалко.

— Цить уже цить! Сиди-ж нишком, та сивій тишком. Може сива коса принесе розум у твою голову. А дітей мнї не паскудь! Щоб я слова польського не чув од їх! Що-б вони не молились Богу по польський! Чуєш? Що-б тими панічками не ткнуло в моїй господі. Час дочку давати заміж.

— Дочка твоя буде тебе так ненавидіти, як і я ненавижу.

— Добре вивчила свою доньку? — дсбрим хвалиться!

Тим часом отець Федір наближався з недужою дочкою до Нестеринців.

— Велить погоничеві їхати через окопомський яр, просила Ганя матір. — Нехай хоч перед смертю побачу те місце, де я була так щаслива.

З'їхали вони на окопомський яр. Ганя підвелася на возі, окинула оком увесь зелений яр, сад, окопомську хату й заридала. Все стояло, все зеленіло, як і давно колись. Вона побачила ту доріжку в саду, звідки вона часто виглядала: Яся, те вікно, коло котрого вона колихала свою дитину, той став, де купалась, ту стежечку по яру, кудюю вона поруч із млином так часто ходила гуляти.

— Ой мамо! мамо! На що було нам внізджати звідсіль! Я тут і досі була-б щаслива, була-б здорова!

— А хто-ж його знав, що багатство мати-ме для його таку гублячу силу! — одказав батько. — В його натура польська. Гроші, панство заворушило в йому польський дух, і згубили й його, й тебе . . . А при бідності той душок у йому дрімав, як пришиблений, приборканий.

Приїхали вони до дому. На двір позибігали всі сестри, всі обнімали, цілували Ганю, внесли її на руках у хату з великим плачем. З усього села сходились молодичі, котрі знали Ганю ще панною. Всі плакали, всі жалкували за нею.

— А ми, вам Ганю, не радили виходити заміж за пана! — говорили молодичі. — Де вже пак чужий рід, чужа сторона; все не те, що своє!

Все на світі розвивалось, росло, розцвітало, а Ганя чахла, сохла, вяла, й все поглядала в вікно,

чи не приїде Ясь до неї, чи не навідається, чи не верне їй любови, життя. Їй здавалось, що вона одужала, що до неї вернулася-б одлітаюча життя, як би він приїхав до неї, пожалував її.

— Він один вернув би мені здоровля, життя! — говорила Галя. — А як помру, то поховайте мене в саду, під двома черешнями, де я так часто сиділа з ним. Я буду близько од вас; звідтіль видко окомський яр.

Гая заливалася слізьми; і всі сестри ридали. Мати не одходила од неї й день і ніч.

А милий не вертався, а болізь росла. Галя не спала в ночі. Її очі були розкриті; огонь палив її голову, її груди. І здавалось їй усе, що вона бачить цілий ряд багатих світлиць з порозчиняними дверима, з блискучими паркетами, з дзеркалами, канделябрами. В її очах стіни починали ворухитись, світлиці розступались; все хиталось, все трусилось, стеля підіймалась все висче й десь згнула в небесному просторі, а зверху розкрилось синє небо, ясне, блискуче, залите соняшним промінням. По йому літали лісові птиці. Великі світлиці ширшали, довшали, перевертались в Нестерпеські яри, тільки гори були вкриті не зеленою травою, а дорогими килимами, шпалерами, дзеркалами . . .

— Ох! мамо! поприймайте ті килими! І хто їх порозстеляв по горах! — лепетала Галя серед ночі.

— Не хочу я їх, не треба мені їх!

І знов здавалось їй, що вона йде поруч із Ясем по яру, а гори вкриті килимами й шпалерами все таки встають по обидва боки стінами. Од їх пахнуть вогнем, пече її тіло. Вона й Ясь ідуть босі по зе-

леній траві, а під ногами сиплються з трави, як роса, золоті іскри, блискучі брилянти, й печуть її в ноги, як огневі іскри. Озирається Ганя на яр, а їй здається, що вона вже бриде по яру, як по воді, в розтопленому золоті. Густе золото обливає їй ноги, хлюпочеться, бризкає, блищить краплями проти сонця, заливає цілий яр, як ставова вода. Її ноги грузнуть, задержуються; їй тяжко ступати, як у прудкій воді на броду. А золото все глибшає, підіймається висче, заливає її й Яся. Вона поглядає на Яся, а в його очі страшні, звірячі, лице його таке але, червоне, що вона й боїться його, й хапається за його руки, щоб не потонути в тому чудному ставу.

— Господи! як важко брести! коли-б до ставочка! — лепетала Ганя, дивлячись на стелю. — Ой пити, пити хочу! Ясю, голубчику, достань міні водиці!

І здавалось їй, що вона нагнулась над криницею, достала горячими губами води. Коли дивиться, а то не криниця, а дзеркало; в йому вона побачила своє страшне, бліде лице, свої широкі очі. Переляк однімає в неї пам'ять, розум. Все завертілось перед її очима, забризкало іскрами, зірками, запашило вогнем.

Недовго мучилась Ганя; швидко й вмерла. Її поховали, в саду, під черешнями. Сестри обсадили квітками її могилу, а білий цвіт черешні що-року обсіпає з верху землю, під котрою лежить безгрішне тіло. Що-року на проводи збираються всі дочки отця Федора, всі родичі й ставлять під черешнями панахиду за впокій її душі.

— Чи мало ж вона перемучилась тут на землі?
— часто говорила мати.

Серединський витребував до себе сина свого й десь пустився по світу шукати талану, переходячи з окопомі на окопомію, як вічний мітичний жид. Малий син умер, а з ним умерла й остання пам'ятка Ганина в його. Нужда знов вернулася до його, протверезила його, прояснила його горду душу.

— І що зо мною діялось? і що зо мною було?
— думав він часто, сидячи сам собі на бідній окопомі. — І що то за буря піднялася в моїй душі? розбила моє щастя, взяла жінку мою, минула, тільки вагула, а я знов зостався, як і був. Тільки та буря покинула страшні сліди в моїй душі, поламала, потрощила й мене, й покійну Ганю.

І згадав він, сидячи сиротою ввечері, свою покійну Ганю, її добру, просту душу, її ласкавість; згадав, як вона робила сама, працювала, добре держала дім; згадав її вірну любов, її муки, й явилась, як на долоні, перед ним його провина перед нею, її безвинність.

— Може то було її щастя, що я пішов так у гору! А хиба-ж вони не дали мені щастя! А Зося! Зося! а мої гордоці! вони, вони мене згубили! . . .

І не раз, і не два плакав він по Гапі; та не вертається вдруге, що раз потонуло в морі безоднім . . .

Лемішковський помирився з Зосою, котра й потім не переставала тягатись із кавалєрами до сивої коси, тільки пишком од чоловіка. Вона вже боялась його, бо дознала, що тиха вода, а часом великі греблі рве. А Лемішковський тягався од села до села, од

папа до папа по окономіях з сімєю, не дав ради дітям, не дав їм доброго вчення і все винуватив Зою, що прогайнувала його батьківщину, погубила й його, й дітей . . . І не раз, ідучи коло батьківського ґрунту, він дивився на батьківську хату, на старий сад, на все добро, де вже панували чужі люде, де похажали ноги чужих дітей, не внуків і правнуків Лемішки.

